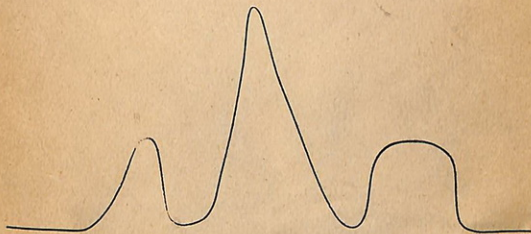

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ՔՂԻԻ ՀԱՅՐ. ԸՆԴՀ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ – ՓԱՐԻԶ

Գ. ԹՈՒՐԻԿԵԱՆ

ԵՓՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՔՂԻ ԵՒ ՇՐՋ. ԳԱԻԱՌՆԵՐԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՀԱՏՈՐ

Փ Ա Ր Ի Ջ

1947

$$9 \overline{) 47.925}$$

125

1596

p- 98

ԹՈՒՐԻԿՅԱՆ, Գ.

Ե֩րաստյան Հայաստան կամ Գղե
և Շրջակայ գավառներ ։

Լ ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԱՎԱՌՆԵՐՔ

9/479.25)

9/47.925
P - 98

Գ. ԹՈՒՐԻԿԵԱՆ

ԸՆԹԵՐՑԱՍՐԱՆ

ՀՐ

91/47.925

✓

ԵՓՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԿԱՄ

ՔՂԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԱԻԱՌՆԵՐ

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Փ Ե Ր Ի Ջ

1946

~~ԲՈՒՆ~~ ~~2239~~
~~1596~~
A II 77905

Գ. ԹՈՒՐԻԿԵԱՆ

Գերաշնորհ Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ՎԱՐԴ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ
(Ինքույեան)

Յարգելի Տիար Գարեգին Թուրքիեան
Քղեցի

Սիրելի Հայրենակից,

Իմ, ինչպէս եւ բոլոր հայրենակիցներուդ երկար տարիներու բաղձանքն էր եղած, ունենալ բաւարար տեղեկութիւններով Քղի դաւառը ներկայացնող գիրք մը, ինչպիսին ունին Կեսարիա, Մարաշ, Այնթապ եւլն.:

Հակառակ այս ստիպողական անհրաժեշտութեան, սփիւռքի մէջ՝ մասնաւորաբար յԱմերիկա՝ իրականանալու հաւանականութեամբ ձեռնարկուած բոլոր փորձերն ու բանակցութիւնները մնացին լոկ ծրագիր եւ ասպարդիւն: Յարգ. չունեցանք մեր դաւառին պատմութիւնը:

Այս պակասը լրացնելու ստիպողականութեան գիտակից, երբ հիւր եղայ ձեզի Մարտէյլի մէջ՝ թերթատելով տեղեկացայ ձեր աշխատանքին մանրամասնութեանը, առաջին վայրկեանէն իսկ խանդավառուեցայ, խրախուսեցի ձեզ եւ ամէն պատրաստակամութիւն ցոյց տուի կարելիովս սատարելու անոր հրատարակութեան: Մանաւանդ ձեր այս գործը կրնայ հետաքրքրել ոչ միայն Քղեցիները, այլեւ ողջ հայութիւնը՝ պատմականօրէն, քանի որ ան կուդայ բոլորովին անտեսուած եւ ցարգ անյայտ մնացած հայրենի հին եւ չառ կարեւոր

չըջան մը փրկել անյայտութենէ եւ յանձնել Պատմութեան ուշադրութեան: Այս պարագան մանաւանդ առաւելապէս պիտի շեշտէ ձեր դործին արժէքը — պատմական ըլլալը — քանզի պատմութիւնը ճշմարտութեան դիտութիւնն է, ուր կը յաւերժացուի մարդկային կեանքի հաւաքական թէ անհատական հարազատ պատկերը՝ կարելի ճշմարտութեամբ: Բոլոր անոնք որ անաչառ կը ջանան տալ այդ իրականութիւնը՝ փառաբանումովը շիտակին եւ ձաղկումովը սխալին՝ անոնք կը դառնան Աւետարանի աննման բացատրութեամբ «Լուսոյ որդիք», վասնզի ճշմարտութիւնը լոյս է: Պատմութեան մշակները մարդկութեան մէկ զանդուածը, բնակավայրը, դէպքը կամ դէմքը կը փրկեն խաւարի կլանումէն եւ փոքրիկ ճրագ մը կը վառեն մարդկային կեանքի մթաստուեր հունին վրայ: Ի՞նչ մեծ բարիք մանաւանդ Հայուն համար, հայրենիքէ տարադիր, անկայուն, վայրաւատին ու միշտ ծուէն առ ծուէն հալելու վտանգին մէջ:

Ուշադրաւ է եւ եղակի նաեւ ձեր ուղղութիւնը, որով իրաւամբ հայրենի դաւառներուն համար խկական աղբիւր կը նկատէք մեր հնադոյն պատմիչները, եւ ոչ թէ արեւմտեցի կամ եւրոպացի պատմիչները, որոնց մերթ պէտք եղածէն աւելի կարեւորութիւն կը տրուի մերիններն անտեսելու չափ: Որքա՞ն իրաւ է եւ իր շեշտումին մէջ նո՛ր, ձեր այս մտածումը. «Հայոց հնադոյն վլիսաւոր պատմիչներն են, որ իրրեւ ճշգրտոյն աղբիւրներ մեզի ցոյց կուտան մեր դաւառներուն տեղերն ու ճանապարհները». անշուշտ ընտանի մտերմութեամբ, յաճախ անձամբ մասնակցած դէպքերուն, ծանօթ դէմքերուն եւ վայրերուն: Անոնց նման՝ ականատեսի այդ անհրաժեշտ առաւելութեամբ օժտուած՝ ձեր այս երկը, վստահ եմ, որ պիտի արդարացնէ ձեր տասնեակ տարիներու տքնութիւնը, եւ առ այս կազմած համոզումս,

որոնք նիւթական ամէն դժուարութիւն հարթել ստիպեցին մեզ՝ ինծի հետ Ծրանսարնակ հոյլ մը հայրենակիցներ՝ հրատարակելով ձեր՝

ԵՎ ՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

կամ

ՔՂԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԱՒԱՌՆԵՐ

Պատմութիւն եւ Աշխարհագրութիւն

զործին այս Ա. հատորը, որ, կը յուսանք, իր ընդունելութեամբ ապահովէ զործիւ ամբողջական հրատարակումը, լրացնելու համար Եփրատեան աւազանի գաւառներուն ամբողջական պատկերը, որուն կորիզն է Քղին։ Այս իսկ պատճառաւ, բնականօրէն ան պիտի դառնայ առաւելագէտ Եփրատեան աւազանի գաւառացի հայ տուններուն զիրքը, ինչ որ մեր ալ բաղձանքն ու թելադրանքն է։

Յաջողութեան մաղթանքներով եւ օրհնութեամբ

Աղօթարար

ՀՄԱՅՆԱԿ ՎԱՐԴ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

(Ինքոյեան)

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ԵՓՐԱՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

կամ

«ԲՂԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԱԽԱՌՆԵՐ»

Պատմութիւն - Աշխարհագրութիւն այս հատորը գիրքն է Մեծ Եփրատը կազմող գետերուն ու գետակնե-
րուն ամերուն գտնուող Ալաշկերտ, Խնուս, Մանազ-
կերտ, Պուլանըղ, Վարքոյ-Կոյնուկ-Բղի, Տաքոն, Ճա-
պողջուր-Բալու-Սասուն-Պաղնատուն-Խարքերդ: Եւ Կա-
րին, Դերջան, Երզնկայ, Կամախ-Գուրուչայ-Ակն-Տիւ-
րիկէ, Արաքկիր-Մալաքիա, ու Տէրսիմական Խուզուլ-
չան-Չարսանաղ (Խզրֆիլիսէ-Փերին-Մեծկերտ-Փախ)
Փօզաք-Չմշկածագ եւ Օվանուղ ու Բուն Տէրսիմ գաւառ-
ներուն:

Գիրքն է նաեւ Տիգրիսեան Տիգրանակերտի, Երասխ-
եան Բասէնի եւ Ճորոխեան Բաքերդի: Եւ միեւնոյն ա-
տեն ընդհանուր գիծերու մէջ մեր գիրքը Հայոց Պատ-
մութիւնն է:

Այս գիրքը, հարկա՛ւ մենք շատ մը պատճառներէ
մղուած գրեցինք. բայց աւելի շատ ծննդավայրս եղող
Բղի գաւառին անըմբռնելիօրէն անհասկնալի եւ անծա-
նօթ մնալէն խրանուած: Ահա պատմաւոր որ գիրքը կո-
չեցինք «Եփրատեան Հայաստան» կամ «Բղի եւ շրջա-
կայ գաւառներ»:

Այս գիրքին անքերի կամ կատարելութիւն մը ըլլա-
լուն յաակնոտութիւնը չունիմ. վստահ եմ սա-
կայն, որ այս գործը տուեալ գաւառներով պատմականա-

պէս եւ աշխարհագրականօրէն Հայաստանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան նպաստ մը կը բերէ, նըշդելով եւ փրկելով կարգ մը գաւառներ, որոնց ազաւազումներով եւ շփոթեցումներով ինչպէս նաեւ Խկոզ գաղղ իշխանութիւններէ տրուած քմածին անուններով մոռցուած, յանալս շփոթուած եւ անհանաչելի դարձած են :

Այս կարգի աշխատութիւն մը, խոսանց արտաքին աջակցութեանց գլուխ հանելը ինծի համար եքէ ոչ բոլորովին անկարելի, չափազանց դժուար պիտի ըլլար : Ուստի խղնի պարտք կը համարիմ հրապարակաւ նախ շնորհակալութիւն յայտնել Պրն . Վրքանէս Ղազարեանի որ սիրայօժարութեամբ իր մատենադարանը տրամադրեց ինծի :

Շնորհակալութիւնս նաեւ Եփրատեան Հայաստանի մաս կազմող գաւառակի այն հայրենակիցներուն, որոնք յօրեան համբերատարութեամբ եւ անտրտունջ հանդուրժողութեամբ պատասխանեցին բանաւոր եւ գրաւոր անվերջանալի հարցումներուն :

Շնորհակալութիւնս նաեւ հոգեշնորհ հայրենակցիս Տէր Հմայեակ վարդ . Ինքոյեանի (Յովսէփեանի), եւ անոր հովանաւորութեան եւ գլխաւորութեան Գնքակայ հայրենակիցներուն՝ Թադէոս Գլնեանի, Գէորգ Կորոյեանի, Կայծակ Ճերահեանի, Միհրան Էմիրխանեանի, Սարգիս Վարդանեանի, Յարութիւն Փափագեանի, Ղեւոնդ Ղամբարեանի եւ Պօղոս Յարութիւնեանի, որոնք գործս տպագրելու փութկոտութեամբ, Քղիի Հայր . Ընդհանուր Միութիւն անունին ներքեւ հրատարակելու ձեռնարկեցին :

Կրկին շնորհակալութիւններ բոլորին :

Գ . ԹՈՒՐԻԿԵԱՆ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

«Պարսկաստանի գաղութ Արշակ Բ-ին հետ Անդեղ տան իշխան Դրաստամատն ալ կար: Խոստմնադանց Շապուհ, Արշակը Անյուշ բերդը զրկեց, յաւիտենապէս մոռցուելու համար: Իսկ Դրաստամատ իր տիրապաշտպան քաջութեանը եւ յանդգնութեանը համար, Շապուհէն սիրուեցաւ եւ արքունիքին մէջ պահուեցաւ, պարսիկ բանակին մէջ ծառայելու:

Տարիներ յետոյ, Դրաստամատ, Քուշանաց զէմ մղուած պատերազմին մասնակցեցաւ: Եւ այդ պատերազմին մէջ սասանեան Շապուհի կեանքը վրկեց: Որով, Շապուհն իրրեւ պարզեւ, իր խնդրանքին վրայ, թոյլ տուաւ իրեն միայն մէկ օրով Անյուշ բերդը երթալ եւ իր տիրոջը, իր թաղաւորին սպասարկել:

Դրաստամատ Արշակին շղթաները քակեց, զայն լողցուց, մաքրեց ու զարդարեց: Ու զինինքն եւ խորտիկներ տարաւ ահոր:

Արշակ զինովնալով, կերակուրին գանակը իր սիրտը մխեց ու մեռաւ: Ասոր վրայ Դրաստամատն ալ, իր տիրոջը գիակին կողքին անձնասպան եղաւ» կը գրէ Փաւստոս (էջ 215): (Տես Ազգապատում, Ա. հատոր, էջ 210-202):

Այս զէպէն յետոյ, նախարարական այդ տան մասին պատմութիւնը այլեւս բան մը չյիշելուն, կ'ենթադրենք թէ Դրաստամատ, Անդեղ տուն գաւառին կամ բերդին վերջին իշխանը եղաւ:

Թէ ի՞նչ եղաւ, 372ի ահեղ պաշարումին, անընկճելի

կորովով դիմադրողներու քաջութեամբ անխորտակելի մնացող բերդին կամ տանը իշխանական հարազատները, այլեւս այդ չդիտցուեցաւ:

Գահուն հանդէպ անսահման հաւատարմութիւն եւ անսակարկելի նուիրում ցոյց տուող, նախարարական այդ քաջադնադոյն տանը մասին, այն ինչ որ մենք պատմութենէ սորվեցանք, սահմանափակուեցաւ Արշակունեաց հարստութեան վեց դարերու անցքերը պատմող հնադոյն մեր պատմիչներու, եւ քիչ մը ոսկեդարու, զլիսաւորարար պատմահայր Սորենացիի զործերով:

Այդ եղաւ ամբողջը:

Միջնադարեան պատմիչները, այդ տան կամ սերունդներու մասին նորութիւն մը չտուին:

Մատթէոս Ուռհայեցին եւ Արիստակէս Լաստիվերտցին, արդէն ժամանակագիրներ, մեղադրանքէ ազատ են, որ իրենց զործերուն մէջ, Անդեղ տուն անունով դաւառի մը կամ բերդի մը գոյութիւնն անդամ կ'անդիտանան:

Բազրատունեաց հարստութիւնը, Անդեղ տուն առնունով բերդ մը կամ դաւառ մը չճանչցաւ: Եւ ոչ ալ կիլիկեան Ռուբինեանց հարստութիւնը, հեռուէն այդ կարդի հայկական դաւառի մը կամ բերդի մը անունը լսեց:

Հնադոյն զլիսաւոր պատմիչներուն զործերը ուսումնասիրող եւ անոնցմէ քաղուածքներ կամ արտագրութիւններ ընող, 18րդ դարու վերջին տարիներուն, Միխիթարեան Հայրերէն Միքայէլ Զամչեան միայն՝ ինծի կարելի եղաւ ճանչնալ: Ան՝ հնադոյն պատմիչներու Անդեղ տան շուրջ տուածներուն հարազատ փոխանցողը եղաւ: Ու պատի մը ճեղքուածքէն նշմարուող թոյլ չառաւիղի մը պէս, հարեւանցի լոյս մըն ալ սփռեց այդ դաւառի տեղւոյն վրան, մօտաւորապէս. — «Անդեղ տուն,

նախարարութիւն ի Տորքայ ընդ մէջ Ծովաց եւ Հաշտե-
նից» (տե՛ս Զամհեան, Գ. հատոր, Բ. թուահամար, էջ
131 - 132) :

Ու մեր քննական պատմիչները, գրեթէ բոլորը ի-
րենց դործերուն մէջ տունն, յիշեցին Անդեղ տուն ա-
նունով դաւառին կամ բերդին եւ կամ նախարարական
տան անունը եւ գոյութիւնը Հայաստան աշխարհին մէջ .
բայց միայն յիշեցին : Առաւելապէս Հ. Սահակ Տէր
Մովսէսեան արձանագրեց աւագ նախարարութեանց
չարքին, Աղձնեաց ու Գուգարաց բղեշխութիւններէն
յետոյ, «Անդեղ տան» աւագ նախարարական տունը :
(Տես Պատմ. Հայոց, Բ. տիպ. Ա. հատոր, էջ 364) :

Արձանագրեց, առանց սակայն տող մը իսկ տալու ,
— դէթ քաղուածարար — նախարարական այդ քաջադ-
նալոյն տան վեց երկար տարիներու անցեալէն : Կրնա՞ր
տալ : Ոչ երբեք, որովհետեւ այդ պիտի ըլլար հակասու-
մը կամ ժխտումը իր ամբողջական դործին :

Եւ ոչ ալ մեր քննական պատմիչները լոյս մը արո-
ցին Անդեղ տան դաւառին տեղւոյն վրայ, այդ դաւառին
ո՞ր կամ Հայաստանի ո՞ր մասին մէջ գտնուելուն շուրջ :

Մեր քննական պատմիչները փոխանակ մեր հնադոյն
գլխաւոր պատմիչներուն հետեւելու, հետեւողները ե-
ղան Արեւմտեան կամ եւրոպական, «գլխական կարո-
ղութիւններով» ? օժտուած պատմիչներուն : Ժխտելով
այսպէսով արժէքները հնադոյն մեր պատմիչներուն,
որոնցմով նաեւ գոյութիւնը՝ Պարթեւ Վաղարշակ Ա.ին,
Արշակունի առաջին թագաւորին, եւ անոր որդւոյն Ար-
շակին, ու նաեւ թուանը՝ Արտաշէս Ա.ին :

Ու մեր քննական պատմիչներուն այնքան «վստահելի» ?
կարողութիւններով օժտուած հին թէ՛ նոր պատմիչները՝
իրենց կրտսերած գլխական մեթոտներով, պեղումներով
ու բեմ լազրերու ընթերցումով, ի վիճակի չեղան Ան-

զեղ տան տեղը իրենց յայտնելու :

Եւ հիմա, Հայաստանի երկնակամարին աստղը երբ վերստին վայլիլ սկսած է եւ ցոյց կուտայ՝ դարերու խարխալումներէն չիոթուած ուղիները Հայոց պատմութեան եւ Հայաստան աշխարհի զաւառներուն, իրենց լուսարձակներով մեղ որոնումի կը մղեն :

Մեր սայթաքած քննական պատմիչներէն եւ անոնց հետեւորդներէն արհամարհուած Հայոց հնագոյն պատմիչներն են որ իրրեւ ճշգրտոյն աղբիւրներ, մեղի ցոյց կուտան մեր զաւառներուն տեղերն ու ճանապարհները :

Ընթերցողը դիւրաւ պիտի հասկնայ որ այս տողերը դրողը որոշ եւ յստակ ծանօթութիւն ունեցող մէկն է՝ եթէ չըսենք միակը, տրուած զաւառներու տեղերուն : Եւ արդէն, այդ է միայն այն գլխաւոր առաւելութիւնը կամ կարողութիւնը, որ զինք մղած է, իրապէս դժուար ու խրթին այս աշխատանքին :

Հակառակ սակայն, տեղերը ճանչցողի իր հաղուած-դէպ առաւելութեան, կը խոստովանի թէ առանց Հայոց հնագոյն գլխաւոր պատմիչներու գործերուն, բնաւ պիտի չկրնար այս գործին ձեռնամուխ ըլլալ :

Այլ մանաւանդ «Եւ դային ցահ արկանէին զշուրջ զԱնգեղ զԱմուր բերդաւն որ ի յԱնկեղ տանն զաւառին» Փաւստոսի խօսքին, զոր դրած է Խորենացիէն շուրջ կէս դար առաջ : (Տես Փաւստոս, էջ 184-186) :

Ու նաեւ «Հաստատէ կուսակալ արեւմտից, եւ յերեսացն անպիտանութենէ, կոչէ զանուն Աղբիւն Անգեղ տուն. (տես Խոր. էջ 170-171) : Խորենացին կ'աղնարկէ Տորք Անգեղեային :

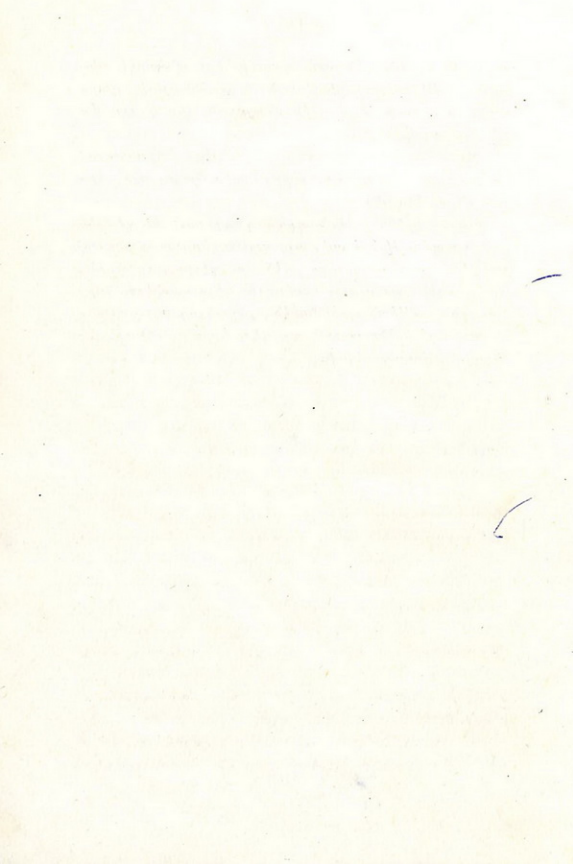
Ասոնք եղան ահա, հիներէն, այն լուսաւոր փարոսները, որոնք դարերու ընթացքին, բազմատեսակ վարչական սահմանաւորումներով, անուններու յարաձուռ փոփոխութիւններով, բազմատեսակ աղաւաղումներով,

ու վերջն ալ մեր քննական պատմիչներէ անհարկի տեղափոխութիւններով չփոթուած ու անճանաչելի դարձած, ու յաճախ բռնորովին մոռցուած մեր գաւառներու ճանապարհներուն:

Ահա հոս է Անդեղ տունը, Հանձէթը, Հաշտեանքը, Մանանաղին, Տուարածատափը, Ծոփս Շահունոյն, Արշամունիքը եւայլն:

Անոնք իրենց արձանագրած դէպքերուն եւ դէմքերուն պատմութիւններով, այդ գաւառները սահմանաւորած են, որոշ չրջաններու մէջ. ու դիւրացուցած են, պրպրտողին կամ ուսումնասիրողին ճիշդ տեսնելու դործը, պատմութեան պրիսմակէն, յարակցող այլ գաւառներու շուրջ իրենց տուած այլ դէպքերու պատմութիւններով ալ հաստատելով:

~~677~~ ~~777~~ ~~777~~

A 77905 7804

$$\begin{array}{r} 2557 \\ \times 27905 \\ \hline \end{array}$$

2

քէն արեւմուտք, Բյնունեաց ծովին կամ Վանայ լճին վրայ էր որ կատարուեցաւ: Մեկնելով այդ լճին հարաւային արեւելեան եզերքներէն:

Ասկէ տարբեր լուսարանութիւն մը կարելի չէ տալ: Տրուած ըլլալով որ երկլուսնեայ առուր երկարութիւն ունեցող Տարօնի դաշտին արեւելքը, միայն Բյնունեաց կամ Վանայ ծովը կայ:

Բայց թէ ո՞վ էր այդ բաղմանդամ ընտանիքին հայրը Քիսիսիթուրը, կամ ի՞նչ պատճառներով կը նաւարկէր, պատմութիւնը բան մը չ'ըսեր: Բայց որովհետեւ իր որդիներն ու թոռները, այդ ծովին արեւմտեան եւ հիւսիսային ափերուն ցրուելով տեղաւորուեցան, առկէ հասկնալի կ'ըլլայ որ, անծանօթ բայց հարկադրիչ պատճառներէ մղուելով, նաւարկած էր, իր զաւակներուն ընտելութեան վայրեր գտնելու եւ զանոնք տեղաւորելու:

Այդ դաշտին վրայ եղող երկու դետերէն մէկը որ ներկայիս Մեղրապետ կը կոչուի, դաշտին հարաւային երկարադոյն սարերուն կեդրոնէն կը բլիսի ու նոյն դաշտին մէջ կը խառնուի արեւելեան Եփրատին, որ իր ծագումը կ'առնէ Բաղրեւանդի արեւմտեան սարերէն. կ'անցնի Մանադկերտի մօտէն, կը միանայ Խնուսի գետին, յետոյ՝ Հաշտենից (այժմու Վարդոյր) գետին: Միշտ հիւսիսային արեւելքէն դէպի հարաւային արեւմուտք կ'իջնէ Տարօնի դաշտը, Հարքը (այժմու Պուլանըղը) եւ Հաշտեանքը (այժմու Վարթօն) իր երկու ափերուն ձգելէ վերջը: Ուրկէ կը սկսի դէպի արեւմուտք դառնալ. ու Տարօնի դաշտը սպառելէ յետոյ կը դոյացնէ Գուռզուռ ջրվէժը. կ'ըլլայ Ճապաղջուրը, իր ափին ձըդելով համանուն գաւառը: Յետոյ կիրճերէ կ'անցնի դեռ Բալու քաղաքէն առաջ. որմէ յետոյ կը կրէ Արածանի անունը, դաշտին մէջ արածելուն եւ կղզեակներ գոյացնելուն պատճառաւ:

Տարօնի դաշտին մէջ ուր Եփրատն ու Մեղրապետը իրարու կը միանան, դեռ անոնց միացման կէտերուն մօտ, այսօր ալ չէն ու կանդուն կը մնայ Յրոնք կամ Յրոնաց հայկական դիւղը:

Այս դիւղին զոյութիւնը, դաշտին երկլուսնեայ աւուր երկարութիւնը, անոր մէջ գտնուած զոյգ գետերը, ու այդ դաշտին արեւելեան կողմը գտնուող ծովը, պատմուածին ստուգութիւնը կը վաւերացնեն:

Եթէ իր ծննդավայրին տեղը եւ անունը, նման աղբիւրով մը ինչպիսին է Ուլմպիոդոս փիլիսոփան եւ հինդերորդ դարուն պատմահայր տիտղոսով ճանչցուած Խորենացիին խօսքերը կասկածի տակ դնենք ու չհաւատանք անոնց, իբր աւանդական, առասպելական կամ հէքեաթային նկատելով, այն ատեն, չենք գիտեր թէ ի՞նչ կարգի մօտերով պիտի մօտենանք ուրիշ շատ մը քմածին պատմութեանց կամ գործերու. մէջն ըլլալով Քսենոփոնի նահանջ բիւրոցը, Հերոդոտոսը եւայլն: Մէջն ըլլալով Նոյն իսկ Աստուածաշունչը, որոնք զլուխ-գործոցներ համարուած են:

Երբ Բղնունեաց ծովը հոն է, Տարօնի դաշտն ալ իր զոյգ գետերով եւ Յրոնք դիւղով այդ ծովի ափին են, ընթերցո՛ղ, դուն դատէ Պատմահօր դրածը, եւ մեղի ըսէ թէ ո՞րն է որ առասպելական կամ հէքեաթային է:

Խորենացին կը շարունակէ. — «Նոյնը դարձեալ ծովափեայ, Բակարեացոց սահմաններուն, սակաւ օրեր լինակեցան, բայց անոնցմէ (ըսել կ'ուզէ Քիսիսութուրի որդիներէն) մնացողներ եղան, որովհետեւ արեւելեան կողմերը դեռ տեղեր կան, որոնք Ջրուանդ կը կոչուին (ակնարկելով Սիմ Լեոնէն ետ վերադարձող Սիմին եւ անշուշտ անոր Ջրուանդ անունով եղբօրը անուններով կոչուած տեղերուն), որոնք մինչեւ այսօր ալ (Խորենացիի դարը) այդպէս կը կոչուին»: Եւ կը շարունակէ. —

«Քայց աւելի շատ եւ յաճախւոյն, Արամապնեայց հիները, բամբուսն նուազներուն եւ ցոց երզերուն եւ սարերուն մէջ, այս բաները յիշատակելով կը պատմեն:

«Այս գրոյցները, սուտ եւ կամ թէ արդարեւ եղած են, մեղի ինչ փոյթ: Այլ վասն զիտելով քեզ պատմեայն, որ ինչ ի լրոց, եւ որ ինչ ի գրոց, անցանեմ ընդ բնան ի գիրս այս, զի իմասցիս, զառ քեզ, պարզմտութիւն իմոց խորհրդոյն» (Տե'ս Խոր., նոյն էջը):

Այս վերջին խօսքերը, որոնք Բզնունեայ ծովի հիւսիսային արեւելեան ափերուն կը վերաբերին, մեր այս զործին սահմաններէն դուրս են: Եւ բացառաբար զրի, պարզապէս Խորենացիին բիւրեղ եւ վճիռ հոգին ընթերցողին ծանօթացնելու մտօք:

ՍԱՍՈՒՆ ԱՆՈՒՆԻՆ ԵՒ ՍԱՍՈՒՆՅԻՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նարուզողոնոսորէն աւելի կամ պակաս ութսուն տարիներ առաջ, Ասորեստանի թաղաւորը Սենեքերիմ, Երուսաղէմը պաշարեց: Հոն էր հրէից առաջնորդը Եղեկիան, որ սպաննուեցաւ Սենեքերիմի որդիներէն, Աւրամելիքէն եւ Սանասարէն, եւ որոնք փախստական դառնալով «առ մեզ եկան» կ'ըսէ Խորենացին: (Տես Խոր. էջ 195-106): Սանասար՝ Հայկազեանց հարստութեան նահապետներէն Հայկայ Սկայորդին կը բնակեցնէ «մեր աշխարհին հարաւային արեւմտեան կողմը, Ասորեստանի սահմաններուն մօտը» կ'ըսէ Խորենացի: (Ըսել ուղեւով Տարօնի հարաւային արեւմտեան կողմը):

Ասկէ սերածները լեցուեցան լեռը, որ նախապէս Գիթիթուրի որդիներէն Սիմի անունով կոչուած էր:

Լեռը որ Սիմ կոչուած էր, եղաւ Սասուն, այն ժա-

մանակէն սկսեալ երբ Սանասարը հոն հաստատուեցաւ: Անոր զաւակներէն պերճեբը եւ զլխաւորները, Հայոց թագաւորին հետ մտերմանալով, իրենց մատուցած ծառայութիւններով զանազան կողմերու բղէշխուսթեան արժանացան: (Տես Խոր. էջ 105-106): Իսկ Ատրամելիքը որ կը կոչուէր նաեւ Արզամոզան, բնակելով հարաւային արեւելեան կողմը. անոնցմէ սերեցան Արծրունիները եւ Գնունիները (Տես Խոր. նոյն էջք):

ՊԱՐԹԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐ ՎԱՂԱՐՇԱԿ Ա. Ի
ՏԱՐՕՆԻ ՀԱՄԱՐ ԸՐԱԾ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հնդկական երկու իշխաններ, եղբարք Դեմետր եւ Գիսանէ, իրենց արքայէն հալածական, եկան եւ ապաւինեցան Արշակունի հայկական հարստութեան առաջին թագաւորին, Վաղարշակ Ա. ի մօտ (Քրիստոսէ առաջ 190 թ.): Վաղարշակ Ա. անոնց յատկացուց Տարօն դաւառը: Անոնք Տարօնի դաշտին հիւսիսային մասերուն, Հաշտենից դաւառի սահմաններուն քաղաք մը շինեցին եւ անունը կոչեցին Վիշապ: Յետոյ Աշտիշատ երթալով, Քարկէ լեւան հարաւ. արեւելեան կողերով, Հնդկական կուռքեր շինեցին (Տես Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 210): Մեղի կը թուի թէ Քարկէի հարաւ. արեւելեան կողերուն կուռքեր շինելէն վերջն էր որ կոչուեցաւ Աշտիշատ, որ հնդկա-պարսկական լեզուով կը նշանակէ «դոհերու տեղ»:

Դեմետրի եւ Գիսանէի Հայաստան դալէն տասն եւ հինգ տարի վերջը, յանցանքի պատճառաւ, Վաղարշակ Ա., երկու եղբայրներն ալ սպաննել տուաւ: Բայց անոնց իշխանութիւնը փոխանցեց անոնց որդւոց Կուառոսին, Մեղղիսին եւ Հօռէնին: Կուառոս իր անունով աւան

մը շինեց եւ կոչեց Կուսուս : Մեղտեսը իր անձնով աւան մը՝ Մեղտի, եւ Հոռէնը իր կարգին աւան մը շինեց՝ Հօռան : (Այս երեք գիւղերը դեռ մինչեւ այսօր ալ գոյութիւն ունին Քարկէ լեւան հարաւային կողերուն) : Այս երեք եղբայրները, Քարկէ լեւան կողին երկու մեծ եւ ահեղաչէն կուռքեր կանգնեցին, իրենց հայրերուն Դեմետրէի եւ Գիսանէի անուններով եւ ձուլածոյ պղինձով : Ասոնց բարձրութիւնը երեսուն եւ լայնութիւնը երկու կանգուն եւ թիւ մըն էին, կը զրէ Զենոր Գլաի Ասորին, եւ զոր պաշտեցին իրենք եւ իրենց որդիքը եւ տեղւոյն ժողովուրդը : Ասոնք շուրջ հինգ տարի յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչ կործանեց : Զենոր Գլաի պատմիչը ինքն ալ կը մասնակցի այդ կոստանց քանդումի աշխատանքին, ուղեկցած ըլլալով Գրիգոր Լուսաւորչի շրախումբին : Հասկնալի է ուրեմն վաւերականութիւնը : Պատմած է նաեւ ԺԲ. դարու պատմիչ Արիւնաղն Վարդան (ՏԵ՛ս Զամչեան, Ա. հատոր, էջ 210) :

Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Մեծն Տրդատ, կործանուած այդ կոստանց տեղ Յովհաննու Մկրտչի անունով վանք մը շինեցին, որուն առաջին վանահայր առաջնորդի պաշտօնը երկար տարիներ շարունակեց նոյն պատմիչը, աղաւ ասորի Զենոր Գլաիլը, որ արդէն հայացած էր :

ՊԱՐԹԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ Ա.Ի ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԲԱՍԷՆ ՄԵԾ ԳԱԽԱՌԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

Սոյն դործիս անունէն դատելով կը հասկցուի թէ, մեր տեղերու ծանօթութեան ներած չափով միայն ուսումնասիրած ենք Հայոց պատմութիւնը. եւ միմիայն այդ սահմաններուն մէջ է որ կը հետեւինք Հայոց հնադոյն պատմիչներուն :

Այդ է պատճառը որ Տարօնի շուրջ կատարուած կար-
գադրութենէն յետոյ, Բասէն գաւառին կուտանք տեղը :
Որովհետեւ Բասէնը կը կազմէ Արշակունեաց հարստու-
թեան առաջին օրերու (Քս. առաջ 190) Հայաստանի հիւ-
սիսային արեւմտեան սահմանը, որ իրեն կը շղթայէ
Մեծ Եփրատը կազմող գետերու մայր աղերը տուող գա-
ւառները, որոնք հետզհետէ պիտի ներկայացունին այս
գործիս մէջ :

Վաղարշակ Ա. Արշակունի թագաւորը, իր առաջին
գործը ըրաւ, Մակեդոնական եւ Սելեւկեան տիրապե-
տութեան տակ շուրջ երկու դարերու ընթացքին անկեր-
պարան վիճակի մը մատնուած հայկական գաւառները
կարգաւորել : Ամէնէն առաջ, այդ գաւառները օժտելով
յարմարադոյն նահապետներով կամ նախարարներով :
Եղան գաւառներ, զորս օժտեց տեղացի իշխանական հին
տուներու նահապետներով : Ուրիշ գաւառներու ալ նա-
հապետներ դուրսէն կարգելով, առ ի չգոյէ տեղակա-
նին : Արեւելեան գաւառներու շուրջ նահապետական
ունախարարական կարգադրութիւններէն յետոյ, «Իսկ ի
հովտին մեծի Բասէնոյ կարգէ նահապետութիւն Չոր-
դունին անուանեալ, որ ի գաւաղացն Հայկայ (Խորեն.
էջ 166) :

«Չաւակացն Հայկայ» ըսելով պէտք է հասկնալ Հայ-
կազեանց սերունդներէն : Իսկ «կարգէ» բառը պէտք է
հասկնալ, որ նշանակուած նահապետը խնդրոյ առար-
կայ գաւառէն չէ. եւ եթէ նոյն գաւառէն է կը նշանա-
կէ թէ նահապետական նախնի տուններէն չէ : Որովհետեւ
Խորենացին նախնի նահապետական կամ իշխանական
տուններէն եղողները, վերստին նահապետական կամ նա-
խարարական եւ կամ այլ պաշտօնի կոչելուն «հաստա-
տէ» բառը գործածած է սովորաբար :

Բասէնի հովիտը, մէկ գաւառապետութեան մը են-

Թակայ, զարմանալի է որ առանց որեւէ պատնէչի, Վերին եւ Ստորին Բասէններ անուներ կը կրէ: Վերինը հովտին արեւմտեան եւ Ստորինը հովտին արեւելեան մասերն են:

Վերին Բասէնի մէջ է զաւառապետական աւանաքաղաքը, որ կը կոչուի Հասան զալա: Ասոր արեւմտեան մասին կից են հանքային տաք ջուրերը, որոնց դոյութեան պատճառաւ է որ, Յոյները իրենց տիրապետութեան օրերուն, կարծած են թէ Բասէն կամ Բասանէս անուներ Բաղանիս անուէնէն աղաւաղուած է: Ինչ որ ունէ աղաւաղման բնոյթ կամ տարրեր չունի իր մէջ:

Վերին Բասէնը արեւմուտքէն կը սահմանակցի Կարին զաւառին, որոնց դաշտերը իրարմէ բաժնողը՝ հիւսիսէն հարաւ Տէյլէ պոյնու եւ Գոհանամ լեռնաշարն է. իսկ հարաւէն՝ Ծաղկոտն լեռանց միջոցաւ Տուարածատափի որ այժմու Խնուսն է: Իսկ ստորին կամ արեւելեան Բասէնը հարաւէն կը սահմանակցի Բաղրեւանդ — ներկայիս Ալաշկերտ կոչուած — զաւառին, ուրկէ բխող աղերէն կը կազմուի Մեծ Եփրատը կազմող առաջին ճիւղը:

Իսկ Բասէնի (վերին) սարերէն բխած ջուրերը կը կազմեն երկրորդ մայր գետակը Երասխին, որ դէպի արեւելք սուրալով Գողտրիկ, Քէօփրի գիւղի մօտ համանուն կամուրջին տակէն անցնելէ առաջ կը միանայ Երասխի առաջին Մայր Գետակին, որ կը բխի Բիւրակնի հիւսիսային կողերէն, Թաղոս գիւղի բարձունքներէն: Ու կ'անցնի Քիւլլիւ եւ Մեճեղլու գիւղերու մօտէն՝ արդէն գետ դարձած: Ու միշտ դէպի հիւսիս սուրալով, կ'անցնի Ծաղկոտն լեռնազաւառի կիրճերէն եւ կ'իջնէ Բասէնի հովիտը, ու միշտ դէպի հիւսիս՝ դէպի կամուրջը ձգտելով կը կազմէ վերին եւ ստորին Բասէններու սահմանը: Այս երկու գետերու միացած կէտին ջուրե-

ըր շատնալուն պատճառաւ է որ, տեղացիներէ զետը ստացած է նաեւ Արաղ անունը, կամուրջին տակէն անցնելէ առաջ: Ու կամուրջին տակէն անցնելէ յետոյ է որ Երասխը ոլորապտոյտ ստորին Բասէնի հովիտէն կ'անցնի զէպի այրարատեան աշխարհը:

Բասէնի հովիտէն էր որ, սառնամանիք ձմրան, Քսենոփոն կ'անցնէր իր զօրքերով, Խաղտեաց-Կարին-Բարերդ զծով զէպի Տրապիզոն, ուր զբեց իր հռչակաւոր «Նահանջ բիւրոց»ը, երբ ան, Փոքր Ասիոյ սատրապ կրտսեր Կիւրոսի օգնութեան զացած էր, Արտաշէս Ուշեղին զէմ կռուելու (Ք. Ա. 901) եւ անկէ կը վեշադառնար, Հայաստանէն անցնելով:

Բասէնը եփրատեան Հայաստանի մաս չի կազմեր: Իր կապը եփրատեան Հայաստանի վերին դաւառներուն՝ Կարինի, Խնուսի եւ Այաշկերտի հետ, լոկ սահմանային է: Վերին եւ ստորին Բասէն անուններով յատկորոշուած ամբողջական դաւառը կը կառավարուի, վերին Բասէնի մէջ գտնուող Հասան դալէ կոչուած դաւառապետական քաղաքով, եւ որ կը կարծուի թէ յունական տիրապետութեան օրերուն՝ Ղեւոնդուպուլիս կոչուած քաղաքն է:

ՏՈՐՔ ԱՆԳԵՂԸ

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ

Բասէն դաւառին Չորդունի Հայակղնը նահապետ կարգելէ անմիջապէս յետոյ, Վաղարշակ Ա., բացառիկ կարեւորութեամբ մը արեւմտից կուսակալութեան պաշտօնին կը հաստատէ Տորք Անդեղը:

Մասնաւորաբար այստեղ կէտ առ կէտ պատմիչին (որ Խորենացին է) եւ իր աղբիւրին հետեւիլ կ'ուզեմ: Այդ աղբիւրներէն մէկը, ըստ Խորենացիի, Ուլիմպիոզոր

վիլիստիան է, իսկ երկրորդը Արիւդինիսը կը կարծուի :

Աղբիւրներ ցոյց տալու պարագան՝ պիտի ընդունինք թէ՛ հնադոյն պատմիչներու ձեւը շատ կը տարբերի, հետապայ, ինչպէս նաեւ վերջին դարերու պատմիչներու ձեւերէն :

Հնադոյն մեր պատմիչները, այս պարագային մեր պատմահայր Խորենացին, բժախնդրօրէն աղբիւրներ պահանջողի մտահոգութենէն ազատ եղած են, միամբարօրէն իրենց պատմելու գործին լծուած ըլլալով : Մենք այստեղ ոչ թէ աղբիւրի պահանջկոտութիւնը, այլ պատմուած դէպքերու ճշդութիւնն է որ պիտի փնտռենք, տեղերու հետ մեր ունեցած ծանօթութեանց չափով :

Վերջին դարերու պատմիչներու գործերուն մէջ աղբիւրներու ինչքան անճշդութիւններու կը հանդիպինք, պարզապէս տեղերու իրենց անծանօթութեանը հետեւանքով, սխալներ, որոնց դուք պիտի հանդիպիք մեր այս գործին մէջ, իրենց ճշգումներով :

Խորենացիին կամ իր աղբիւրներուն ճշգումքիւնը ծանօթացնելու համար, այս մէկ երկու խօսքը բաւ համարելով, անցնինք ուղղակի անոնց գործին :

«Իսկ զայր խոթոռաղեղ եւ բարձր եւ կոպտարանցն եւ տափաքիթ, խորակն եւ դժնահայեաց, ի զաւակէ Պասքամայ ի Հայկակայ թոռնէ Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահաղիմութեանն ձայնէին անդեղեայ վիթխարի հասակաւ եւ ուժով հաստատէ կուսակալ Արեւմտից եւ յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն աղղին Անդեղ տուն :» (Տե՛ս Խորենացի, էջ 170-171) :

Այս խօսքերը Խորենացիի աղբիւրին, Արիւդինոսին խօսքերն են : Որովհետեւ, Վաղարշակ Ա.է կառարուած այս կարգադրութիւնները պատմելուն, միայն Արիւդինոսին անունն է որ կը յիշէ Խորենացին, «որպէս պատմէ Արիւդինոս (Խոր. էջ 167) : Այս պարագան Խորենացին

կը հաստատէ հետեւեալ խօսքովը որ շարունակութիւնն է, նոր նշանակուած Արեւմտից կուսակալ Տորքին յատկութիւնները բնորոշող Արեւելինոսի խօսքերուն: «Բայց եթէ կամիս, ստեմ եւ ես յաղաղս նորա, անյաջ եւ փրցուն: Որպէս Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սադէկի, հարիւր եւ քսան փղոց ոյժ ասէն ունել»:

Քանզի կարի ոմն անյարմար թուէին նմա երգ բանիցն, վասն ուժեղութեան եւ սրտեայ լինելոյն: Որում, ոչ Սամսոնի, եւ ոչ Երակլիա, եւ ոչ Սադէկին յարմարին այս զրոյցքն: (Տեա Խոր. էջ 171):

Քանզի երգէին նմա, բուն հարկանել չորձաքար վիմաց ձեռք, ոյր ոչ զոյր զեղութիւն, եւ ձեղքել ըստ կամաց մեծ եւ փոքր: Եւ քերել ըզնդամբք եւ կազմել որպէս տախտակ, եւ զրել նոյնպէս ըզնդամբք, իւրովք արծուիս, եւ այլս այսպիսիս: Եւ յեղերս ծովուն Պոնտոսի գիւղեալ նաւուց թշնամեաց, դիմէ ի վերայ, եւ ի խաղալն նոցա ի խորն իրրեւ ասպարէզս ութ եւ սա ոչ ժամանակաց սոցա, առնու ասէն, վեմա բլրակաձեւ, եւ ձգէ զննի, եւ ի սաստիկ պատառմանէ ջուրսն, ընկզմին նաւք ոչ սակաւք, եւ ամբարկումն ալեացն որ ի պատառմանէ ջուրցն վարէ զմնացեալ նաւսն բազում մըղոնս»: (Տե'ս Խոր. էջ 171):

Խորենացին այս վերադրումները ընելով Տորքին, այս անգամ իր ընթերցողին դառնալով կ'ըսէ.

«Ո՛հ կարի է առասպելս, այլ եւ առասպելաց առասպել: Բայց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդարեւ սաստիկ հըղօր եւ այսպիսեակ զրուցաց արժանի»: (Տե'ս Խոր. էջ 171):

Տորք Անդեղի եւ իր ծաղումին, ինչպէս նաեւ իր նոր պաշտօնին վերաբերեալ, ըլլայ Խորենացիին, ըլլայ իր աղբիւրին խօսքերը վերջացան: Կը հասկնանք որ, Վաղարշակ Ա. ի կողմէ կատարուած նահապետական կամ

նախարարական կարգադրութեանց շարքին մէջ, բացառիկ կարգադրութիւն մըն է Տորք Անդեղին վերաբերմամբ եղածը: Մեր պարտականութիւնն է խորանալ արտայայտուած այս մտքերուն մէջ եւ հասկնալ իւրաքանչիւր խօսքին, յաճախ նաեւ բառին իմաստն ու անոր խորքը թաղնուած միտք բանին: Թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչ բանի համար ըսուած են այդ խօսքերը:

Բայց ամէնէն առաջ, Խորենացին առասպելաբանի, հէքեաթալինի մեր նախապաշարումներէն մենք մեզ ազատ պահենք: Որովհետեւ, Խորենացին այն միակ պատմիչն է որ, կարգացուելու համար քծնիլ չէ դիտցած, զինքը կարգալու, մուրացողի դարձուածք չէ դըրած իր դործին մէջ: Ըսած է այն բոլորը քաջաբար եւ անկեղծաբար, ինչ որ իրեն ըսուած է իր ազրիւրէն, աւանդական թէ պատմական, եւ ինչ որ ինքը իրմէ ըսել ուզած է: «Բայց եթէ կամիս, ստեմ եւ ես յաղալս նորա, անյաջ ու փրցուն»:

Եթէ կ'ուզես կամ կը փափաքիս, ես ալ ստեմ անոր (այսինքն Տորքին) համար ինչքան որ կ'ուզես ուռնցուցած:

Խորենացին ո՛չ առասպելաբան է եւ ոչ ալ հէքեաթալին: Անիկա ինչպէս իր ազրիւրը, արժէքաւոր անձնաւորութեան մը հանդէս պետական իմաստուն կարգադրութեան մը ջատագովները եղած են: Այդ է պատճառը որ, բաց ճակատով իր ընթերցողներուն կ'ըսէ.

«Ո՛հ կարի է առասպելս, այլ եւ առասպելաց առասպել: Բայց քեզ զի՞ է: Քանզի էր արդարեւ սաստիկ հզօրս այսպիսեան զրուցած արժանի»:

Տորքին չուրջ պատմութեան համար է ըսածը: Առասպելներ պէտք է կամ կրնան ըլլալ, եւ առասպելներու առասպելը: Բայց քեզի ի՞նչ: Վասնզի, իրապէս չափազանց հզօր էր: Եւ այս կարգի զրոյցներու ար-

Ժամի :

Այս բոլոր դրոյցները, պաշտօնին համար դտնուած անձնաւորութեան արժանի ըլլալը շեշտող խօսքեր են : Պաշտօնին ու պաշտօնեային պատասխանատուութիւնը շեշտող խօսքեր : Անոր հետ նաեւ խրատական դասեր, ժողովրդի մը, որ պետութիւն պահելու կը ձգտի : Եւ պէտք է գիտնանք թէ՛ Խորենացին իր աղբիւրին պատմածները եւ իր մտքերը դրի կ'առնէր, երբ Արշակունեաց Հայաստան, Յունաց եւ Պարսից մէջ բաժնուած՝ վերջնականապէս դահաւիթումին առջեւ կը դտնուէր : Երբ այլեւս Վաղարշակ Ա. ի նման խելացի կարգադրութիւններ ընող թաղաւորները անհետացած էին : Երբ պաւստներու ինքնազուտի նահապետութիւնները կամ իշխանները, իր մեկանին ներքեւ միացնելու, Տորքի նման հզօր տիպարներ չէին մնացած :

Խորենացին, այդ օրերուն, մէկ կողմէն պատմական դէպքերը դրի կ'առնէր, եւ միւս կողմէն կացութիւնը ողբալով, խրատականներ էր որ կը պատրաստէր, դալիք օրերու : Արշակունեաց անկումի օրերուն իսկ, անկա Հայաստանի դահուն վրայ, Բաղրատունիները զետեղուած տեսնելու յոյսերը կը տածէ : Եւ անոնց դէմ, իրրեւ իր դործերը խելացիութեամբ վարել զիտցող, պետութիւնը առողջ հիմերու վրայ դնող եւ լաւ ուղղութեամբ վարող թաղաւորի, Վաղարշակ Ա. Արշակունին եւ անոր կողմէ կատարուած խելացի եւ մճռաւէճ կարգադրութիւնները կը հայելիացնէ :

ԱՆԳԵՂ ՏՈՒՆ ԱՆՈՒՆԻՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Արեւմտից կուսակալի պաշտօնին հաստատուող Տորքի դիմադժային տղեղութեան ակնարկուած Արիւդինոսի «Եւ յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ անուն աղ-

զին «Անդեղ տուն» խօսքը հաստատուած է նաեւ Խորենացիի ուրիշ մէկ աղբիւրէն, Ոլիմպիոդոր փիլիսոփայէն: Որ թէեւ ուղղակի Տորք անունին չի տար, այլ անոր ծագումին եւ Ան դեղեայութեանը, այդ միեւնոյնն է:

Արծրունիներու, Գնունիներու եւ Աղձնեաց բղէջ-խութեան ծագման շուրջ գրելուն «Եւ ի նոյն ճառի եթէ Անդեղ տունն ի Պասքամայ» եւ դարձեալ նոյն էջին, ուրիշ տեղէ մը, վերստին նոյն նախարարական տանը ծագումին շուրջ խօսելուն. «Բայց զԱնդեղ տունն ասէ նոյն պատմադիր, ի Պասքամայ ումէմնէ, ի Հայկակայ թոռն է լինել» (տե՛ս Խորենացի, էջ 106):

Ուրեմն Տորք Անդեղեային տղեղութենէն տեղւոյն անունը կը կոչուի Անդեղ տուն: Իսկ Տորքին ծագումը Պասքամայ տունէն եւ Զարմային շառաւիղական դծով թոռն Հայկազեանց հարստութեան թագաւորական շարքէն եօթներորդը եղող Հայկակ Բ.էն: Այն որ Նաբուչոդոնոսորի հետ Երուսաղէմի վրայ քաղեց: Եւ Բաղրատունեաց նախահայր Շամբաղը Նաբուչոդոնոսորէն խնդրելով Հայաստան բերաւ:

Ոչ իր աղբիւրը Արիւղինոսը, որ բաւական մանրամասնած է Տորք Անդեղին յատկութիւնները, անոր տրւած պաշտօնն ու «Անդեղ Տուն» անունը, եւ ոչ ալ ինքը Խորենացին, բան մը չեն խօսիր, Անդեղ Տուն ըլլալէ առաջ, տեղւոյն անունին շուրջ:

Խորենացիին եւ իր աղբիւրին Արիւղինոսի, տեղւոյն նախապէս ունեցած անունին շուրջ այդ լռութիւնը յատկանշական է:

Այդ լռութիւնը կարելի է բացատրել նախ՝ Տորքին ստանձնած պատասխանատու պաշտօնին կարեւորութեամբ, ինչպէս նաեւ իր ալ բացառիկ յատկութիւնը եւ կարեւորութիւնը շեշտելուն մէջ: Կարելի է մտածել նաեւ, թէ այդ լռութիւնը խիստ կերպով պատուիրուած է,

Թագցնելու համար կուսակալ Տորքին տեղը կամ նստոցը: Այլապէս, Անդեղ տունը նախապէս անուն մը ունէր: Եւ այդ անունը յ'Անդեղ տուն էր: Միայն՝ Կ տառին Գ-ի փոփոխութեամբը դարձած է Անդեղ: Հաւանարար Վաղարշակ Ա. այդ տառախաղով քիչ մըն ալ կատակած է:

ՅԱՆԿԵՂ ՏՈՒՆ

Անունին այս ձևը պատմականացնողը, Խորենացիէն չուրջ կէս դար առաջ Փաւստոս Բիւղանդացին է, երբ ան նկարագրած է, Հայաստանի հարաւային արեւմտեան դաւառներուն վրայ 372ին կատարուած Սասանեան Շապուհի ահարկու արշաւանքները: Որով նաև ահեղ պաշարումը Անդեղ Տունին կամ Անդեղ բերդին: «Եւ դային պահ արկանէին զչուրջ զԱնդեղ զամուր բերդան, որ ի յԱնդեղ տանն դաւառին (տե՛ս Փաւստոս, էջ 184-185-186):

Ուրեմն, Խորենացիէ աւելի քան կէս դար առաջ, Փաւստոս երբ գիտէր թէ Անդեղ բերդը Յանկեղ տուն դաւառին մէջն է, Խորենացին, տեղով չատ աւելի մօտիկ Յանկեղ տուն դաւառին, ինքն ալ գիտէր թէ՝ Անդեղ տունը Յանկեղ տուն դաւառին մէջն է: Բայց անիկա լուռ մնացեր է, պահելու համար անվթար, հարազատութիւնը իր ազրիւրին Արիւղիհոսին: Խորենացին, զբերթէ երկու անգամ աւելի մօտիկ էր Յանկեղ տուն դաւառին եւ Անդեղ բերդին քան Փաւստոսը: Եւ այնքան ընտանի էր Յանկեղ տուն դաւառին կամ Անդեղ բերդին, որքան զբերթէ Տարօնին: Ան կը ճանչնայ, ամէն կողմը եւ բոլոր տեղերը Յանկեղ տուն դաւառին եւ Անդեղ բերդին: Բայց դեռ, տեղի ունեցող զէպքերէն դարեր վերջն ալ անիկա չ'եղծաներ իր ազրիւրը: Եւ

դայն կը փոխանցէ հարադատութեամբ :

Ինչ իմաստով էր Անկեղ տունը ստուգարանած են խորենացին կամ իր աղբիւրը, նոյն իմաստով չենք կըրնար ստուգարանել Յանկեղ բառը կամ անունը: Թէեւ զխտենք որ որոշիչ անունն է տունը: Որ սակայն կու գայ մեզի Հայկազեանց շրջանէն:

Յանկեղ տուն ըսելով կը հասկնանք տունը Անկեղին, բայց թէ ինչ էր Անկեղը, մարդու մը անունը թէ այլ անուն մը, այդ չենք կրնար ստուգարանել զժրարտարար:

ՀԱՍՏԱՏԷ ԿՈՒՍԱԿԱԼ ԱՐԵՒՄՏԻՑ

Վաղարշակ առաջին՝ զաւանները նահապետներով, նախարարներով օժտելուն, պէտք կը տեսնէ բացառապէս Հայաստանի արեւմտեան կարգ մը զաւանները կուսակալութեան մը վերածել, եւ այդ զաւաններու իշխանական կամ նահապետական տունները մէկ իշխանի մը, նահապետի մը կամ նախարարի մը մականին ենթարկել: Այդ մէկը կ'ըլլայ Տորք Անդեղը, որ կուսակալի տիտղոս կը ստանայ, իշխելու համար իր սեփական զաւանէն դատ՝ նաեւ շրջակայ ուրիշ զաւաններու պետական պարտաւորութեանց վրայ: Իրբեւ յարմարադոյն մարդը որ կրնայ ինքզինք պարտադրել տուեալ զաւաններու իշխաններուն կամ նահապետներուն:

Տորքը, սակայն, արեւմտից կուսակալութեան կուսակալ չի կարգուիր: Այլ կը հաստատուի: Պատմիչները խիստ զդուշութեամբ, յատուկ ուշադրութեամբ դործածած են այդ երկու՝ կարգէ եւ հաստատէ բառերը

«Կարգէ» բառին շուրջ փոքրիկ լուսաբանութիւն մը տունինք՝ Բասէնի համար կարգուած նահապետութեան

չուրջ մեր խօսած ժամանակ, այժմ կարգը հաստատէրաբին է:

Տորքի վերաբերեալ հաստատէրաբը իր խորքին մէջ այն իմաստն ունի թէ արդէն անիկա տեղւոյն մէջ որոշ դիրք մը ունէր: Իշխան էր, կամ նահապետ եւ կամ նախարար, որ հիմա իր տեղւոյն վրայ կը հաստատուէր: Բայց այս անգամ կուսակալութեան պաշտօնով, այսինքն աւելի բարձր եւ աւելի պատասխանատու պաշտօնի մը:

Բայց ի՞նչ էր այդ դիրքը իբրեւ իշխան, իբրեւ նահապետ կամ իբրեւ նախարար: Երբ, գիտենք թէ Պարթեւ Արշակունի Հարստութիւնը կը հիմնուէր (Ք. Ա. 190ին), նախ Մակեդոնական եւ յետոյ Սելեւկեան շուրջ 180 տարիներու խառնիճազանձ վիճակէն: Եւ այդ խառնիճազանձ վիճակը կարգաւորելու համար էր որ Վաղարշակ Ա. այդ կարգադրութեանց ձեռնարկած էր:

ՆԱԽԱՊԷՍ ՏՈՐՔԻՆ ԴԻՐՔԸ ԵՒ ԻՐ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՂՈՂ ՊԱՍՔԱՄԱՅ ՏՈՒՆԸ

«Բայց Անգեղ տունն ասէ նոյն պատմադէտ — ակնարկելով Ուլիմպիոսը փիլիսոփային — ի Պաքամայ ումէմնէ, ի Հայկակայ թոռնէ լինել» (տե՛ս Խորենացի, էջ (106) խօսքը: Ինչպէս նաեւ, նոյն ձեւով «ի զաւակէ Պաքամայ, ի Հայկակայ թոռնէ» (տե՛ս Խոր., էջ 17.) Արիւդինոսի խօսքը՝ կ'ապացուցանեն Տորքին Պաքամայ, ինչպէս նաեւ շառաւիղային զծով (մօր կողմէ) Հայկակ Բ.էն սերած ըլլալը:

Այս խօսքերը նաեւ հասկնալի կը դարձնեն Հայկակեանց թաղաւորներէն Հայկակ Բ.ի խնամիական կապը Պաքամայ տանը հետ: Այն Պաքամը որ կը սերէր,

Սենեքերիմի որդի եւ Հրէից Եղեկեան սպահներու պատ-
ճառով իր եղբօրը Ադրամելիքին — կոչուած նաեւ Ար-
դամոզան — հետ, հօրմէն փախչող Սանասարէն: Որ
Հայկայ Սկայորդիէն պաշտպանուելով տիրացած էր իր
անունովը կոչուած Սասուն գաւառին:

Այս պատմութիւնը եւ տեղերու ծանօթութիւնը մե-
զի կը սորվեցնէ թէ՛ Սասուն եւ Յանկեղ տուն գաւառ-
ներն ալ իրարմէ շատ հեռաւորութիւն չունենալով, ան-
հաւանական չի կրնար ըլլալ Պառքամայ տան ճիւղին,
Սասունէն Յանկեղ տուն գաւառ անցնիլը եւ այնտեղ
հաստատուիլը: Ինչպէս Արծրունիները դէպի Վասպու-
րական եւ Աղձնեաց բղեշխութիւնը, Սասնոյ հարաւային
սահմաններուն, ու Գնունիները ուրիշ կողմեր երթալով
հաստատուեցան:

Ըսել կ'ուղենք թէ՛ Տորքի զիմադճային տղեղու-
թեան պատճառաւ եւ այլ թաքուն նպատակներով, դա-
ւառը Անդեղ տուն ըլլալէ առաջ (Ք. Ա. 190) արդէն
նահապետական կամ իշխանական տունն էր Յ'Անդեղ
Տուն գաւառին:

Եւ Տորքը, նորահաստատ Արշակունեաց հարստու-
թեան Հայաստանի արեւմտեան սահմանէն եկող կարդ-
մը գաւառներէն, նոր (Ք. Ա. 190) կազմուած կուսա-
կալութեան, կուսակալի պաշտօնին հաստատուելէ ա-
ռաջ, անիկա արդէն իշխանն էր կամ նահապետը Յ'Ան-
դեղ տուն գաւառին, որ կու գար մեզի, իր այդ անու-
նովը, Հայկազեանց հարստութեան դարաշրջաններէն:
Ո՞վ դիտէ, թերեւս այդ տեղերը, Հայկազեանց հարս-
տութեան պատկանելէ առաջ, Խարրի-Միտանիներէն,
որոնք տէրն էին Արածանիի եւ հիւսիսային եւ հարա-
ւային ափերուն գտնուող երկիրներուն (Ք. Ա. 14րդ
դարուն) (տե՛ս Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 103-104):

Ուշադրաւ է սակայն, որ Մակեդոնական, առաջ Սե-

լեւկեան տիրապետութեան շուրջ երկու դարերուն, Յանկեզ տունը դաւառը եւ անոր շուրջը գտնուող միւս դաւառները, որոնցմով նորահաստատ Արշակունեաց հարստութեան, Հայաստանի արեւմտեան կուսակալութիւնը կազմուեցաւ Վաղարշակ Ա.է՝ իրենց հայկական դիմագիծը անվթար պահած ըլլալով, ինկած էին նորակազմ հայկական պետութեան սահմաններուն մէջ:

Մինչդեռ այս դաւառներէն աւելի արեւմուտքը գտնուող քոյր հայկական դաւառները՝ Կարինը, Դերջանը եւ Խոր-ձեանը, օտար թշնամի ցեղերով այն աստիճան ապականուած էին որ, ոչ միայն դուրս մնացին Արշակունեաց հարստութեան արեւմտեան սահմաններէն, այլ նաեւ, սպառնալիք եղան Հայաստանի այդ սահմաններուն, որոնց պատճառաւ, Հայաստանի սահմաններուն բացառաբար, այդ արեւմտեան կուսակալութիւնը կը կազմուէր կուսակալ Տորքի մականին ներքեւ, կուսակալութեան մաս կազմող դաւառները, կամ այդ դաւառներու իշխանները միացած ու միակամ պահելու, Հայաստանի սպառնալիք եղող օտարամուտ տարրերով, Իրերներով, Մաքերով եւ Խալուրներով լեցուած ցեղերու դէմ:

ԾՈՓԱՅ ՄԵԾ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Անգեղ տան եւ Արեւմտից կուսակալութեան շուրջ եղող կարգադրութիւններէն յետոյ, իր ազբիւրին կողմէ դրուած. «Բայց զկնի դորա հաստատէ դմեծ նահապետութիւն Ծովաց ՚ի չորորդն կոչեցեալ Հայս» (տե՛ս Խոր., 171): Կ'ըսէ Խորենացին: Առանց անդամ անդրադառնալու, իրմէ վերջ դարեր առաջ, Վաղարշակ Ա.ի կարգադրութիւններէն քիչ վերջը, Ծովաց մէջ կատարուած ցաւալի անջատողական դէպքերուն, որոնք վերջ ի

վերջոյ արիւնով վերջացան : Խորենացիին հարկաւ այդ բոլորը զիտէր, բայց բառ մը անգամ չի դնէր նոյնութեամբ, հարապատութեամբ եւ յստակ կերպով պահելու համար իր աղբիւրին զրածը, առանց զայն տարբեր նիւթերով խճողելու :

Ու կ'անցնի Վաղարշակ Ա.է եղած ուրիշ կարգադրութեանց, միշտ հետեւելով աղբիւրին, որ կ'ըսէ . «Այլ եւ զնախարարութիւն Ապահունեաց, եւ զՄանաւադնեանն եւ զԲղնունեան ի նոյն դաւաղաց Հայկայ) (տե՛ս Խոր., 171) :

Տեղերուն ծանօթ բանասէրը շատ դիւրութեամբ կը հասկնայ Վաղարշակ Ա. Արշակունիի կարգադրութեանց աշխարհադրական իմաստը, որ կը ներկայացուի Խորենացիէ կամ անոր աղբիւրէն : Անիկա իսկոյն կը բնութագրուի քառուոր քովի, — թէ՛ կարգադրութիւններ եղած Հայաստանի արեւմտեան սահմանային գաւառներուն՝ Տարոնի, Բասէնի, Մեծ Ծոփքի, Ապահունիքի, Մանաւադեանց եւ Բղնունեաց գաւառներուն, եւ թէ աւելի արեւմուտք, նախապէս հայկական, բայց մակեդոնական կամ սելեւկեան տիրապետութենէն վերջը կազմուող Արշակունեաց հարստութեան սահմաններէն դուրս մընացող Կարին, Դերջան եւ Խորձեան գաւառներուն : Այն առեւն, թէ՛ բանասէր ուսումնասիրողին եւ թէ մասամբ անոր զործերը կարգացողին, դիւր հասկնալի կը դառնայ . «Ի բնակչաց զտեալ պերճազոյն, տիարս կարգէ յանուն շինից եւ գաւառաց կոչելով խօսքը Խորենացիին (տե՛ս Խոր., էջ 171) : Որով, առանց այդ գաւառներուն անունները տալու, հասկնալի կը դարձնէ թէ՛ այդ գաւառները այն գաւառներն էին, որոնք մաս կազմեցին Արեւմտեան կուսակալութեան, եւ որոնց մէջ, առանց տեղը ճանչնալու կամ զիտնալու, ծանօթացանք միայն անունին Անկեղ կամ Անգեղ տուն գաւառին որ նստոցն

էր, կաղմուած կուսակալութեան կուսակալը եղող Տորքին :

Ահաւասիկ ստորեւ սեւադիր քարտէսը Արշակունեաց հարստութեան սկիզբի օրերուն Հայաստանի արեւմտեան սահմաններուն գտնուած, Հայաստանի մաս կաղմող եւ Հայաստանէն դուրս մնացող ու թշնամի ցեղերով լեցուն Կարին, Դերջան եւ Խորձեան գաւառներուն : (Տե՛ս Խորձեան գաւառ գլուխը) :

Արշակունեաց հարստութեան առաջին օրերուն, Խորձեանը, Դերջանը եւ Կարինը մաս չեն կաղմեր Հայաստանի : Ըսողը՝ յայտնի աշխարհագիր, «տեղով ու ժամանակաւ այնքան մօտիկ» ամասիացի Ստրաբոն անունով յոյն աշխարհագիրն է, որ կը դրէ : Արմէնները Արտաքսիասի եւ Զարտադրիսի օրով (Բ. դար, Ք. Ա.) չըջակայ ազգերէն սահմանակից տեղեր դրաւելով ընդարձակեցին իրենց երկրին սահմանները : «Իրերներէն Պարիադրիս լեռնաշղթայի լեռնակողմը Խորձեանք ու Կուր գետի միւս կողմը գտնուող Գուդարք : Խալուրներէն ու Մասինքներէն Կարինիտես (Կարին) ու Դերջսինէ (Դերջան)» (տե՛ս Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 149-150) :

Փերինի, Քղիի կամ Լչիք գետէն արեւելք մինչեւ արեւելեան Եփրատ Արշակունեաց հարստութեան առաջին օրերուն Հայաստանի սահմանին մէջէն : Մէջն ըլլալով նաեւ Բասէն գաւառը :

Խորենացիի պատմածէն այն կը հասկնանք որ Քղի գետէն դէպի արեւելեան Եփրատ ինկող դատարկ տարածութիւնը Արածանիէն մինչեւ Բասէն «Արեւմտից կուսակալութիւնն է, ուր են. բացի Անդեղ տունէն «Իրնակչաց գտեալ պերճագոյն, տիարս կարգէ, յանուն չինից եւ գաւառաց» կոչելով գաւառները :

Այս ձեւով է որ Խորենացին կամ իր աղբիւրը հաս-

կնալի կը դառնան, առանց զրեւու կամ խօսելու, վերոյիշեալ գետերու մէջ ինկող Տորքի կուսակալութեան ենթակայ գաւառաց մասին, զանոնք համարելով երկրորդական: Որովհետեւ, ինչպէս կը տեսնենք, Վաղարշակ Ա.ի կատարած նահապետական կամ նախարարական կարգադրութիւնները բոլորն ալ յատուկ կարգադրութիւններ են, ուր, գաւառաց հետ միասին յատուկ ուշադրութիւն դարձուցած է Հայկազեանց օրերէն մնացած նահապետական կամ իշխանական աւագ տուններու, ընդհանրապէս անոնցմէ կարգելով կամ հաստատելով նահապետները կամ նախարարները: Իսկ արեւմտից կուսակալութեան կազմութեան պարագան բոլորովին բացառիկ պարագայ մըն է: Ինչպէս քարտէսին մէջ կը տեսնենք, գտնուելով դէմը, դեռ Հայաստանի մաս չկազմող եւ թշնամի օտարամուտ տարրերով լեցուն, հիւսիսէն հարաւ Կարին, Դերջան եւ Խորձեան գաւառներու: Վերջին գաւառին՝ Խորձեանի հարաւը Արածանիով բաժնուած մեծ Ծովաց գաւառն է: Հարաւէն Խորձեանի Իրերներուն դէմ ճակատող:

Էջ 41ի քարտէսին մէջ Քղի կամ Հիւպժմանէ Լէիք կոչուած գետին, ու ձախ կամ արեւմտեան Եփրատի միջեւ ինկող — դատարկ — տարածութիւնը, զոր ցոյց կու տան Խորենացին կամ իր աղբիւրը, կը գտնուին անունները չարուած գաւառները, որոնք մաս կը կազմէին նորակազմ արեւմտից կուսակալութեան, եւ որոնց մասին անոնք բաւականացած են, իբրեւ երկրորդական գաւառներ, ըսելով «ի բնակչաց գտեալ պերճադոյն, տիարս կարդէ յանուն Շինից եւ գաւառաց կոչելով (տե՛ս Խոր.»,

Էջ 41ի քարտէսով տեղերուն ծանօթ եղողը, մենք գետեղեցինք գաւառները իրենց այն օրերու անուններով, որոնցմով կազմուած էր Արեւմտից կուսակալութիւնը: Հիւսիսէն հարաւ, Ծաղկոտն գաւառ,

Մանանադի եւ Տուարածատափ, Հաշտեանք, Յանկեղ
կամ Անդեղ տուն, Հան-Ձեթ եւ Ճապաղջուր: «Ի բնաճ-
չաց դտեալ պերճագոյն, տիարս կարգէ յանուն շինից
եւ դաւառաց կոչելով» Խորենացին կամ իր աղբիւրին
խօսքը այս վերելի դաւառներուն է որ կը վերաբերի:
Ինչպէս օրինակ իշխանն Հաշտենից, իշխանի Հան Ձի-
թոյ, եւայլն:

Այդ նոյն քարտէսին (էջ 41) մէջ ցոյց տրուած Բա-
սէն, Մեծ Ծոփք, Տարօն, Ապահունիք, Մանաւաղեանք
եւ Բզնունիք դաւառները ենթակայչեն եղած Տորքի կու-
սակալական իշխանութեան:

Հիւսիսէն հարաւ, Բասէն, Ծաղկոտն, Մանանաղ,
Հաշտեանք, Անդեղ տուն եւ Հանձէթ, ու նաեւ Մեծ
Ծոփք դաւառներն էին Արշակունեաց հարստութեան ա-
ռաջին օրերու Հայաստանի արեւմտագոյն դաւառները:
Ինչպէս քարտէսը ցոյց կու տայ, Տուարածատափը եւ
Ճապաղջուրը ուղղակի սահմանային դաւառներ չէին:

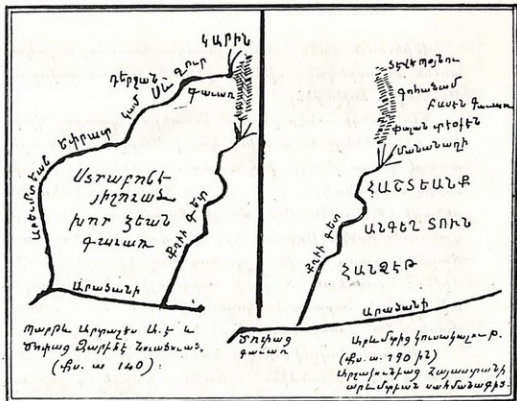
Տարօնը, ինչպէս քարտէսը ցոյց կու տայ, կ'ընդ-
դրկէ արեւելեան Նփրատի երկու ափերը: Մնացեալ դա-
ւառները Ապահունին ու Մանաւաղեանը, այդ Նփրատի
վերին հոսանքներուն, առհասարակ աջ ափին են: Իսկ
Բզնունեաց դաւառը՝ իր անունովն իսկ յայտնի է թէ՛
աւելի իր անունովը ճանչցուած ծովին արեւմտեան հիւ-
սիսային ափերումը: Քիչ մը տեղ ալ այդ ափերուն տա-
լով Ապահունիքին որ, Ապահունիք ըլլալէ առաջ, ըսել
կ'ուզենք Հայկազեանց օրերուն Հարք դաւառն է, եւ այժ-
մու Պուլանըղը:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲՈՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԾԸ

Կարինի, Դերջանի եւ Խորձեան նուաճմանց մասին, Ստրարոն աշխարհագրի, «Ծրջակայ աղբերէն սահմանակից տեղեր գրաւելով, ընդարձակեցին իրենց սահմանները» (տե՛ս Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 149-150) գրածին եւ Խորենացու կամ իր աղբիւրին Վաղարշակ Ա. Արշակունիի գրածներէն կը հասկնանք թէ Արշակունեաց հարստութեան առաջին օրերու Հայաստանի արեւմտեան սահմանադիժը հիւսիսէն հարաւ կը կազմուէր հետեւեալ ձեւով:

Բասէն եւ Կարնոյ գաւառները իրարմէ բաժնող լեռնաշարի, այժմու Տէվէ Պոյնու, Գոհանամ եւ Փալան Տէօքէն կամ Գարաղայա դաղաթները: Բիւրակն լերան արեւմտեան կողերուն Մանանաղիի հիւսիսէն հարաւ Հիւսիւմանի Լէիք կամ Բիլիի գետին միացող վտակները: Եւ այդ գետին ամբողջական հունը մինչեւ Արածանի, որ կը բաժնէ արեւելեան ափին դառնող Հաշտեանքը, Անգեղ տունը եւ Հանձէթը աջ կամ արեւմտեան ափին եղող, հնադոյն Ստրարոնի պատմականացած Խորձեանէն: Եւ Արածանիին դէպի արեւմուտք ընթացող հունը, որ իրարմէ կը բաժնէ Մեծ Ծովաց գաւառը եւ — Ստրարոնէ պատմականացած — Խորձեանը: Առաջինը իր ձախ կամ հարաւային՝ իսկ երկրորդը իր աջ կամ հիւսիսային ափին ձգելով: Յետոյ Արածանիի եւ Սեւ Զուրի կամ արեւմտեան Եփրատի միացումով ամբողջացած Եփրատի հունը, որ այս անգամ Մեծ Ծովաց գաւառը կը ձգէ իր ձախ կամ արեւելեան ափին:

Այս էր ահա, Պարթեւ Արշակունի հայկական հարստութեան առաջին թաղաւոր Վաղարշակ Ա.ի դհակալութեան օրերուն, Հայաստանի արեւմտեան սահմանադիժը:

ՀԱՇՏԵՆՅ ԳԱԻԱՌԸ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԱՐԲԱՅԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱԶՈՒՆՆԵՐՈՒ

Վաղարշակ Ա., Պարթև Արշակունի Հայաց խելացի թագաւորը, Հայաստանը բարեկարգելու իր բազմա-տեսակ եւ բազմաձեւ բարեկարգութեանց ընթացքին, «հրաման» կ'ընէ քաղաքացի մարդիկը յարգել եւ պատուել քան զիւղականները: Եւ զիւղականները պատուել, քան քաղաքացիները, որպէս իշխաններու»: «Բաղադրացիներուն, պէտք է որ պերճանան զիւղացիներուն հետ, այլ եղբայրաբար վարուիլ: Վասն բարեկարգութեան եւ աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան եւ խաղաղութեան կենաց պատճառք (տես Խոր., 172-73-74):

Միւսներն յանձնեցաւ ինքեան արքայական տունն ալ բարեկարգութեան օրէնքներու կամ սովորութիւններու ենթարկել:

«Եւ քանզի ունէր բազում ուստերս, պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն, առ իւր կալ ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակիլ ի դաւառս Հաշտենից. եւ ի ձորն նորին սահմանակալ, որէ արտաքս Տարօնոյ»: (Տես Խորենացի էջ 175-176) Ըսել կ'ուզէ, Տարօն դաւառէն դուրս գտնուած ձորը: Որքան ճիշդ կերպով ցոյց կու տայ, Տարօն դաւառը հիւսիսէն պատող Քարկէի եւ Բիւրակնի միջեւ: Որովհետեւ Տարօնի հարաւային «Երկայնապատիւ» լեռան հարաւային կողերը Սասուն եւ Աղձնեաց մասերն են, որոնք Ասորեստան կը համարուէին:

«Ի նոսա թողլով, զՇէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածոց մտից առանձինն եւ Ռոճկաց կարգելոց յարքունուստ»: (Տես Խոր. էջ 175-176): Ըսել կ'ուզէ՝ բաց ի չէներու կամ զիւղերու հասոյթներէն, նաեւ յաւելեալ առանձին մուտքեր ու ոռճիկներ արքունիքէն: Այս հողածուծիւնը անոր համար, որովհետեւ Հաշտենից դաւառին բնակիչ դարձող իշխանազունները այլեւս կը դըրկուէին արքայական տան բոլոր վայելքներէն:

«Եւ միայն դառաջին որդին իւր որ կը կոչուէր Արշակ, պահէ առ իւր, ի համար թագաւորութեան, եւ զորին ուստր զոր անուանեաց Արտաշէս եւ յոյժ սիրեցեալ: Քանզի էր արդարեւ տղայն կայտառ եւ հզօր մարմնով: Որպէս զի կարծես, հայեցողացն տալ որ ի նմայն աճելոց էին արութիւնք»: (Տես Խոր. էջ 175-176):

Ու անկէ յետոյ եւ ընդ միշտ, ասիկա Արշակունիներուն համար օրէնք դարձաւ, որով թագաւորին մէկ որդին իբր թագաւորութեան փոխանորդ (ըսել կ'ուզէ՝ դահաժառանգ) կը մնար արքային մօտ: Եւ մնացեալ ուստերաց եւ զստերաց զնալ ի կողմանս Հաշտենից՝

ազդին ժառանգութիւն: (Խոր. էջ 175-176): Ինչպէս գիտենք, Հաշտենից գաւառը, Արեւմտից կուսակալութեան մաս կը կազմէր, երկարած ըլլալով արեւելքէն ադրեւստք, արեւել. եփրատին եւ Հիւսիսանէ Լճիք կողմած գետին միջեւ:

ԱՐԵՒՄՏԻՑ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԵՆԹԱԿԱՅ
ԳԱԻԱՌՆԵՐՈՒՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԻՆ ԶԵՒԵՐՈՎ ԵՒ ՓՈՓՈԽՈՒՄՆԵՐՈՎ

Ծաղկոտն գաւառ. = Պատմականօրէն ծանօթ Եւրդրանակին զլիսաւոր մասերը եւ սպայակոյտը: Այժմ դարու Շահապիվանը հոս էր, ուր կը գտնուէին Հայոց Ծաղկեան լերինք, պարտիզանման բազմազաւթ միաձեւ սարեր կանաչաւուն: Որուն հարաւային մեծագոյն մասերը Խնուսին, իսկ հիւսիսային մասերը արեւմտեան Բասէնի կը պատկանին:

Տուրածատափ. = Ամբողջութեամբ ներկայ Խնուս գաւառն է. Բիւրակն Հայոց լեռան արեւել. կողերուն. արջառներով եւ մշակութեամբ հարուստ եւ բերքառատ գաւառ մը, ազահանքերով ալ հարուստ:

Մանանաղի. = Ներկայիս հիւսիս-արեւելեան բաժինը կը պատկանի Խնուսի գաւառապետութեան: Հարաւային արեւմտեան բաժինը վերնագոյն Քղիի: Իսկ հիւսիս-արեւմտեան ստուար բաժինը Դերջանի գաւառապետութեան, ուր կը գտնուին Մուխլուզ կոչուած աղահանքերը:

Հաշտենի. = Բիւրակն լեռան բարձրագոյն գագաթին եւ անոր զոյգ թեւերուն վրայ եւ հարաւային կողերուն, եղեմական դրախտն է: Աւանդութիւնը հոս է որ կ'ապրեցնէ Աղամն ու Եւան: Արեւելեան մասը Բիւրակնի եւ Քարկէի միջեւ այժմու Վարդոն է: Միջին

մասը կոչնուկը, իսկ արեւմտեան մասը մինչեւ Քղի դե-
տը (Ք. Ա., Ա. դարուն) երեսունհաւան թուականնե-
րուն, Մեծն Տիգրանի կրտսեր եղբոր Արշամի անունով
եղաւ եւ մինչեւ արեւելեան Խաղի ատենները, ու շատ
յետոյ մնաց Արշամունիք: Իսկ օսմանցի Թուրքերու տի-
րապետութեան օրերէն ի վեր, մաս կազմեց Քղի դա-
ւառին, իյնալով անոր արեւելեան, հիւսիսային բաժ-
նին: Թերակղզիանալով Օրօր զետակին եւ Լէիք զետին
միջեւ: Ուր կան Խասերը, Գարապաշը, Ընդրիսը եւ
Խուրդոզին: Քէօշմեր, Հիւսլմանի Աօիւծ կոչուած Բիւ-
րակնի աջ թեւը եղող լերան հիւսիսային եւ հարաւային
կողերուն:

Յանգեղ կամ Անգեղ Տուն գաւառ. — Արեւելքէն ա-
րեւմուտք միացող եւ ընթացող, Օրօր եւ Քղի զետերու
հարաւային կամ ձախ ափին եղող, Քոռ Պուղա կոչուած
մշակելի կանաչաւուն սարն է զոր կը կոչենք մենք Քղիի
բուն ցեղի մարզը: Որովհետեւ, հինգերորդ դարէն սկըս-
եալ, յունական վարչական կարգադրութիւններով, իյ-
նալով Խորձեան անունին տակ, անշքացած, հետզհետէ
լուելեայն կամ համօրէն աղաւաղուելով 14րդ դարու
վերջին տարիներուն դուրս եկած է կեղի ձեւով: Ուրկէ
է նաեւ Քեղին ու Քղին:

Քրիստոսէ առաջ, առաջին տարին, Տիգրան Մեծի
օրերէն սկսելով ենթարկուած է նաեւ Ծոփա Շահունոյ
անունին: Որովհետեւ, Ծոփաց թաղաւորութիւնը ցըր-
ուելէն յետոյ, Անգեղ Տան իշխան Վաղարշ Շահումեա-
նի անունով ամբողջ Խորձեան Յանկեղ կամ Անգեղ տու-
նը, ինչպէս նաեւ Հանձիթն կրնանք բռել նաեւ Հաշտ-
եանքը կրեցին նաեւ այդ անունը, Որ կը թուի Տիգրան
Մեծէն պարգեւատրուած ըլլալ, Վաղարշ Շահումեանի
որ իր յաղթանակներուն առաջաւորն էր: (Տե՛ս Տարե-
գիրք Քղիի Հայր. Միութեան, Ա. տարի, հրատ. 1937,

էջ 13) : Այս է պատճառը որ Քղին ու նաեւ Խորձեանը կոչուած են նաեւ Չորրորդ Հայք, որովհետեւ Ծովիս Շահունոյ ըլլալէ առաջ, Խորձեան կարճ ատեն մը պատկանեցաւ Ծովիաց Մեծ դաւառին, ի փոխարինութիւն Արտաշէս Ա. Պարթեւին՝ Չարհէի կենակցութեան :

Ճապաղջուր. — Նոյն Ճապաղ-Չուրն է, դաւառն ալ իր անունովը Արածանիի աջ կամ հիւսիսային ափին, Հանձիթի արեւելակողմը, եւ Քղիի բուն Կեղին մարզին պատկանող Քարս եւ Սանճաղ գիւղերու հարաւային սահմաններուն :

Հան-Ձիթ. — Հայկազեանց դարերու հայերէնէն է Հան-Ձիթը : Այնքան գիւրհասկնալի ձիթհան արդի բառն է, որ կը նշանակէ ձէթ հանող ճնշիչ գլաններ ունեցող տեղ :

Արդաբեւ, գեո մինչեւ 1915, չկար գիւղ մը որ մէկէ աւելի ձէթ հանող ճնշիչ գլաններ ունեցող տուններ չունենար : Ու գիւղեր որոնք մինչեւ չորս-հինգ այդ կարգի տուններ ունէին : Օրինակի համար, Էւո Ձիթ անունը կրող գիւղը, ինծի ըսին թէ հինգ ձիթհան տուններ ունէր : Ասոր պատճառը հովտային, այն կլիմայական յարմարութիւնն է որ, ամէն տեսակ բոյսերու, բնոգորինաց եւ կանաչեղինաց ինչպէս նաեւ պտղատու ծառերու աճումին հետ կ'արդասարերի կտաւատը եւ սուսամը, որ հան-ձիթցին կ'արտածէր չրջակայ դաւառները : Այսպէս՝ Քղին, Չարսանճաղը, Խարբերդը եւ Արդնիի կամ Պաղնատան չրջանները թէ՛ եկեղեցեաց վանելու եւ թէ իրբեւ սնունդ Հանձիթի գիւղակիցներուն վաճառած, լաւ տեսակ ձէթը, քայց աւելի չուտ սուսամէն ելած շիրիկ կոչուած իւղը կը գործածէին, մասնաւորաբար պահոց չարաթներուն կամ օրերուն :

Յատկապէս կը մանրամասնեմ այս պարագան, որպէսզի գէպի Իսուա, գէպի Իչուա — ըսել կ'ուզեմ Ա-

բաժանիւրի հարաւային ափը գտնուող Սարրերդը քաշ-
քատուող Հանձիթը՝ ետ, իր տեղը Արածանիւրի, աջ կամ
հիւսիսային արեւելքէն արեւմուտք Ճապաղջուրէն սկը-
սելով մինչեւ Սորենացիէ պատմականացած Հայաստա-
նի արեւմից կուսակալութեան, բուն սահմանադիծը
կազմող Փերինի գետը տարուի, որ դեռ քրիստոնէու-
թեան առաջին դարերուն իսկ Հանձիթ անունով, ար-
քունի հայրապետական կալուած էր։ Եւ որ կամաց կա-
մաց տեղի տուաւ Բալահովիտ անունին։ Վասնզի, բալ-
պտուղն ալ, մասնաւորաբար Արածանիւրի ափերուն դըտ-
նուող հոծ հայկական գիւղերուն մէջ, այնքան առատ էր
որ, բացի մօտակայ վերոյիշեալ գաւառները, անգամ
մինչեւ Տիգրանակերտի շուկան կ'արտածուէր։ Ահա թէ
ինչո՛ւ համար կոչուած է Բալահովիտ։

Պէտք է ըսել որ, այս երկու բարդ բառեան, Հան-
ձիթ եւ Բալահովիտ անունները, Հայաստանի մէջ ուրիշ
որեւէ գաւառի չեն կրնար յարմարիլ։ Ուրեմն, բալ պը-
տուղին անունէն Բալու քաղաքը եւ Բալահովիտ շըր-
ջանը։

Բալահովիտ շրջանը Արածանիւրի ափերէն կը տարած-
ուի դէպի հիւսիս, մինչեւ Յանկեղ կամ Անդեղ տան եւ
կամ արդի Քղիւի, բուն Կեղի մարդին հարաւային սահ-
մանները, ուր կը գտնուին Բալու գաւառի ամէնէն հոծ
հայկական գիւղերը, եւ, ինչպէս ըսի, Բալու քաղաքը։

Սխալմամբ է նաեւ որ Բալահովիտ անունը ոմանք
չիոթած են արդի ամբողջական գաւառին հետ։ Ըսել
կ'ուզենք՝ Բալուի գաւառապետութեան ենթակայ տե-
ղերուն հետ, որ զրեթէ Հանձիթ մարդի հողային տա-
րածութեան հաւասար իրեն կ'ենթարկէ Միջին դարե-
րուն իր իշխաններով, նշանաւոր դարձած Պաղնատուն
լեոնադաւառը եւ անոր արեւմտեան դաշտային փոքրիկ
մասը, որ Մատթէոս Ուռհայեցիէն պատմականացած

Թլխմոյ անունով, Մաստառ լերան թեւին հիւսիսային ստորոտը, Արածանիի հարաւային գերածիժաղ ափին կը գտնուի: Եզրակացնենք: «Արեւմտեան կուսակալութեան» մաս կազմող Հանձիթը, այժմու գաւառի, Բալահովիտ մարզն է, Արածանիի աջ կամ հիւսիսային ափին:

Վաղարշակ Ա. Պարթեւ Արշակունի թաղաւորէն կաաարուած վերոյիշեալ նահապետական, կուսակալական ու նախարարական կարգադրութիւնները Խորենացիէն կամ իր աղբիւրէն, առանց բառ մը աւելցնելու ալմ պակսեցնելու, — մեր կողմէ միայն լուսարանութիւններ տալով — հարադատութեամբ ներկայացուցինք, եւ շնորհիւ տեղերու մեր ծանօթութեան, անոնցմէ լուծեան մատնուած Արեւմտից կուսակալութեան մաս կազմող գաւառները իրենց հին ու նոր անուններով ցոյց տուինք: Ընթերցող բարեկամս, բանասէր, ուսումնասիրող ըլլայ թէ պատմիչ կամ հասարակ ընթերցանութեամբ, Հայոց իսկական պատմութիւնը սորվելու, կամ Հայաստան աշխարհը ճանչնալու հետամուտ եղող մէկը, համոզում գոյացուց անշուշտ, որ աղաւաղումի գիծով էր որ կարելի եղաւ ճանչնալ այդ գաւառներուն մէջ Յ'Անդեղ կամ Անդեղ տուն գաւառին՝ Ժամանակակից կամ արդի Քղի գաւառին, բուն Կեղի մարզը ըլլալը, որ այդ գաւառին զլխաւոր գետէն կազմուած երեք սրունքներուն, երկրորդին տակը կամ հարաւն է, ինչպէս սեւաղիր քարտէսը ցոյց կու տայ:

Ու: աղիւր ընթերցողը, մեր այս գործին ընթացքին, աղաւաղումներէ ալ չփութուած գաւառաց անուններու շատ պիտի հանդիպի եւ վստահ ենք թէ անձամբ ալ համոզում պիտի գոյացնէ:

ՄԵՐ ԱՅՍ ԳՈՐԾԻՆ ՄԷՁ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԵՆԹԱԿԱՅ ԳԱԻԱՌՆԵՐԸ
ԻՐԵՆՅ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ

Բաաէն.— Պատմական անուներ ղերին կամ արեւմբո-
ւան, ստորին կամ արեւելեան Բասէններով յատկորոշ-
ուած է, միշտ վարչապէս միացած :

Մեծ Ծովք.— Մեծ Ծովք ըսուած է, պարզապէս
դանադանուելու համար Ծովս Ծահունոյէն : Արածանիի
հարաւային կամ ձախ ափին, այժմու Խարբերդ գաւառն
է : Սխալ չհասկցունք. գաւառը կ'ըսենք եւ ոչ թէ նա-
հանդը :

Տարոն.— Արածանիի աջ կամ հիւսիսային ափին
եղող Քարկէ լեւան հարաւային կողերը, քրիստոնէու-
թեան ղերահաստատման դարէն սկսեալ քանի մը դա-
րերու ընթացքին կոչուեցան Պալունիք կամ Պալունեաց
գաւառ : Անկէ յետոյ ալ չըջանը միշտ պահած է Տա-
րոն անունը : Մուշ քաղաքին անունով շփոթուած է գա-
ւառն ալ, որովհետեւ օսմանեան կառավարութիւնը Տա-
րոն գաւառը ճանչցած է Մուշ քաղաքին անունով :

Ապահունիք.— Հայկազեանց դարերուն Հարք գա-
ւառն է : Ներկայիս Պուլանբդ գաւառ, արեւելեան Եփ-
րատի ձախ ափին : Ապահունիք կոչուած է նախարարու-
թեան անունով :

Մանաւազբաւնիք.— Ապահունեաց հիւսիսը, Մանա-
ւազ Հայկազնի անունով : Կը թուի թէ Բաղրեւանդն ալ
իրեն ենթակայ եղած է նախարարական դարերուն : Այժմ
Մանազկերտ քաղաքն է, որ միջնադարերուն նշանաւոր
քաղաք մըն էր :

ՎԱՂԱՐՇԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻԻ ՄԱՀԸ
ԱՆՈՐ ՅԱԶՈՐԴԻՆ՝ ԱՐՇԱԿԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐԵԼԸ
ԵՒ

ԾՈՓԱՅ ՆԱՀԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՅՐ ԵՐԿՐԷՆ
ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ ԵՒ ՓՈՔՐԻԿ
ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՎԵՐԱԾՈՒԻԼԸ

Վաղարշակ Ա. (Պարթև Արշակունի) Հայաստանի
դահուն առաջին թագաւորին առաջին դործը եղաւ իր
եղբօր՝ Պարթև Արշակին աջակցութեամբ Նինուէի թան-
գարանէն Հայոց պատմութիւնը ձեռք բերելը: Ատկէ է
Հայկազեանց պատմութիւնը:

Մեր աշխարհի բոլոր դաւառները, իշխանական, նա-
հապետական եւ նախարարական կարգադրութիւններով
օժտելէ, բարեկարգութեանց վերաբերեալ այլ բաղմա-
տեսակ օրէնքներ դնելէ եւ երկիրը խաղաղութեամբ քը-
սան տարի կառավարելէ յետոյ մեռաւ Մծբինի մէջ, որ
Արշակունեաց հարստութեան առաջին մայրաքաղաքն
էր: Իրեն յաջորդեց անդրանիկ որդին Արշակը: (Տե՛ս
Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 210):

Արշակ Ա. սակայն ուշադրաւ դործ մը չկատարեց:
Ընդամէնը 13 տարի թագաւորելով մեռաւ (տես Չամբը-
եան, Ա. հատոր, էջ 218): Սոյն Արշակի օրերուն էր
հաւանաբար որ արդէն թոյլ կապով մը — պատմութեան
երեւոյթէն դատելով — մայր հայրենիքին կապուած,
մեծ Ծովաց դաւառին նահապետութիւնը անջատուելով
Կապադովկացոց աջակցութեամբ փոքրիկ թագաւորու-
թիւն մը դարձաւ:

Արշակ Ա. նոյնպէս մեռնելով Մծբինի մէջ, իրեն
յաջորդեց որդին Արտաշէս Ա. Պարթև Արշակունին:

ՄԵԾ ԾՈՓԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ըսինք արդէն, բայց աւելորդ չըլլար, անգամ մը եւս կրկնել, որ Ծովաց մեծ դաւառը կը գտնուի Մտրաբոնէ պատմականացած Խորձեան լեռնաշխարհին ուղիղ հարաւը, անկէ բաժնուած Արածանիով:

Մեծ Ծովաց արեւմտեան հիւսիսային սահմանին Կիւմիւշ կամ Կապան Մատենն է, ուր արեւելքէն արեւմուտք ընթացող եւ իր հարաւային կամ ձախ ափին Ծովաց դաւառը ձգող Արածանին կը միանայ հիւսիսէն՝ Դանադիէն, Մնձուրէն, Ակնէն, Արարիկի եւ Զմչածադ դաւառաց մէջէն անցնող Սեւ Զուրին կամ արեւմտեան Եփրատին, ու կը կազմէ լրիւ կամ մեծ Եփրատը որ այս անգամ կազմելով արմուկը կամ անկիւնագարձը Արածանին, ուղիղ հարաւ կ'իջնէ, այս անգամ բաժնելով դարձեալ մեծ Ծովաց դաւառը եւ Մելիտինէ կամ Մալաթիա դաւառը: Առաջինը ձախ կամ արեւելեան, իսկ երկրորդը աջ կամ արեւմտեան ափին ձգելով:

Այս կէտը աշխաբհազրահան յարմարութիւն ունեցող այն մարդն է որ Ծովաց դաւառը դարձուցած է ուշադրաւ թշնամի պետութեանց եւ ցեղերու միջեւ ու կարեւոր դարձուցած է դայն մէկին եւ միւսին համար: Ի դուր չէ որ նախ Հոռմայեցիները, յետոյ Բիւզանդիոնը երկար դարեր Մելիտինէ քաղաքը դարձուցին իրենց զինուորական եւ վարչական գլխաւոր կեդրոնը, անկէ վարելու համար, ատեն մը, ուղղակի Հոռմէն յետոյ Բիւզանդիոնէն (Կ. Պոլիս), Արեւելքի վերաբերեալ զինուորական եւ քաղաքային գործերը:

Ինչպէս Աղճնաց, նոյնպէս եւ Ծովաց դաւառին մէջ դեռ Հայկազեանց հնագոյն շրջաններուն Արմէններ կը նշմարուին Արածանի երկու՝ հիւսիսային եւ հարաւային՝ ափերուն գտնուող Խարի-Միտանի միացեալ

Թաղաւորութեան սահմաններուն մէջ:

Խարրի-Միտանի այս պետութիւնը ինկած Կապադովկեան եւ Ասորական կայսրութեանց միջեւ, արդեւ զարձած էր Կապադովկիացիներուն կամ Հաթերուն (Հիթիթ) դէպի Ասորիք ունեցած նուաճումի նպատակներուն գործադրութեան:

Հաթեան կայսրութեան պառակտում (Ք. Ա. 2000-1200) թոյլ վիճակէն յետոյ, ըստ Արշակ Սաֆրաստեանի, դահ կը բարձրանայ Շուպրիլուլիումաշ կամ Շարրիլուլիումաշ (Ք. Ա. 1395-1355): Որ կը դառնայ իսկական հիմնադիրը Հաթեան մեծ կայսրութեան (տե՛ս Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, էջ 103-104):

Հաթեան կը ձեռնարկէ Ասորիքը նուաճելու, հպատակեցնելու գործին: Այդ ճամբուն վրայ, իր զլխաւոր հակառակորդը կը հանդիսանայ Միտանի արքան Տուշրատտա (Ք. Ա. 1387-1367): Այս ձեռնարկը կը ձախողի եւ Հաթեան արքան կը պարտուի: Բայց անիկա անվհատ կ'աշխատի իր նպատակին հասնելու: Եւ անոր առաջին գործը կ'ըլլայ, իր ճամբուն, իր նպատակին արդեւ եղող Խարրի Միտանի միացեալ պետութիւնը պառակտել: Եւ կը յաջողի զայն երկու մասի բաժնելով:

Արտամատա Ա. (Ք. Ա. 1367-1366) կը տիրէր Արածանիի հիւսիսային ափին եղող մեծագոյն մասին, որ կը կոչուէր Խարրի:

Իսկ Տուշրատտան (Ք. Ա. 1387-67) Արածանիի հարաւային ափերուն եղող Ծովաց դաւառին, Աղձնիքին, հիւսիսային Միջագետքին, իր ճորտ իշխանութիւններովը միասին: Ու կը կոչուէր Միտանի (տես Պատմ: Հայ. Կեսարիոյ, էջ 104):

Հաթեան արքան, Շուպրիլուլիումաշ, կղզիացնելու համար իր ոտիս Միտանին, այսինքն Արածանիի հարաւային ափին, իր դէպի Ասորիք ինկող ճանապարհին եղող

պետութիւնը, իր կողմէ չահած էր Խարբի, այսինքն Արածանիի հիւսիսային ափին կողմ պետութիւնը, որուն արքան էր այս անգամ Արտամատտա Բ., որ կը թաղաւորէր Ք. Ա. 1366-1359ին, որ թէեւ Միտանի թաղաւոր Տուշրատտայի ազգականն էր, բայց հակառակորդ էր անոր։ Պատմիչը կ'ըսէ «Իր աշխարհին, նախկին զերիշխանութեան պատճառաւ, որմէ բաժնուած էր, Միտանի Տուշրատտայի հօր ատեն (տես Պատմութիւն Հայ. Կեսարիոյ, էջ 104)։ Այստեղ թուականական սխալով մը — իբրեւ թաղաւորներ — մենք ժամանակակիցներ չենք դաներ, Միտանի Տուշրատտան (1387-1367) եւ Խարբի Արտամատտա Բ. (1366-1359) Գ.Թ.։

Հաթեան արքան այս Արտամատայի հետ ալ դաշինք կը կնքէ, ինչպէս կնքած էր Հայաշայի Հուկանաշ Արքային հետ։ Այս դաշինքը պատճառ կ'ըլլայ որ Միտանի թաղաւորը Տուշրատտա արչաւէ Հաթեան կամ Կապադովկեան երկիրները, եւ որ սակայն ձախողելով ետ կը մղուի։ Բայց ասիկա պատճառ կ'ըլլայ որ Միտանի Տուշրատտան դաշինք կնքէ եւ դաշնակցի Եգիպտոսի հետ։ Որով Մերձաւոր Արեւելքի երրորդ հզօր պետութիւնն ալ կու գայ եւ կը խառնուի երկու միւս մեծերու պայքարին (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 104)։ Բայց Միտանիի Եգիպտոսի հետ դաշնակցիլը օգուտ մը չ'ըներ։ Հաթերը Ասորիքի փոքր պետութեանց վրայ զերիշխանութիւն ձեռք կը բերեն եւ անարդել կը յառաջանան մինչեւ Դամասկոս։

Եւ Հաթեան արքան Շուպրիլուլիումաշ, անձամբ մինչեւ Սուրիա կ'երթայ ու Հալէպի եւ Կարկամիշի վրայ իր որդիներէն Տիպլիլինոսը եւ Պելասինիսը թաղաւոր կը դնէ։

«Քիչ վերջը Միտանի պետութիւնը բոլորովին կը

կործանի, Իշուա Ծոփքի պատճառաւ, վասնզի թաղաւորը Տուչրատտան անոր դէմ թշնամանալու սկսած էր» :

Շուպալիւրւիումաչ կ'անցնի Իշուան (պատմիչը կը կարծէ թէ Հանձիթն է, ինչ որ հիմնովին սխալ է : Մենք արդէն ըսինք թէ ուր կը գտնուի Հանձիթը) եւ այս աշխարհին վրայէն կ'անցնի Ալչէ (Աղձնիք) աշխարհը : Ուրուն արքան, նոյնպէս զինակից կը գառնայ աշխարհաւալին (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 104) :

Այս հին անցքերը, զրեթէ նոյնութեամբ, մենք արտադրեցինք Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ Ա. Ալպոյաճեանի զործէն, ցոյց տալու համար թէ Արածանի՛ն արմուկին տակ գտնուող Ծոփաց դաւառը, Եփրատի անմիջական ափին, ինչ կարեւորութիւն կը ներկայացնէր Հաթեան հօգոր կայսրութեան աչքին, որ Ասորիքը զրաւելու եւ պահելու մեծ խաչալը կը հետապնդէր :

Ահա այս կարեւորութիւնն էր որ Ծոփացիները մըրդած էր արժեւորելու իրենցմէ սպասուած աջակցութիւնը : Սեփական թաղաւորութիւն հիմնելու նպատակը հետապնդելու : Եւ այդ դարերուն իսկ, Կապադովկիացիները, կիսանկախ իշխանութեան մը ձեւին տակ, իրենց փոքրիկ զինակիցը կը ճանչնային Ծոփաց դաւառը, որ Եփրատի ափին, զիւրացուցած էր զէպի Աղձնիք, Միջագետք ու Ասորիք իրենց երթեւեկը :

Կարելի չէ ճիշդ կերպով ըսել թէ երբեւիցէ Հայկազեանք տիրեցին Ծոփաց դաւառին կամ ոչ : Գիտենք միայն որ հոն հայկական կամ արմենական ուժեղ տուն մը գոյութիւն ունէր, որուն դէմ Տուչրատտա կը թըշնամանէր, Հաթերու ընծայած օգնութեան համար : Բայց հակառակ իր փոքրութեան, Ծոփքն ալ իր գոյութեան պայքարը կը տանէր, մասնակցելով մեծերու պայքարին՝ կապադովկեան եւ ասորական ճամբաներուն վերայ ինկած ըլլալով :

Նոյն օրերուն երբ Պարթև Արշակունի Վաղարշա-
կը Մծբինի մէջ Հայաստանի թագաւոր կը դառնար,
Ծովաց նահապետութիւնը, Կապադովկիացիներէ քա-
ջալերուած, նոյն նպատակը կը հետապնդէր: Եւ ասիկա
ծանօթ էր դահակալին՝ Վաղարշակի, որ դաւառներու
շուրջ ըրած կարգադրութեանց ընթացքին, առանձնա-
պէս ուշադրութիւն կը դարձնէր, Հայկազեանց սերունդ-
ներէն եղող տուններու իշխանները կամ նահապետները
տեղաւորելու, նահապետական կամ նախարարական
դիրքերու վրայ:

Ինչքան ուշադրաւ են Խորենացիին կամ իր աղբիւ-
րին խօսքերը, որոնք այդ կարգադրութեանց ենթակայ
նահապետներու կամ նախարարներու հայկազեան ծա-
ղուժը կ'արձանագրեն: Բայց երբ կարգը կու գայ Ծո-
վաց դաւառի նահապետութեան, Խորենացիին կը բաւա-
կանանայ ըսելով: «Բայց զինի դորա հաստատէ, զմեծ
նահապետութիւն Ծովաց, ի չորրորդն կոչեցեալ հայս:»

Երբ Վաղարշակ առաջին Պարթև Արշակունի Հա-
յոց թագաւորին մահէն վերջ, Ծովաց նահապետական
տունը թագաւորութիւն կը հռչակէ, որոշապէս կը հաս-
տատուի Ծովաց իշխանական տան եւ Պարթև Արշա-
կունիներու հակամարտութիւնը, որ այնքան մեծ ոճիրով
մը անդրադարձաւ Ծովաց իշխանական տան վրայ:

Փաստ է որ, Ծովացիի ինչքան ալ իրաւունք ունէին
իրբեւ Արմէններ կամ Հայեր Հայկազեանց հարստութեան
դահը ժառանգելու, անոնք թագաւորութիւն հռչակելով
եղան եւ մնացին անջատողականներ:

Այս էին Արշակունեաց դահուն եւ Ծովաց նահապե-
տական տան յարաբերութիւնները, երբ պատմութեան
բեմին վրայ երեւցան Պարթև Արշակունի Արտաշէս Ա.
եւ Ծովաց Զարհէ թագաւորները:

ԱՐՏԱՇԵՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒԻ ԵՒ ԾՈՓԱՅ ԶԱՐԷԷ
ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Ծովաց նահապետական տան՝ Արչակունեաց զահուն հանդէպ անուանական համակերպութեան, Արչակ Ա.ի օրով, կը թուի թէ վերջ տրուած եւ հոն փոքրիկ թաղաւորութիւն մը հաստատուած էր, երբ Արտաշէս Ա. Պարթեւ Արչակունին Մծբինի զահը կը բարձրանար: Վասն զի, այն ղինակցական յարաբերութիւնը որ դոյութիւն ունեցաւ Արտաշէս Ա.ի եւ Ծովաց Զարհէ թաղաւորին միջեւ, այդ կ'ապացուցանէ:

Արտաշէս Ա. Պարթեւի համար անհաճելի էր Ծովաց նահապետական տան՝ մայր երկրէն անջատուիլը, հակառակ անոր որ այս անջատումը հայրենի մարմնոյն վրայ թարախոտ պալար մը նշանակէր:

Բայց Արտաշէս Ա., որքան քաջ նոյնքան եւ լուրջ մտածող թաղաւոր մըն էր, կարեւորագոյնը կարեւորէն զանազանելու տեսակէտէն: Ան կը տեսնէր Հայաստանի արեւմտեան ճակատին սպառնալիք եղող վտանգաւոր տարրերու կամ ցեղերու՝ Իբերներու, Մասինքներու, Խալուքներու, եւ աւելի արեւմուտք՝ Կատաւոնացիներու բազմանալը, նոյնպէս նաեւ իրեր կամ իպարի կոչուած ցեղերու վտանգաւոր դոյութիւնը Կուր դետի միւս ափին եղող Գուգարքի մէջ:

Այս երեւոյթին առջեւ, ղեռ հազիւ երեսուն եւ հինգ տարեկան, մանկատի պետութեան մը թաղաւորը Արտաշէս, վտանգաւոր կը դտնէր Հայաստանի հարաւային արեւմտեան սահմանին՝ սեփական մարմնին եղող պալարին պայթեցնելը, որ իր կամ Հայաստանի վրայ կրնար հրաւիրել նաեւ ուշադրութիւնը Կապադովկիացիներուն որ իրենց իսկ շահերուն համար ծնունդ տուած էին այդ վէրքին: Որովհետեւ Ծովաց դործերով ղբաղիլը յար-

մարադոյն առիթը պիտի ըլլար Հայաստանը արեւմուտքէն, արեւմտեան հիւսիսէն եւ արեւելեան հիւսիսէն սլաշարող թշնամի ցեղերու միջամտութեան։ Որով խիստ վտանգաւոր կացութիւն մը պիտի ստեղծուէր Հայաստանի Արշակունեաց դահուն հանդէսը։ Ուստի, Արտաշէս Ծովաց հանդէս իր հօր եւ մեծ հօր սնուցած զբ-դոհութիւնը չչարունակեց։ Եւ եղբօր պէս մօտեցաւ Զարհէին եւ անոր ղինակցութիւնը ապահովեց, թշնամի օտար տարրերը ջախջախելու եւ այսպէսով մեծ վտանդ մը իր վարած երկրէն՝ Հայաստանի սահմաններէն հեռացնելու համար։ Եւ անկէ վերջը միայն դրաղեցաւ Ծովաց հարցով։

Արտաշէս եւ Զարհէ ղինակցելով, զործի ձեռնարկեցին միասին, «եւ իրենց սահմանները ընդարձակեցին» ըսողը, ըստ Արշակ Ալաոյաճեանի, «տեղով եւ ժամանակաւ, այնքան մօտիկ յոյն հռչակաւոր աշխարհադէտ Ամասիացի Ստրաբոնն է (ԺԱ. 14-15)։

Ահա բառ առ բառ Ստրաբոնի խօսքերը.

«Արմէնները Արտաքսիասի եւ Զարհէատիսի օրով (Բ. դար Ք. Ա.) շրջակայ ազգերէն տեղեր զրաւելով, ընդարձակեցին իրենց սահմանները... Իրեններէն Պարիադրէս լեռնաշղթայի լեռնակողմը, Խոր-ձեանք, ու Կուր գետի միւս կողմը դանդաղ Գուգարք։ Խալուրներէն ու Մօսինքներէն Կարինետիս (Կարին) եւ Դերիսինէ (Դերջան)։ Կատաւոնացիներէն Աղիլիսինէ (Եկեղեաց)։ Ու Անտի Տաւրոս երկիրը (տե՛ս Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 149-150)։

Արդ, երբ տեղով ու ժամանակով այնքան մօտիկ Ստրաբոն յայտնի աշխարհագրին, Ամասիացի Յոյնին այս աստիճան յստակ վկայութիւնը կը տեսնենք, ալ ի՞նչպէս կրնանք, Սելեւկեան բանակէն բնիկ հայ քաջ զօրավար Արտաշէս մը Վաղարշակ Ա. Արշակունիի տե-

զը դնել, անդոյ դարձնելով Վաղարշակը, որդին՝ Արշակը եւ թողը՝ Պարթեւ Արտաշէսը: Եւ մականդոնական տիրապետութենէն յետոյ պատմութեան բեմին բերել Արտաշէսեան հարստութիւն մը, զոր բոլորովին կ'անդիտանան Հայոց հնադոյն գլխաւոր պատմիչները:

Փոքր Հայքի սահմանակից Խորձեանէն Գուգարք, «Կուրի միւս ամիր» հեռաւորութիւնը անուազն հաղարքիւմէթը է: Ասիկա երկարութիւն հաշուենք, իսկ լայնութիւնն ալ դուն հաշուէ, իմ սիրելի ընթերցող բարեկամ: Դէմքերու եւ դէպքերու տեղով ու ժամանակաւ այնքան մօտիկ, յայտնի աշխարհագէտ ամասիացի յոյն Ստրաբոնի, «ընդարձակեցին իրենց սահմանները, խօսքով, հաստատուած այդ աստիճանի տարածութիւնն ունեցող երկիր մը ինչպէս չքացնել, պարզապէս անդոյ դարձնելու համար Արշակունի Վաղարշակ, Արշակ եւ Արտաշէս Պարթեւները ու գետնէ գետին վարնելու համար Հայոց հնադոյն պատմիչները: Ի փաստ արեւմուտքի կամ եւրոպացի պատմիչներու:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԵՒ ԶԱՐՀԷՒ ՆՈՒԱՃԾԱՆՅ ԱՐԴԻՒՆԲԸ

Ի վերձ իր ղինակցութեան, Խորձեան լեռնաշխարհը որ միայն Արածանիով կը բաժնուի Ծովաց մեծ կամ մայր դաւառէն, կցուեցաւ Ծովաց թաղաւորութեան: Ահա այդ է պատճառը որ Խորձեանը մաս կազմած է Զորբորդ Հայոց կամ Ծովաց: Իսկ մնացեալ դաւառները՝ Կարինը, Դերջանը, Երիզը (Եկեղեցը եւ հեռաւոր Գուգարքը ինչպէս նաեւ Անտի Տաւրոսեան կարդ մը երկիրները կցուեցան Հայաստանին, որուն պատճառաւ ալ Արտաշէս Ա. Պարթեւ Արշակունին կոչուեցաւ նաեւ Աշ-

խարհակալ: Արտաշէս հիմնեց Արտաշատը, հոն փոխադրեց զահլը, թէեւ Մծբինն ալ կը պահուէր:

Արտաշէսի դահակալութիւնը Քրիստոսէ առաջ 155էն 130 տեւած է: Այս քսանեւհինգ տարիներու ընթացքին է որ Չարհէի հետ վերոյիշեալ նուաճումները կատարուած են: Եւ այդ նուաճումները կատարելէ վերջն է որ Արտաշէս կը ձեռնարկէ զաւադրարար Ծովաց թագաւորութիւնը հաշուեյարդարի ենթարկելու գործին, որ սակայն չի յաջողիր:

Արտաշէս այս նպատակին համար, Ծովաց թագաւորութեան հողերը իրենց միջեւ բաժնելու առաջարկ կ'ընէ Կապադոկիոյ Արիարաթ Ե. Եւսիրէս թագաւորին որ Փիլիպպատոր կը մականուանուէր (Ք. Ա. 166-130), որ սակայն կը մերժէ, որովհետեւ Չարհէն, որ Արտաշէսի հետ կատարած նուաճումներէն յետոյ մեռած էր այդ առաջարկին ժամանակ, զինակիցն էր Եւսիրէսին (տե՛ս Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, 172):

Արտաշէս Ա. Պարթեւ Արշակունին, որ այնքան քաջութեամբ եւ խելացիութեամբ Հայաստանը ընդարձակեց, քսանեւհինգ տարի թագաւորելէ յետոյ իր զինուորներէն մէկէն սպաննուելով մեռաւ: Իրեն յաջորդեց որդին Տիգրան Բ. որ կոչուեցաւ Մեծն Տիգրան (Ք. Ա. 130ին):

ԽՈՐՁԵԱՆ

ՍՏՐԱԲՈՆԷ ՊԱՏՄԱԿԱՆԱՅԱԾ ԳԱԽԱՌ

Տարբեր ժամանակներու մէջ, դանաղան պատճառներով ու ձեւերով անճանաչելի դարձած զաւառներու շարքէն Խոր-Չեանին կը վերաբերի այս գլուխը:

Մեր կարծիքով, առաջին անգամ Ստրոբոնն է որ կը

սլատմականացնէ Խոր-Ջեան անունով դաւառը, որ ինչ-պէս տեսանք, Արշակունեաց հարստութեան առաջին յիսնեակի վերջին տարիներուն ու Ծովաց Թազաւոր Զարհէի օրով նուաճուեցաւ:

Մեր խօսքը կը վերաբերի Ստրաբոնի օրերու եւ ան-կէ սլատմականացած Խորձեան ընդարձակ լեռնաշխարհէն: Եւ ոչ թէ անկէ վերջը զանազան ձեւերով փոխ-ուած, քաշկոտուած, տարուբերուած եւ, հոս ու հոն ընկող Խորձեանին, որուն ընթերցողը սլտի ծանօթա-նայ մեր այս դործին ընթացքին:

Ստրոբոնի խօսքը կը վերաբերի Խոր-Ջեանին, որ դուրս էր Հայաստանի արեւմտեան սահմաններէն՝ «Արեւմտից կուսակալութենէն» եւ Ծովաց դաւառէն: Որ Արածանիի հիւսիսային ափին, Քլիի կամ Լիչիք գետին ամբողջ հունին արեւելքէն արեւմուտք տարածուելով կը հոսէր մինչեւ Սեւ ջուրը կամ արեւմտեան Եփրատը, որուն աջ ափը այլեւս Անդի Տաւրոսն է. յետոյ կոչուած Փոքր Հայք: Այսինքն լեռնաշխարհ մը, որ Թերակղզիա-ցած էր արեւելքէն Քլիի գետին, հարաւէն Արածանիին, արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն աջ Եփրատին եւ Սեւ ջուրին ու Մանանաղիի գետակներուն միջեւ:

Իսկ Պարիաղբէս լեռնաշղթան դոր Ստրաբոն կը յիշէ Եկեղեաց դաւառ՝ արեւմտեան Եփրատի աջ ափին դըռ-նուող լեռնաշղթան է: «Պարիաղբէս լեռնաշղթայի լեռ-նակողմը Խոր-ձեանք» բացատրութիւնով ալ, Ստրաբոն մեր տուած բացատրութիւնը կը հաստատէ:

ԿԱՐԻՆ ԳԱԻԱՌ

Արտաշէս Ա.ի եւ Զարհէի զինակցութեամբ նուաճ-ուած մէկ դաւառն է Կարինը, Դերջանի եւ Խորձեանի հետ միաժամանակ, Քրիստոսէ առաջ շուրջ Բ. դարու

առաջին յիսնեակի վերջին տարիներուն՝ ըստ Սարգսոնի .
(Պոմ . Հայ Կեսարիոյ , էջ 149-150) : Կը զտնուի եւ կը
տարածուի աջ Եփրատի վերնագոյն հոսանքներուն եւ
ակերուն շուրջը : Հովտային եւ միւսնոյն ատեն լեռնային
դաւառ մըն է . Խաղտիքի եւ Դերջան դաւառ իմիջեւ :

Կը կարծուի թէ Կարին անունը հայ թագաւորի մը
անունէն է : Այս կարծիքը ստեղծուած ըլլալու է ժողո-
վրդական բանաստեղծի մը արտայայտած հետեւեալ
նարկման շինման սորինիՍ : էէ տրԱԱ : Փրս : տթտ տթթ
մտքերէն .

« Ի պատմագիրք այսպէս նառին
ստոյգ գրեալ եւ հաւաստին ,
վասն մերոյս այս քաղաքին ,
Հիմնարկման շինման սորին ,
Այս բարձր քաղաք Կարին
Շինեալ վաղուց յաւուրքս հին
Ձեռամբ Կարէն քաղաւորին ,
Հայկեան տոհմիս մեր արքային : »

(Տես Բնաշխարհիկ Բառարան , էջ 308) :

Ոտանաւորին միտքը զոր իւրացուցած է նաեւ Բնաշ-
խարհիկ Բառ . ին հեղինակը , չփոթեցուցիչ է քիչ մը :

Եթէ սակայն Կարէն թագաւորի տեղ հեղինակը բա-
ւականանար ըսելով Կար նահապետ , այն ատեն բաւա-
կան հասկնալի կ'ըլլար , որովհետեւ Հայկազեանց չըջա-
նէն , Հայկ նահապետէն սկսելով քսանեւհինգերորդ նա-
հապետը կը կոչուէր Կար . Վարամին յաջորդը : Թերեւս
ասոր անունով դաւառը կոչուած ըլլայ Կար կամ Կարին :
Բայց միայն դաւառը եւ ոչ թէ քաղաքը : Ոտանաւորին
հեղինակը եւ բնաշխարհիկ բառարանին հեղինակը կը
ճշդին չփոթեցնել թէ Անատոլիայէն հիմնուած քաղաքը
(Ե . դար) արդէն կայ եղեր Կարին անունով : Անխմատ
է՛ բոլորովին , Կար նահապետէն կոչուած ըլլալը դաւա-

սին, արուած ըլլալով որ Կարին զաւառը կամ Կարի զաւառը՝ այնչափ ալ հեռու չէ Հայկազեանց օրրանը եղող Հարք զաւառէն, ոչ աւելի քան 120 քիլոմէթր:

«Յիրաւի քաղաքս խիստ հին ժամանակներէ կառուցուած եւ Կարին կոչուած է եւ յետոյ նոյն անուամբ կոչուած է նաեւ գաւառը» կը գրէ (Բնաշխարհիկ Բառարան, էջ 308): Մէջ բերելով Զենոբ Գլաղի այն խօսքը, որով ըսած է՝ «Զօրս գումարեալ եկն ի վերայ իշխանին Վրաց, եւ զնա փախստական արարեալ, բերին մինչեւ Կարնոյ քաղաք: (Տես նոյն էջ): Միթէ՞ այս Կարնոյ քաղաք ձեռնն պէտք է հասկնալ քաղաքին անունը: Մեր կարծիքով, Կարնոյ քաղաք ձեռնով Գլաղ ըսել ուրիշ է Կարնոյ զաւառին քաղաքը:

«Տասնեւկէցերորդ դարու վիպասան կոչուած Սիմէոն Ապարանցին՝ քաղաքին շինութեան համար կ'ըսէ, ոտանաւորի ձեռով. —

«Եւ զ'Անատոլ ուղեւորեալ

Ըրքոուլուս քաղաք շինեալ

Թէոտոսի Պոլիս յիշեալ

Նախկին անունն խանգարեալ»: (Տես Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ., էջ 208):

Այստեղ թէ «ղթուլուս»էն յետոյ եւ թէ «քաղաք շինեալ»էն առաջ ստորակէտ մը դնենք: Եւ ոտանաւորը սա ձեռով, օրինակ. — Եւ զ'Անատոլ ուղեւորեալ զթուլուս, քաղաք շինեալ Թէոդոսի, Պոլիս յիշեալ, նախկին անունն խանգարեալ»: Բայց մենք որ տեսակէտէն առնոր առնենք, այստեղ նախկին անունը կը մնայ թուլուս: Որ վրացերէն բառ է, ինչպէս թուլուսը, որ եղած է Թիֆլիս: Որ ըսել է ջերմուկ, հանքային տաք ջուրեր ունեցող տեղ, զիւղ կամ քաղաք: Կարնոյ զաւառին մէջ կամ Կարին կոչուած դաշտին մէջ, ջերմուկը այժմու թրքական ձեռով Ըլըճան կամ Իլիճան է, որ զիւղ մըն

է, Կարին դաւառին մէջ, Անատոլիայէն, հինգերորդ դարուն հիմնուած Թէոդուպոլիս քաղաքէն դէպի արեւմուտք 15 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ, որ այն դարուն կրնայ Կարնոյ կամ Կարին դաւառին քաղաքը եղած ըլլալ, ուր ուղեւոր Անատոլիան եկաւ քաղաք մը շինելու նպատակաւ՝ Թէոդուպոլսին, կամ դաւառին անունովը Կարին ալ կոչուած քաղաքին տեղւոյն վրայ հիմնեց Թէոդուպոլիսը, որ ստուգապէս լերանը անմիջապէս ստորոտը, ջրերու առատութեան մէջ լողացող յարմարաւոյն տեղն է եղած հիմնուող կամ հիմնուած քաղաքին, որուն տիրոջները իրենց նախասիրած անունը դրօշմեր են անոր :

Ուրեմն պիտի ընդունինք թէ դաւառին Կարին անունէն է քաղաքին ալ անունը եւ ոչ թէ քաղաքին Կարին անունովն է որ դաւառն ալ կոչուած է Կարին :

Արշակունիներէն առաջ, Կարին դաւառին քաղաքը կրնայ եղած ըլլալ Թոււլուսը կամ ուրիշ մէկ տեղը, որ դարերու հոլովումին ընթացքին, այս կամ այն բնական կամ մարդկային պարտադրանքներով կ'անհետանայ : Չմոռնանք որ, Թէոդուպոլիսէն յետոյ, Կարնոյ դաւառին կամ դաշտին մէջ, Թոււլիսն կամ ներկայ Ըլլճայի մօտերը հազիւ ժամ մը հեռու, վեցերորդ, եօթներորդ դարերուն Արծն պարզ-հասարակ դիւղը, երեք-չորս դարերու ընթացքին Հայաստանի կատարեւառիպ ոստաններէն մէկը եղաւ, բայց հազիւ երեք կամ չորս դարերու կեանք ունեցաւ եւ մեռաւ զեռ 11րդ դարու կէսին, ուր հիմա անոր աւերակներուն վրայ՝ Գարարդն է, հազիւ յիսուն-վաթսուն տուներէ յաղկացած, որուն անունը ինքնին աղաւաղմանց ստուգաբանական կոտտացող պալար մըն է, Հայաստանի անցեալ մարմինէն, մինչեւ Արտուռում, Արդրուում եւ Էրդրում անուանց ձեւերով քաղաքին :

Կը թուի թէ Կարին դաւառը, արեւմուտքէն սահմանակից Բասենի հովտին, աշխարհադրական իր դիրքով նոյնպէս Կարեւոր քառուղի մը եղած է: Ուրիշ անցած են՝ Քսենոփոն (Ք. Ա. 401), Հոովմայեցոց զօրավարներէն Պոմպէոսը հոս դարնուեցաւ Միհրդատի ուժերուն:

Երկրորդ դարու մէջ, Ալեքսանդր Սելիքոս եւ ուրիշներ անցան Կարին դաշտէն: Ու Զորորդ դարու մէջ, յունական բանակի սպարապետ Մանուէլ Մամիկոնեան հոս դարնուեցաւ Վարազդատ Արշակունի Հայոց թագաւորին ու յաղթեց անոր (տես Բնաշխարհիկ Բառարան, էջ 302):

ԴԵՐՋԱՆ ԳԱՒԱՌ

Ստրարոնէ յիշուած Դերջան դաւառն է որ Արտաշէս Ա. Արշակունին, Ծովոյց Ջարհէի հետ զինակցարար զրաւեց, Կարին եւ Խորձեան դաւառաց հետ միասին (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 149-150): Գաւառը իր հնազոյն անունին Դերջան ձեւը միշտ պահած է Հայոց համար: Թուրքերը միայն քիչ մը աղաւաղելով Թերձանի դարձուցած են: Կը գտնուի Կարին դաւառը սպառնիչ յետոյ, նախ զէպի ուղիղ հարաւ իջնող եւ յետոյ արեւմուտք ընթացող արեւմտեան Եփրատի ափերուն: Եւ արեւելքէն արեւմուտք Մանանաղիէն իջնող եւ այդ գետին միացող երկու գետակներու ափերուն: Ունի բարերր ընդարձակ դաշտային հողեր, ինչպէս նաեւ լեռնային մասեր:

Դերջան դաւառի հարաւային արեւմտեան մասերուն մէջ, Եփրատի աջ լեռնային ափերուն վրայ, պահլաւա-

կան ցեղերէ կազմուեցաւ Սալահունիքը քրիստոնէութեան առաջին դարերուն: Այդ պատճառաւ, շուրջ 50 քիլոմէթր երկարութիւն ունեցող կիրճը կոչուեցաւ թէ՛ Սալահունիք եւ թէ Պալապանցիք: Այս կիրճն է որ Երիզայ դաւառին հովիտը կը շաղկապէ Դերջանի Ֆնիխոներուն: Այս կիրճին արեւմտեան մասերուն, Եփրատի աջ ափին դեռ կան Սուրէնաշէն երրորդ դարէն մնացած զոյլ մը զիւղերը, Զուաուն ձեւով աղաւաղուած, որոնց մօտիկն է Ս. Թորոս վանքը, Սուրէնի տղուն՝ Թէոդորոսի անունով, որ իր հօր Սուրէնի ձեռքով կրօնի համար նահատակուեցաւ: Այս վանքին մէջ, Դ. դարուն ապրեցաւ ու զործեց Փաւստոս Բիւզանդացին, կամ իրեւ վանահայր առաջնորդ եւ կամ վանահայր առաջնորդին ապրկանը: Հոս ապրեցաւ եւ զործեց, Ե. եւ Զ. դարուն, Ղազար Փարպեցի:

ԵՐԻԶԱՅ – ԵԿԵՂԵԱՅ

Արտաշէս Ա. Պարթեւ Արշակունի եւ Ծովաց Զարէն նուաճեցին նաեւ այս դաւառը, ըստ Ստրաբոնի՝ Ալիւլիսինէ: Ուր բազմակած էին Կատաւոնացիները (տե՛ս Պատ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 149-150): Այս դաշտին մէջ, Եփրատի աջ ափին էր Երիզ աւանը, որուն անունով Երիզայ: Ուր Արտաշէս բերաւ եւ դրաւ Անահիտի ոսկի արձանը, զոր Մարկոս Անտոնինոս կողոպտեց: Եւ Տիւրան Բ. Մեծը Դիոսի արձանը Գարանաղոյ Անմարոցը բերելուն, զ՝Աթէնայն ալ Երիզայի դաւառին թիւ աւանը (այժմ Թլակ) գետեղեց (տե՛ս Զամչեան, Ա. Հ., էջ 221): Այս Երիզ կամ Երիզայ դաւառն էր որ, յետոյ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն կոչուեցաւ Եկեղ-

եաց, այնտեղ իսկապէս չատ մը վանքեր եւ եկեղեցիներ շինուելուն համար: Այս Երեզ աւանն է որ շփոթուած է Հաշտենից Արշամունիքի Երեզին (տես Աղգալտմ. — ըստ Փարպեցիի, էջ 152 — Ա. հատոր, էջ 464) հետ: Եւ այդ պատճառաւ ալ Արեւմտից կուսակալութեան ենթակայ Հաշտեանքը որ, Վաղարշակ Ա. է սահմանուեցաւ, իբրեւ բնակավայր Արշակունեաց արքունի իշխանազանց, տեղափոխուած է Երեզայի Եկեղեցեաց տեղը, որ Հայաստանի սահմաններուն մէջ, Ստրաբոնի վկայութեամբ, մտած է Վաղարշակ Ա. է, կամ Հաշտեանքի Հայաստան ըլլալէ շուրջ կէս դար վերջը: Այս դաշար ճեղքող եւ երկու մասերու բաժնող Եփրատի ծունդին վրայէն է որ հռչակաւոր աշխարհապետը իր դէմը, իր աջն ու ձախը դիտելով, Պարթանդրիս լեռնաշղթան կը չափաչփէ, ու հոն բարձրանալով, լեռնակողմին դառնուող Խորձեան աշխարհը կը ճանչնայ: Ու այդ տեղէն կ'արձանադրէ, իրմէ առաջ Բ. դարու շուրջ կէսին, Արտաշէսէ եւ Զարհէէ կատարուած նուաճումները:

ԱՆՏԻ ՏԱԻՐՈՍ

Սկսեալ Եփրատի այն ծունդէն ուր Գայլ դետը կը միանայ Եփրատին հիւսիսէն դալով, այլեւս դետերու աջ ափը, Ստրաբոնէ յիշուած Անտի Տաւրոս երկիրն է: Գետին աջ ափին եզող Դարան Աղւոյ, Մնձուրի, Տիւրիկէի, Արարիկիւրի, եւայլն մասերը կը պահուին, եւ այդ օրերէն կը սկսին կոչուիլ՝ Փոքր Հայք: Ասկէ կը հետեւցնենք որ դետին աջ ափերը Անտի Տաւրոս ըլլալով, ձախ ափերը՝ ուր կան հիւսիսէն հարաւ Անի ամրոցը, Դարանաղւոյ, Բինկեանը, Մնձուրին, Զմշկածագը Խոզնայ դաւառին, մաս կազմած են Խորձեան լեռնաշխարհին:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ Բ. ԵՒ ԻՒՐ ԳՈՐԾԵՐԸ

Տիգրան Բ. Մեծն աշխարհակալ, Արտաշէս Ա. Պարսեւի անդրանիկը, իր հօրը դահը բարձրանալուն իսկ յաղթանակէ յաղթանակ վաղելով, իր քաջութեան համբաւը շինեց: «Տիրեց 22-25 ազգերու», կը գրէ Կեղիոս Ժ. 22: Նոյն բանը կը հաստատէ Վաղեղիոս Մաքսիմոս Ը. 7, եւ Կուրնտղիանոս ԺԱ. 2, եւ Պլինիոս Է. 24, աւելցնելով թէ՝ Մեծն Տիգրան, իր տիրած ազգերուն բոլորին հետ անոնց լեզուն կը խօսէր, առանց թարգմանի: Ասիկա միայն դտնուեցաւ, մահկանացուներու մէջ, որ քսան երկու լեզու կը խօսէր, որ առանց թարգմանի, իր թագաւորութեան ամբողջ տեւողութեանը, իր հպատակ ազգերուն հետ անոնց լեզուովը խօսեցաւ, կը գրէ Պլինիոս ԺԱ. 2 (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 183):

Քարտէսը դնել

Մեծն Տիգրան Ծովաց թագաւորութեան վերաբերմամբ իր հօրը ծրագիրը իրականացուց, բարբարոսաբար սպաննելով Զարհէի սերունդէն Արտանիսը (Ք. Ա. 94), եւ վերջ տալով Ծովաց թագաւորութեան (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 182-183), օգտուելով Կապադովկիացուց եւ Պոնտոսի մէջ սկսուած բախումներէն: Որովհետեւ Կապադովկիան, վտանգի մէջ, անկարող էր իր փոքրիկ զինակիցը կամ դաշնակիցը պաշտպանելու: Թ. Ռէյնախ կեղծանունին տակ ծածկուած (Միհրդատ Եւպատոր) ինքն է որ կը գրէ. «Ծովաց թագաւորութիւնը Բ. դարու (Ք. Ա.) կէսին նուաճուած պիտի ըլլար, եթէ Արտաւաթ Ե. անոր հօր նեցուկ չհանդիսանար անշահախնդրօրէն: Ի վարձ իր ընծայած պաշտպանութեան, Արիարաթ ստացաւ Տոմիսայ կամուրջ գլուխ քաղաքը, Եփրատի վրայ, որուն համար կը վկայէ Ստրաբոն, ԺԲ. 2. 1. եւ ԺԴ. 2. 29: Նոյնպէս Թ. Ռէյնախ, Նարագաշեան քհն. Պատմ., էջ 13, եւ Տիւոյեան, «Հա-

յաստանի Կոչնակ», 1933, էջ 1064 (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 172)։ Ատկէ յետոյ է որ Կապադովկիա եւ Պոնտոսեան բաղխումները սուր վիճակ կը ստանան. «Մանուկ Արիարաթ հասկնալով Միհրդատի միտքը, եւ զայրացած տեսնելով իր հօրը սպաննիչը Գորդիոս, աքսորէ բերուած իր մօրեղբոր հրամանաւ սկսաւ մեծ թիւով զօրք հաւաքել։ Այս առթիւ է որ, հաւանօրէն, Կապադովկիա դիմում կ'ընէ Ծովաց թագաւորութեան, որուն երբեմն ինքը օգնած էր, իրեն օգնութեան հասնելու, եւ անոր կը ծախէ Տոմիսա ամրոցը, որ երբեմն Արիարաթ Ե. ի վարձ իր ընծայած օգնութեան՝ ստացած էր (Ստրաբոն ԺԲ. 2. 1. եւ Թ. Ռէյնախ. Գարապաշեան քհն. , Բ. հատոր, էջ 132) (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 178)։

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾԻ ԵՒ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՐԴԻՈՍԻ ԶԱՆՔԵՐՈՎ

Միհրդատ իր կարողաւոյն ղեկուորականներէն Գորդիոսի միջոցաւ ղինակցութիւն մը կը կնքէ Մեծն Տիգրանի հետ, որուն կու տայ իր աղջիկը՝ Կղէոպատրան։ Այս ղինակցութիւնը կամ դաշնակցիլը անոր համար, որ փոխանակ իրեն Տիգրանը ներկայանայ Հռոմի՝ աչքին թշնամի Կապադովկեան պետութեան, որովհետեւ Միհրդատ դաշնադրով խոստացած էր Հռոմի, այլեւս այս վերջնոյն պաշտպանեալ Կապադովկիոյ չդաշխի։

Ահա այսպէս, Միհրդատի խորամանկութիւնով, Մեծն Տիգրան կը թշնամանայ Կապադովկիոյ, հետեւաբար նաեւ անոր պաշտպան Հռոմի հետ, Հայաստանը յանձնելով երկարատեւ եւ ահաւոր պատերազմի մը ճիրաններուն, մերթ յաղթական եւ մերթ պարտեալ։

Միհրդատ-Տիգրան ղինակցային դաշինքէն յետոյ, հայկական բանակները, առաջնորդութեամբ Գորդէոսի, անցան Եփրատը (Ք. Ա. 39ին), ուր անիկա, Կապադովկիոյ մէջ, կուսակիցներ շինած էր իրեն համար:

Արիս Բրդան Ա. թաղաւորը, անդօր, անակնկալի դալով, նոյն խիւ չփորձեց ղիմադրել: Եւ իր գանձերը հաւաքելով ուղղակի Հռոմ գնաց:

Տիգրան, Կապադովկիոյ մէջ պահապան զօրք եւ կուսակալ մը դրաւ (Յուստինոս ԼԲ. 3, նաեւ Թ. Ռէյ-նախ (Միհրդատ Եւպատոր), Գարադաշեան քհն. Պատմ. 133): Եւ կամ, ինչպէս ուրիշներ կը հաստատեն, վերըստին Կապադովկիոյ գահուն վրայ հաստատեց Միհրդատի որդին: Այն որ երբեմն (Ք. Ա. 106-96) Արիարաթ Ը. անունով այդ գահուն վրայ բազմած էր (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 179-180):

Հռոմ, Միհրդատի դէմ կը զրկէ, այս անգամ, Լուկուլլոսը, որ խոհեմ քայլերով կը յառաջանայ, եւ նախ Բիւթանիան, ապա Կապադովկիան կը զրաւէ (Ք. Ա. 74-73): Կ'անցնի Ալիս գետը, իր կռնակը հաւատարիմ Գաղատիացիներով ապահովելէ յետոյ: Ու կը շահի Կաբերայի (Սերաստիա) ճակատամարտը (Ք. Ա. 72) (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 182):

Եւ մինչ Տիգրան ու Միհրդատ կը ծրագրեն իրենց ապագայ գործունէութիւնը, Հռոմի լեղէնները մօտեցած էին Հայաստանի սահմաններուն: Եւ Լուկուլլոս առաջին անգամ զրաւեց Եփրատ գետին ձախ ափին եզող Տոմիսայ բերդը: Այն որ նախ Ծովացիներէ՝ Կապադովկիացիներուն, ապա Կապադովկիացիներէ վերստին Ծովացիներուն ծախուած էր, հարիւր տաղանդի փոխարէն (Ստրաբոն, ԺԲ., Գլ. Բ.), Լուկուլլոս դայն դարձեալ տուաւ Կապադովկիացիներուն: «Թէոտոր Ռէյնախ»

(Միհրդատ Եւպատոր), (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 183) : Յետոյ, Լուկուլլոսեան բանակը, առանց որեւէ զխմադրութեան հանդիպելու, Ծովաց աշխարհէն անցաւ (միշտ Արածանիի հարաւային ափերէն) եւ անակընկալօրէն Տիգրանակերտի մօտենալով, զայն զրաւեց (Հոկտ. 6, Ք. Ա. 699 ու կողոպտեց (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 183) : Տիգրանակերտի զրաւումը պատմական դեր կատարեց : Տիգրան կորսնցուց այն բոլոր երկիրները զոր զրաւած էր :

Եւ Լուկուլլոս, աւելի վճռական հարուած մը տալու համար Տիգրան Մեծի, որոչեց մինչեւ Հայաստանի սիրտը՝ Արտաշատ՝ յառաջանալ (Ք. Ա. 68) : Սակայն, Հայաստանի ձմեռը օգնութեան հասաւ հայկական եւ պոնտոսեան բանակներուն (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 183) :

Մենք կը կարծենք թէ՛ Լուկուլլոսի բանակները Արտաշատ բարձրանալու համար, Սղերդ, Տարօն եւ Ապահոնիք (Պոնւանդ), միշտ Արեւելեան Եփրատի ձախ ափերէն եւ Մանազկերտ, Բաղրեւանդ, սահմաններէն պիտի յառաջանային, որպէսզի պաշարեն քաղաքը, երբ Մանազկերտ-Բաղրեւանդ սահմաններուն մէջ, ձմրան սաստկաչունչ եղանակին չզխմանալով, չարաչար պարտուած, լքեցին Հայաստանի սահմաններուն մէջ զրաւած ամբողջ հոգերը եւ քաջուեցան մինչեւ Կապադովկիա (Ք. Ա. 67) : Այդ նահանջի ժամանակ Լուկուլլոսի բանակները հետապնդող հայ-պոնտական բանակներուն օգնութեան հասաւ նաեւ Տիգրանի փեսան՝ Ատրպատականի երիտասարդ Թադաւոր Միհրդատն ալ :

Այդ հետապնդումին ատեն, տեղ մը Տիգրան ստիպեց հոռմայեցի Լուկիոս Փանիոս զօրավարին՝ ամբողջ թեան մը մէջ քաջուիլ ու փակուիլ : Ուրիշ տեղ մը, Միհրդատ, չորս հազարական հայ եւ պոնտացի հեծեալ

ներով, իրրեւ ազատարար եւ վրիժառու, երկրին թըշնամիին դէմ կոչ կ'ընէր ժողովուրդին: Ժողովուրդը ամբողջութեամբ ոտքի ելլելով՝ բանակներուն միացաւ: Հռոմայեցի ցիրուցան եղած բոլոր զինուորները սպանուելով մէջակէտէ վերցուցաւ: «Կ.Յ. Պատմաճեան, Իսկական Պատմ. Հայոց 15» (տես Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 183):

Հայ եւ պոնտական բանակներուն միացող ատրպատականցի Միհրդատը որ Տիգրանին փեսան էր, իր հեծեալներով մինչեւ Կապադովկիոյ սիրտը դնաց, հուրի եւ սուրի մատնելով երկիրը: Եւ փճացուց հռոմէական ցանուցիր բոլոր գունդերը, «Գարապաշեան քհն. Պատմ., էջ 150» (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 183):

Լուկուլլոսի նահանջը, իրեն դէմ եղած դանդատները եւ իր զինուորներուն դժգոհութիւնը դժգոհ ձգեցին նաեւ Հռոմը: Շարունակելով՝ պատմիչը կը գրէ թէ՝ Տիգրան Մհծը վեցերորդ անգամն էր որ կը մօնէր Կապադովկիա եւ անկէ կը փախցնէր Արքիսթրադան թաղաւորը, որ միշտ խոյս կու տար դէպի Հռոմայեցւոց երկիրները: Եւ Միհրդատ, այդ աննկուն ռազմիկը, վերըստին տէր կը դառնար մեծ մասով Հռոմայեցիներէ նուաճուած իր երկիրներուն, եւ անվնաս գործունէութեամբ իր բանակը կը վերակազմէր: «Պլուտարիոս, Լուկուլլոս Լ.Ե. 7»: «Ապոլլանոս, Միհրդատ 91» (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 183):

Հռոմի Ծերակոյտը, այս պարտութիւններէ վերջը, պաշտօնանկ կ'ընէր Լուկուլլոսը: Եւ անոր տեղը կը նշանակէր Ալեիլլիոս Գլաբրիոնը (Բ. Ա. 67) (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 184):

Տարի մը ետքը, Ասիոյ հռոմէական բանակներուն ընդհանուր հրամանատար կը կարգուի Պոմպէոս: Գոռոց Հռոմը չի հանդուրժեր Լուկուլլոսի չարաչար պար-

տութեան: Այս անգամ Եռասկտութեան այս անգամը
կը ղրկէ:

Պոմպէոս նախ Ալիսի՝ լեռնային, հեղեղատներով
կտրուած վայրի մը վրայ, գիշերային կռիւի մը մէջ
չարաչար պարտութեան կը մատնէ Միհրդատ Պոնտա-
ցին: Այդ վայրին վրայ յետոյ Նիկոստրիսը (յաղթու-
թեան քաղաք) շինուեցաւ, որ այժմու Շապին Գարա-
հիսարն է, ըստ Ալլոյոյաճեանի:

Միհրդատ այն տեսակ չարաչար պարտութիւն մը
կը կրէ որ կը պարտաւորուի միայն երեք գինակիցնե-
րով փախչիլ մինչեւ Կիմիւրեան Ոսիր: Իր գինուորները
անխնայ կը կոտորուին վրէժխնդիր Հռոմայեցիներէ (Բ.
Ա. 66):

Միհրդատի յաղթելէ յետոյ, Պոմպէոս իր զէնքերը
կը դարձնէ դէպի Հայաստան, Տիւրանի դէմ: Ու գիւ-
րին յաղթանակի մը կը տիրանայ. «Մեծն Տիւրանի ա-
պաշնորհ որդւոց՝ իրենց հօր դէմ յարուցած ապստամ-
բութեան պատճառաւ:

Մեծն Տիւրան կը կորսնցնէ, ի մէջ այլոց, Կապա-
դովկիոյ եւ Ասորիքի մասերը: Փիւնիկէն եւ Մեծ Ծո-
փը, «Դիոս Կասիոս» կամ ըստ «Ապոլիանոսի», Տիւրան
եւ կու տայ Ասորիքը, Եփրատէն մինչեւ ծով:

Տիւրան այսպէս կը կորսնցնէ Կապադովկիան, որ
կարճ շրջան մը հայկական իշխանութեան ենթարկուած
էր, «Հիւպչման, հին Հայոց տեղւոյ անունները, հրա-
տարակութիւն Վիեննա, 1907, էջ 25», «Մոմսէն, Հռոմ.
Պատմ. 38-180»: Հռոմայեցիք Եփրատը կը նկատեն Հա-
յաստանի արեւմտեան բնական սահմանը ու Տիւրիսը՝
հարաւային: Այնպէս որ Մելիտինէն որ մեծ մասամբ
Հայերով բնակեալ էր եւ որ Տիւրան Բ. Կապադովկիա-
յէն անջատելով Ծովիաց աշխարհին միացուցած էր, վե-
րըստին Հայաստանէն կը խլուէր եւ Կապադովկիոյ կը

կցուէր: «Ե. Տիշօեան, «Հայաստանի Կոչնակ» (1933), էջ 1057» (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 184):

Պոմպէոս, Միհրդատի մահէն ու Սուրբոյ նուաճումէն յետոյ, Ասիոյ հռոմէական ստացուածքները կը կազմակերպէ բոլորովին ի նորոյ: Այս նոր կարգադրութեանց միջոցին, Մեծն Տիգրանի ապաշնորհ որդւոյն՝ Տիգրան Փոքրի շնորհուած Ծովին ու Կորչուիքը, անոր կողմէ մերժուած ըլլալով, Պոմպէոս այդ դաւաճներն ալ կը ձգէ Կապադովկիոյ: Ինչպէս նաև Կիլիկիոյ Գասթապալա նահանգը (Ստրաբոն ԺԲ., էջ 534): Այս վկայութենէն կարելի է հետեւցնել ուրեմն, որ Ստրաբոն իր գործը գրած է Քրիստոսէ առաջ յիսուսական կամ վաթսուսական թուականներուն, որ ճիշդ կերպով կը համեմատի իրմէ դար մը առաջ Արտաշէս Ա. Պարթև Արշակունիի եւ Ծովաց Զարհէի կատարած նուաճումներու մասին Ալպոյաճեանի ըրած խօսքին (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 149-150): ԳԹ. Եւ Հիւպչման հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 25-26) (տես Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 184-185):

ԾՈՓՍ ՇԱՀՈՒՆՈՅ ԱՆՈՒՆԸ

Այս անունը, տրուած Խորձեան դաւառին, Մեծն Տիգրանի Լուկուլլոսի վրայ տարուած ջախջախիչ յաղթանակներէն յետոյ է որ հաւանաբար կը յայտնուի:

Պատմութենէն դատելով, ըսինք արդէն թէ, Արտաշէս Ա. Պարթև Արշակունիի եւ Ծովաց Զարհէ թագաւորին զինակցութեամբ շահուած պատերազմին վերջանալուն, նուաճուած հողամասերէն, ըստ սահմանային յարմարութեան, Խորձեան դաւառը նոյնութեամբ կըցուեցաւ Ծովաց թագաւորութեան, որուն համար ալ,

մաս կազմեց չորրորդ Հայոց, եւ որ մինչեւ հիմա ալ այդպէս կը ճանչցուի:

Բայց երբ Մեծն Տիգրան Ծովաց թագաւորութիւնը քնջեց, ու յաղթանակներ տարաւ Հռոմի դէմ՝ Լուկուլլոսը պարտութեան մատնելով, այն ատեն Անդեղ կամ Յանկեղ տուն դաւառին կամ բերդին իշխանը, չի գիտցուիր նոյն Պասքամայ սերունդներէն թէ ալ տան մը դաւակը՝ Վաղարշ Շահումեանն էր. «զՄեծն Տիգրանի յաղթանակներուն յառաջաւոր կոչուած է. ըստ կեղեցի ներսէս վարդապետին: Այս մէկն ալ, ըստ Փիլիպպոս Եպիսկոպոսի «Մասունք յուշոյ»ի, Ծեղ կը բնակի Էդեր: (Տես Տարեգիրք, Ա., Բդիր Հայր. Միութեան, հրատ. 1937, Տիթրոյիթ, էջ 13):

Ասկէ կը հետեւցուի թէ Ծովաց թագաւորութիւնը քնջուելէն յետոյ, որուն մէջ թերեւս, կամ հաւանաբար Վաղարշ Շահումեանն ալ մեղսակից եղաւ Մեծն Տիգրանի, որուն նաեւ, յաղթանակներուն յառաջաւոր, իրրեւ պարպեւ Մեծն Տիգրանէն, Խորձեանը ամբողջութեամբ որ Ծովաց մեծ դաւառին մաս կազմած էր, ենթարկուեցաւ Վաղարշ Շահումեան Անդեղ տան իշխանին: Եւ անոր անունովն ալ կոչուեցաւ Ծովոս Շահունոյ: Այս պարագան կը հաստատուի անով որ, Խորձեանի հետ միասին Անդեղ տունը, Հանձէթը, եւ նոյն իսկ Հաչտեանքն ալ ատեն մը կոչուեցան Ծովոս Շահունոյ:

Հասկնալի է որ, որոշ եւ մեկին աղբիւր մը չկայ այս տեսակէտը հաստատող: Բայց ո՞վ պիտի կրնար իրրեւ աղբիւր ներկայանալ, երբ զիտենք որ ուսումնասիրութիւնը մեր հասկցած ձեւով ոչ ոք կատարած է, որուն համար նախ տեղերը ճանչնալը անհրաժեշտութիւն մըն է:

Որեւէ մէկը որ կրնայ երթալ շրջիլ եւ տեղերը ճանչնալ, ասպահովաբար մեր համոզումին պիտի դայ,

և և այդ ժամանակուայ պատմական դէպքերէն կամ անց-
քերէն դատելով, միեւնոյն եղրակացութեան պիտի յան-
դի, որ Ծովա Շահունոյ կոչուած դաւառը, նախապէս
Ծովաց դաւառին կարճ ատեն մը մաս կազմող Խորձեան
դաւառն է: Ասիկա կը հաստատուի նաեւ Սասանեան
Շապուհի հարաւային արեւմտեան դաւառաց վրայ 312
թուականին կատարած արշաւանքով, զոր կը նկարագրէ
Փաւստոս Բիւղանդացին (տես Փաւստոս, էջ 155-186):

Ու և անկէ դարեր յետոյ, թէ ի՞նչ տեսակ տեսակ ա-
նուններ կրած է Խորձեան դաւառը և ի՞նչ ձևեր ստա-
ցած է վերջ ի վերջոյ, պիտի տեսնենք հետագայ զը-
լուխներով:

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ՎԱՍՃԱՆԸ

Մեծն Տիգրան, Հայաստանի ամբողջական դահուն
համար, իր Տիգրան որդիէն ձեռնթափ, իրբեւ թաղա-
ւոր (Չամչեան Ա. ք. էջ 245), Արարատեան մասին մէջ
կը թողու զայն: Իսկ ինքը կ'իջնէ Միջագետք, անշուշտ
Մծրին: Եւ հոն խոր ծերութեան մէջ կը մեռնի, իր ութ-
սուն և հինգ տարիքին: Ըստ Ղունիկիանոսի, կեցեալ ի
թաղաւորութեան ընդ ամենայն ամս իրը ԾԴ. որ ըսել
է 54 տարի (տես Չամչեան Ա. հատոր, էջ 260):

Ըմբոստ Տիգրան որ իր հօրը դէմ այնքան դաւեր
լարեց և անոր ձախողութեանց պատճառ դարձաւ, ինքն
ալ իր կարգին դժբախտ վախճան մը ունեցաւ:

Պոմպէոս, Մեծն Տիգրանի հետ կնքած հաշտութե-
նէն յետոյ, Ծովաց թաղաւորութեան երկիրը անոր ևս
տալու չնորհն ըրաւ, պարտադրանքով մը: Որով Պոմ-
պէոս կ'ուզէր անոր բերդերու հարստութենէն հատուց-
ուիլը Հայաստանի պատերազմական տուգանքին, Որը

ընդունիլ չուզեց Տիգրան, եւ սկսաւ դաւեր լարել այս անգամ Պոմպէոսի դէմ, որոնք սակայն իրեն չատ աւելի սուղ արժեցին:

Պոմպէոսէն ձերբակալուելով իր կնոջը եւ աղջկան հետ միասին շղթայակապ Հռոմ դրկուեցաւ, իբր զարդ իր յաղթանակին:

Այնք հայրը՝ Պարթեւ Հրահանդ, ի դուր լռողքեց իր փեսային դէմ բռնուած Պոմպէոսի այս ընթացքին, որմէ սլատասխան ստացաւ թէ՛ ան իր աներոջմէն աւելի իր հօրը կը պատկանի:

Պոմպէոսի այս մերժումին վրայ, Հրահատ արշաւեց Կորդուքի վրայ: Պոմպէոս պահանջեց որ Պարթեւները դուրս ելլեն Կորդուքաց աշխարհէն: Վասնզի այն աշխարհը դաշնակից Տիգրանինն է, ըսելով: Բայց, առանց բանակցութեան ելքին սպասելու, Աբրահնիոս զօրավարը բանակամասով մը դրկեց, որ դնաց եւ դուրս հանեց Պարթեւները Կորդուքաց երկրէն: Ատով, իբր թէ առաջին օրէն իսկ հռոմէական ժողովրդեան բարեկամութիւնը ապացուցանելով Հայոց հանդէպ:

Պոմպէոս վերադառնալով Հռոմ, մեծ շուքով կատարեց իր յաղթանակի հանդէսը, իր կառքին ետեւէն տանելով Տիգրան Փոքրը, անոր կինն ու աղջիկը, ինչպէս նաեւ Մեծն Տիգրանի ու Միհրդատի պատկերները:

Երիտասարդ Տիգրան, իր անհանդարտ ու խիստ բռնաւորութեամբ, հռոմայեցի մեծամեծներուն իրարու դէմ զժտուելուն պաճառ ըլլալով, Պոմպէոս զայն զըլխատել տուաւ Կապիտոլինի առջեւ: (Տես Պատմ. Հայոց. Հ. Ս. Հ. Մ. Բ. տպ. Ա. հատոր, էջ 287-288):

ԱՐՏԱԽԱԶԴԻ ԱՌԱՋԻՆ

Իր հօրը՝ Մեծն Տիգրանի յաջորդելով, այս ալ եղաւ զԺրախտ թաղաւոր մը, դառնալով զոհը Հռոմի ցանկութեանց :

Արտաւազդէ առաջին, նախ Եռապետութեան անդամ Կրասոսի ցանկութեանց զոհ եղաւ, չհասկցուելով անկէ : Երբ Կրասոս Պարթեաներուն վրայ կը քալէր, Պոմպէոսի նման ինքն ալ յաղթողի փառք ձեռք բերելու, բայց զըլուխը կտրուեցաւ, երբ արդէն Արտաւազդէ, Կրասոսի սպանալիքներէն հաշտութիւն կնքած էր Պարթեաւց Ռոմի հետ : Իբրեւ մատնիչ եւ Հռոմի թշնամի զրպարտուած էր :

Հռոմ չհանդուրժեց : Մարկոս Անտոնիոս եկաւ եւ ոտի կոխան դարձուց Հայաստանը, անխնայ կողոպտելով ամէն ինչ : Թալանեց նաեւ Երվղի (Եկեղեաց) Անահիտի տաճարը, եւ կտրելով տարաւ նաեւ ոսկի արձանը : Եւ խարէութեամբ բռնելով Արտաւազդը, իրեն հետ շրջեցուց բոլոր բերդերն ու ամրոցները, անոնց գանձերը ձեռք ձգելու համար, որ սակայն դուռները բանալ մերժեցին պահնորդները :

Անտոնինոս Հայաստանի մէջ բանակ մը ձգելով, մեկնեցաւ Եգիպտոս, հետը տանելով չղթաներով կապուած Արտաւազդը, անոր կիներն ու սրբիքը : Ոսկի, արծաթ եւ այլ թանկագին գանձեր : Եւ ի վերջոյ Արտաւազդի զըլուխը կտրեց : (Տես Պատմ. Հայոց Հ. Ս. Մ. Բ. տպ. Ա. հատոր, էջ 296-297-198) :

Արտաւազդէ Ա. է տրուած, Չամչեանի այս հատուածէն կը հասկնանք թէ Մեծն Տիգրան՝ Տիգրան կրտսերին, Արտաւազդին եւ Ատրպատականի Միհրդատ թաղաւորին հետ ամուսնացուցած աղջիկէն դատ՝ ուրիշ մանչեր եւ աղջիկներ ալ ունէր, ինչպէս կը հասկնանք

Արտաւազդի ըրած այս կարգադրութենէն: Որով ան բնակեցուց իր մնացեալ եղբայրներն ու քոյրերը Աղովիտ եւ Առբերանոյ գաւառները: (Բղնունեաց ծովի հիւսիսային ափերուն): Եւ կարգադրեց այդ գաւառներու հասոյթներուն անոնց տրուիլը: Արտաւազդի այս կարգադրութիւնը պարզող խօսքերէն արդեօք կարելի չէ՞ հետեւցնել թէ Հաշտեանքի սահմաններուն մէջ բնակող իշխանազանց վերարերումը գահուն եւ Մեծն Տիգրանի գաւաղներուն հանդէպ աննպաստ փոփոխութիւն մը կրած էր: Վասն զի մենք կը տեսնենք որ Արտաւազդի Եզիպտոս տարուելէն եւ զլուխը կտրուելէն յետոյ Հայաստանի գահը կը բարձրանայ Արտաւազդի հօրեղբայրը՝ կամ Մեծն Տիգրանի եղբայրը Արշամ: Մինչդեռ Արտաւազդի եղբայրներն ու քոյրերը կը կարգադրուին բնակելու Աղիովիտ եւ Առբերանի գաւառները:

Արդեօք կարելի չէ՞ մտածել թէ Անտոնիոս Արտաւազդը բռնելէ եւ չլթայելէ վերջ, անոր քոյրերն ու եղբայրներն ալ անխղճօրէն սպաննել տուաւ:

ԱՐՇԱՄ ԱՌԱՋԻՆ

Արտաւազդ Ա.ին յաջորդեց իր հօրեղբայրը, Մեծն Տիգրանի եղբայրը Արշամ Ա., որ թաղաւորեց քսան եւ ինը տարի (Քրիստոսէ առաջ 34-5):

«Արշամ Հաշտենից սահմանին մօտ իրեն ամարանոց քաղաք մը շինեց Արշամուշատ կամ Աշմուշատ անունով, որուն բնակիչները կոչուեցան Արշամունիք կամ Աշմունիք»:

Հայոց պատմութեան մէջ յիշուած դէպքեր կան, որոնք միայն արձանագրելով անցնիլ կարելի չէ: Այդ կարգի դէպքերը մեզ կը մղեն խորհրդածութեանց: Այս պարագային, նախ Մեծն Տիգրանի անտարադոյս մէկ փոքր եղբօրը Արշամին Հայաստանի գահուն տիրանալը, երբ պատմիչը կ'ըսէ թէ Արտաւազդ Ա. իր եղբայրներուն

Եւ քոյրերուն համար կարգադրեց որ բնակին Աղիովլա եւ Աորերանոյ գաւառները, հետեւ Հաշտենից գաւառէն, ուր սահմանուած էին բնակելու Արշակունի իշխանազունք. եւ պիտի բնակին այդ գաւառաց մէջ, միւսնոյն իրաւունքներով, ինչ որ Հաշտենից գաւառին մէջ բնակող իշխանազունները ունէին, այն տարրերութեամբ որ այս վերջինները պիտի համարուին աւելի պատուականագոյն թաղաւորազուններ:

Ինչո՞ւ համար յանկարծ այս կարգադրութիւնը Արտաւազդ Ա. կ'ընէ, երբ հոն Հաշտենից մէջ կը շարունակեն բնակիլ արքունի իշխանազունները: Եւ ինչո՞ւ համար, իր հօրեղբայրը Արշամ Հայաստանի զահը կը բարձրանայ, երբ Տիգրան Մեծի երկու գաւակները՝ Տիգրան կրտսեր եւ Արտաւազդ Ա. արդէն գահակալած են եւ դեռ իրենց յաջորդող եղբայրներ ունին, որոնք նոյն իրաւունքներն ունին գահակալելու:

Երկու պարագայ ուրեմն: Առաջինը՝ ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Արտաւազդի ձերբակալուելէն վերջ հաւանաբար անոր եղբայրներն ու քոյրերն ալ սպաննուեցան Անտոնիոսի կողմէ. եւ յետոյ միայն Արտաւազդ Եղիպտոս տարուեցաւ ուր վերջ ի վերջոյ զլիապատուեցաւ:

Այս պարագային ուրեմն Մեծն Տիգրանի գաւակները ամբողջութեամբ Հայաստանի բարեկամ ճանչցուած Պոմպէոսէն եւ Թշնամի ճանչցուած Անտոնիոսէն սպաննուեցան:

Երկրորդ պարագան՝ կրնայ ըլլալ, որ Մեծն Տիգրանի աղաչնորհ գաւակներուն երես դարձուցին նախարարները եւ փոխանակ Մեծն Տիգրանի մնացեալ գաւակները գահ բարձրացնելու, Արտաւազդ Ա. ի գլխատուելէն վերջը գահ բարձրացուցին Մեծն Տիգրանի եղբայրը՝ Արշամ Ա., իբրեւ գահուն հաւատարիմ անձնաւորութիւն:

Արտաշէս Ա.ի այս որդւոյն՝ Արշամի կողմէ Հաշտենից սահմաններուն մօտ իր անունով շինած Արշամունիքի պարսպան կու գայ հաստատելու թէ Արշամ, դահէն հետեւ, հոն բնակած եւ իր ամբողջ կեանքը, մինչեւ իր թաղաւորելը Հաշտենից դաւառը անցուցած էր։ Ու յետոյ դահը բարձրանալուն, իր ապրած ու սիրած տեղերուն մէջ իր անունով քաղաք մը շինած էր։ Քաղաքը եւ շրջանը, ուր Արշակունի առաջին թաղաւորէն՝ Վաղարշակ Ա.էն սկսեալ, աւելի քան հարիւր վաթսուն տարիներ անցած ըլլալով, Արշակունի արքայական տան սերունդներովը լեփուած էր, իր անունովը կը յաւերժացնէր։

Արշամունիք քաղաքին տեղը ներկայիս ճշդութեամբ կարելի չէ ըսել։ Արշամունիք շրջանը սակայն, Քղիի գետին ոլորաններուն եւ Օրօրի գետին միջեւ թերակղզիացած, ամբողջութեամբ մաս կը կազմէ Քեղի կամ Քղի գաւառին, օսմանեան տիրապետութեան օրերէն սկսեալ, եւ կը գտնուի Քղի գաւառի Յանձեղ կամ Անգեղ տան հիւսիս. արեւելեան կողմը։ Հարաւէն սահմանակից ըլլալով Ճապաղջուրին։

Քրիստոսէ առաջ, առաջին դարու յիսնեակին ապրող եւ թաղաւորող Արշամ, ժամանակադրական երկու դարու տարբերութեամբ ետ տարուած է (իբր 230-210) եւ թաղաւոր նկատուած է ծովաց աշխարհին, Սելեւկիոս Բ. Կալիկլինոսի օրով։ Այս Արշամի մասին քննական պատմիչը կ'ըսէ. «ունենալով տեղի բնակութեան Արշամաշատ մայրաքաղաքը, շինուած Եփրատի ու Տիգրիսի միջեւ»։ (Պատմ. Հայոց, Հ. Մ. Տ. Մ., Բ. տպ. Ա. հատոր, էջ 174)։

Այս ալ, միւս գաւառաց տեղագիտութեան պէս, Հ. Մ. Տ. Մովսէսեանէ տարուած է — Եփրատի ըսելով — Արածանի եւ Տիգրիսի միջեւ։ Բարեբաղդարար

քարտէսին մէջ, իր դրածին այնքան ալ չէ հետեւած :
(Տես Քարտէսը՝ «Մեծ Հայքի նահանգները» (Նոյն՝ էջ
19) : Այս մասին երկարելու կարիք չկայ, մենք արդէն
ըսինք թէ ուր է Արշամունիքը, եւ սր դեռ պիտի ապա-
ցուցուի պատմական վկայութիւններով :

Քննական պատմիչը դրած է նաեւ նկարը Արշամի
դրամին : Աջ երեսին նիզակը ձեռին ձիաւոր մը «Դրամ
Արշամայ» մակադրութեամբ, միւս երեսին՝ Արշամի
կիսանդրին . դրամը պղինձէ է եւ չափ փոքր : (Նոյն՝
էջ 178 :)

×

Արշամ թագաւորեց քսան եւ ինը (ԻՔ) տարի ըստ
Մ. Չամչեանի : Եւ կը յիշուին անոր միայն երկու դա-
ւակները՝ Արգար եւ Սանատրուկ :

Արգար չինեց Եղեսիան եւ հոն թագաւորեց : Իր օ-
րով է Քրիստոսի գալը, որուն հաւատաց եւ քրիստոնե-
կայ դարձաւ, իրիւր քրիստոնեայ առաջին թագաւոր :

Եղեսիոյ թագաւորութիւնով զոհացող Արգար, Պար-
սից Արշաւիրի մահէն վերջը, դահուն չուրջ անոր դա-
ւակաց միջեւ ծագում առած վէճին, միջամտեց եւ հաշ-
տեցուց, Արտաշէսի, Կարէնի եւ Սուրէնի, երեքն ալ
որդւոց որդի թագաւորելու իրաւունք տալով : Ըստ Խո-
րենացւոյ (Բ. 27 եւ 669 (տես Չամչեան Ա. հատոր, էջ
285) : Ութը տարի թագաւորելով 48 տարեկանին մեռաւ
եւ թագուեցաւ իր չինած քաղաքին՝ Եղեսիոյ մէջ :

Արշամի օրերուն եւ անոր մահէն յետոյ Վերին Հա-
յոց մէջ Արտաւազդի որդին Տիգրան Գ. թագաւորեց Վե-
րին Հայոց եւ մեռաւ Արգարի թագաւորութեան չորրորդ
տարին :

Սոյն Տիգրան Գ. ին յաջորդեց եղբայրը Ջերուան
Ա. որ Վերին Հայերը չընդունեցին զինքը եւ անոր տե-
ղը դրին այլ ոմն Տիգրան կրտսեր : Բայց երեք տարի
վերջը դահընկէց ըրին (տես Չամչեան էջ 279) :

Ասկէ վերջը թաղաւորեց Չասրսամ Արծրունի, Կայլոսի ձեռամբ եւ նախարարական համաձայնութեամբ:

Ասոր օրով կը թաղաւորէ Ծաւարչան, Արզարի եղբայրը Սանատրուկ: Անանէի մահէն յետոյ թաղաւորեց չորս տարի եւ մեռաւ:

Նոյն ատեն Արզարի որդին Անանէ, Ֆղեսիոյ մէջ Մծրին:

Խորենացի բան մը չի զրեր այս Սանատրուկի մասին, «զի ոչինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք» ըսելով:

Սանատրուկի մասին յոյն պատմիչ Սուլտաս իր բառարանին մէջ կը կոչէ «Այդ միջահասակ, մեծ հողի ամենայնի, եւ յաւէտ ի մեցումս պատերազմաց: Զգօն եւ զղուշպահ արդարութեան: Պարկեշտ եւ չափաւոր ի հանդերձանս կերակրոց: Եւ էր նա իբրեւ զմի ի զիցաղնադունիցն Հելլենացւոց եւ Հռոմէացւոց (տես Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 227, 228):

Պատմիչը ակնարկելով Աղեսիոյ եւ Սանատրուկի խիստ քրիստոնէահալած արարքներուն, կ'ըսէ.

«Սանատրուկ երգումն տուեալ է առ զքաղաքն եւ ապա արեալ երգմանն կոտորեաց զամենայն զաւակ տանն Արզարու, բաց յաղջկացն: Զորս հանեալ Ֆղեսիոյ, բնակեցոյց ի կողմանս Հաշդենից: Այնպէս եւ զգլխոյն Հեղինէ, զկին Արզարու առաքեաց ի խառան, թողեալ նմա զտիկնութիւն Միջագետեաց, փոխանակ բարեսըրտութեանցն, զորս գտեալ էր միջնորդութեամբն նորա յԱրզարէ քեռոյ իւրմէ:

Այս Հեղինէ թաղուհի հաստատեալ ի հաւատս, եւ չարչարեալ շնորհաց հողւոյն սրբոյ, ոչ կամելով բնա կիւ ի մէջ կռապաշտից, զնաց յերուսաղէմ, յաւուրս Կղոզեայ կայսեր, յորս եղեւ սով սաստիկ ըստ մարգա-

ընդհանուր: (Աղարոսի դործ ԺԱ. 28): Եւ տուեալ դամենայն զդանձա իւր զենաց ցորեն, բացում յոյժ Եգիպտոսէ, եւ բաշխեաց կարօտելոց, ըստ որում վկայէ եւ Յովսեփոս: Նախն. ի 1, 3 եւ 4 եւ պատեր. զ. 2, 6 եւ 8: Եւ ի մեռանել նորայ, Թաղեցին զնա փառօք առաջի գրանն Երուսաղէմի, իբր զբարերար աղբաց շինեալ նմա շիրիմ նշանաւոր, զորմէ ասեն «Եսսիբիոս Բ. 12», եւ «Խորենացի Բ. 32»: Թէ դոյր այն մինչեւ ի ժամանակս իւրեանց»: (Տես Չամչեան Ա. հատոր, էջ 29):

Այս ոսկիանց մասին Չամչեանի երկու տողերը արձանագրեցինք յատկապէս, որովհետեւ կապ ունի քրննական պատմութեան մէջ «Արտաշէսեան Հարստութեան» Արտաշէս Ա. եւ Սանատրուկի որդի Արտաշէս Բ. ի վերադրուած պատմական գէպերուն հետ, որոնց մասին պիտի խօսինք:

×

Սանատրուկ՝ Շաւարշան եւ Մծբին Թաղաւորեց 34 տարի եւ որսի մէջ սպաննուեցաւ:

Այս միջոցներուն Հռոմայեցիք Վերին Հայոց Թաղաւոր դրած էին Չէնոն:

●

ԵՐՈՒԱՆԴ Բ.

Սանատրուկի Թաղաւորութեան տարիներուն, Հռոմայեցիք վերին Հայոց Թաղաւոր դրած էին Չէնոն: Ասոր մահէն ետք, այս անգամ անոր երէց որդին Արշակը եղաւ Վերին Հայոց Թաղաւոր, որ դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ: Ասոր տեղն ալ, Միհրդատը Թաղաւորեց, Պարսից դէմ, Հռոմի ենթակայ: «Քս. ի 64 Թուականին, Ներոն կայսեր հրամանաւ, Կորբուդոն Վերին Հայաստանի վրայ Թաղաւորեցուց Տիգրան ուրիշ կրտսեր մը

այն է Աղեքսանդրի թոռին առաջնոյ Հերովդէի, որ եւ էր ի հանուոյ կողմանէ թոռն Գեղանիւրայ, դստեր Արգեղայոս Արքային Կապադովկացւոց: Այլ ոչ հաճեցան ընդ նա Հայք, զի յԱրչակունեաց կամէին ունել իւրեանց թաղաւոր: (Տես Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 313):

Այսպէս ուրեմն, վերին Հայոց թաղաւորական դահուն, Հոռմի եւ Տիգրոնի մէջ տատանուող խառնակ դրութեան օրերուն էր որ Երուանդ Բ. Հայաստանի թաղաւոր եղաւ, կամ ինքզինքը պարտադրեց Սանատրուկի որսի պահուն սպաննուելէն վերջը:

Երուանդ՝ Արչակունեաց տունէն աղջկան մը «յանկերդ խառնակութիւն»է ծնած երկու զաւակներէն առաջինն էր: Երուանդ Բ. թաղաւոր ըլլալէ վերջը կասկածելով թէ իրեն դէմ կը դաւեն, կոտորեց Սանատրուկի զաւակները, որոնց մէկը Արտաշէս, իր ստնտունին կողմէ փախցուեցաւ Հերայ (Խոյ) կողմը, բուն մասին տեղեկացուց Բագրատունի Սմբատ Բիւրատին (Չամչ., Ա. հատոր էջ 328-239):

Երուանդ Բ. իր տիրապետութեան կ'ենթարկէ ամբողջ Հայաստանը եւ շինարարութիւն կ'ընէ Սմբատ Բիւրատ Բագրատունի Արտաշէսի հետ միասին պարսկական ոյժերով կը քալէ Երուանդ Բ. ի վրայ, պարտութեան կը մատնէ եւ կը սպաննէ զայն: (Չամչ. էջ 335-338):

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ.

Սանատրուկի որդին էր Արտաշէս Բ., որ Բագրատունի Բիւրատի հետ միասին պարսկական ուժերով Երուանդի դէմ քալեց, յաղթեց, սպաննեց եւ ինքը թաղաւորեց, Ա. դարուն առաջին յիսնեակին քրիստոնէութիւնը խիստ կերպով հալածող Սանատրուկին որդին է: Այն Սանատրուկին, որ իր եղբօր Արգարիս զաւակները

քրիստոնեայ դառնալնուն համար խողխողեց եւ Արղարին քրիստոնեայ կ'ինը Խառան զրկեց :

Արտաշէս Քրիստոսի յիսունական թուականներուն Հայաստանի դահը կը բարձրանայ : Իրեն զը վերադրուի Ալանաց Սաթենիկին հետ ամուսնութիւնը (Սոր. Բ. 47) եւ փառաց ի փառս բարձրացումը : Քրիստոսէ առաջ Բ. դարու սկիզբները ասլորդ Արտաշէս Ա., ըստ քննական պատմիչ Հ. Ս. Տ. Մ.-ի, արտաշէսեան հարստութեան հիմնադիրն է :

Արտաշէս Բ. թագաւորեց 41 տարի (Չամչ. Ա., էջ 339-351) :

ԱՐՏԱԻԱԶԴ Բ.

Արտաշէս Բ.-ի յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Բ.

Գահ բարձրացած ատեն զաւակ չունենալուն պատճառաւ, իր եղբայրներէն Տիրանը իր մօտ պահեց իրրեւ դահաժառանգ եւ միւսները հալածեց եւ Այրարատէն դուրս հանեց, եւ Արտաւազդ Ա.-ի օրինակին հետեւելով զանոնք բնակեցուց Աղիովիտ եւ Առ բերանոյ գաւառները : Արտաւազդ Բ. երկու տարի թագաւորելէ յետոյ Մասիսի խորխորատներուն մէջ կորսուեցաւ (Չամչ. Ա. էջ 353) :

ՏԻՐԱՆ Ա.

Արտաւազդ Բ.-ի յաջորդեց եղբայրը Տիրան Առաջին : Անտոնինոս կայսեր օրով եւ հարկատու անոր : Դրամ ունի կտրուած, մէկ կողմը կայսեր առանձին եւ միւս կողմը կայսեր եւ Տիրանի նկարները միասին, ուր զըրուած է Ռէքս Արմէնիքս Իաթու (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 353-355) :

Տիրան Առաջինի օրով, Հաշտենից դաւառը բնակող Արչակունիները եկան Տիրանին մօտ եւ ըսին. «Քանզի բաղմացաք յոյժ նեղ է զտեղի բնակութեան մեր: Ընդարձակեալ ասեն զսահմանս մեր ի նմանէ խնդրէին»:

Տիրան հրամայեց անոնց թէ ո՛վ որ ուզէ կրնայ երթալ եւ բնակիլ Աղիւովտի եւ Առքերանոյ դաւառները: Եւ երբ անոնք թախանձեցին թէ այդ տեղերն ալ նեղ է, Տիրան չպատասխանեց: Եւ աւելին ըլլալով, վճիռ արձակեց թէ իրենց ունեցածէն աւելի տեղ չտալ: Եւ անոնք Հաշտենց դաւառին հողերը իրենց մէջ բաժնեցին: Իսկ անոնց որ տեղ պակսեցան, թաղաւորին հրամանին համաձայն, դացին եւ բնակեցան Աղիւովտ եւ Առքերանոյ դաւառները: (Չամչեան Ա. հատոր, էջ 354):

Իսկ ինքը Տիրան Այրարատ աշխարհէն ելլելով դադրեց եւ զնաց Բարձր Հայքի կողմերը եւ հաստատուեցաւ Եկեղեաց Անդորր դաւառը: Եւ հոն Զրմես (արդեօք «չորս») աւանին մէջ ապարանքներ շինելով, այնտեղ իր արքունիքը հաստատեց: (Չամչեան Ա. հատոր, էջ 354)

Տիրան Ա. քսան եւ մէկ տարի թաղաւորելէ վերջը, ձիւնի հիւսի տակ հեղձամահ եղաւ եւ իրեն յաջորդեց կղբայրը Տիգրան — ըստ Չամչեանի — երրորդ:

Այս Տիգրանը որ Պարսից Պիրոդի հրամանաւ թաղաւորեց իր 24րդ տարին, Փոքր Հայքի կողմերը աղջիկէ մը դերի բռնուեցաւ: Յետոյ սակայն Հոռմայեցոց ձեռքով դարձեալ թաղ կրելով Հայաստան վերադարձաւ: Եւ դրամ կտրեց: Արտաշէս Ա. ի եւ Ծովաց Զարհէի զինակցութեամբ դէպի Փոքր Հայք կամ դէպի Կապադովկիա կատարած նուաճումներու օրերէն մինչեւ Տիրան Առաջին, չուրջ երեք դար անցած էր: Եւ այդ երեք դարերու ընթացքին, անտարակոյս, եթէ ոչ աւելի՝ Կարինէն մինչեւ Կամախ, եւ դեռ աւելի հարաւային ա-

ընամուտք՝ արեւմտ. կամ աջ Եփրատի հունին դռնուող
գաւառաց Կարինի, Դերջանի, Եկեղեցացի, ինչպէս նաեւ
Հաշտենից եւ Անդեղ տան գաւ ոններէն մինչեւ Փոքր
Հայքի գաւառները տարածուող Խորձեան լեռնաշխարհի
բնակչութեանց պատկերը փոխուած էր: Կարինի Խալ-
դերուն, Դերջանի Մօսքերուն, Երիզի կամ Եկեղեցացի
Կատաւոնացիներուն եւ Խորձեանի Իբերներուն ոչ տե-
ղերը՝ եթէ ամբողջութեամբ: Անպայման այդ ժողո-
ւոնրդներէն մնացորդներուն մէջ տիրող տարրը հայ ժո-
ղովուրդը ստուար մեծամասնութիւն մը կը կազմէր,
որ հոծ կամ ամբողջութեամբ հայկական եզրող Արարատե-
ան աշխարհէն, գահակալը Տիրան կրնար իր դահը կամ
արքունիքը դեռ Եկեղեցաց չեզոք Երիզ գաւառը փոխա-
դրել:

Ըսել կ'ուզենք թէ՛ Տիրան թագաւորին համար, գա-
հը հեռաւոր Եկեղեցաց գաւառի Զրմէս աւանին մէջ հաս-
տատելու չափ վստահութիւն կը ներշնչէ այդ տեղերու
հայութիւնը, իբրեւ տիրող տարր: Այլապէս, կարելի
է՞ր բլլար դահուն Արարատեան աշխարհէն Եկեղեցաց
գաւառը փոխադրելը: Ինչպէս իր նախորդ դրամը: Եւ
երկու անգամուն թագաւորեց ընդամէնը 42 տարի:

Սոյն Տիգրանին յաջորդեց իր առաջին կնոջմէն որ-
դին Վաղարշ, որ թագաւորեց 20 տարի:

Սոյն Վաղարշին յաջորդեց որդին Խոսրով Ա., Քր-
րխատոսի 214 թուին:

«Խոսրովի օրով, Եդեսիոյ փոքրիկ թագաւորութիւ-
նը դեռ իր գոյութիւնը կը շարունակէր, Հռոմայեցւոց
ձեռքով եւ անոնց ենթակայ: Եւ թագաւորն էր Մատ-
նիայ անուն մէկուն որդին՝ Արդար՝ քրիստոնեայ եւ
խաղաղասէր մէկը: Հռոմայեցիները Եդեսիոյ թագաւոր-
ները Արդար կը կոչէին, առ հասարակ, առաջին Արդա-
րին անունովը:

Եղեսիոյ վերջին թաղաւորը եղաւ այս Արդարը, որ Անտոնինոս — ըստ Հ. Ս. Ս. Մ. Անտոնինոս — հաւանաբար Անտոնինոս Կարակալան, Սեւերոսի որդին ըլլալու է (Պատմ. Հ., Բ. տպ. Ա. հատոր, էջ (346): Կայսեր դէպի արեւելք կատարած արշաւանքի օրերուն զնաց եւ դիմաւորեց: Սակայն անկէ ձերբակալուելով, ըստ ժամանակակից պատմիչ Դիովն Կասիոսի, կապուած վիճակի մէջ տարուեցաւ անոր աշխարհը, իւրոցն վերակացու ըրաւ: Եւ ասով ջնջուեցաւ Եղեսիոյ թաղաւորութիւնը: (Չամչեան Ա. հատոր, էջ 360):

Այս Անտոնինոսը որ կ'ողդէր նենդութիւններով յաղթութեան դափնիներ շահիլ, Անտիոք հաստատուելուն, բարեկամական թոնով ոիրալիր նամակներ գրեց Խոսրովին: Եւ Անտիոքի մէջ իրեն յատկացուած կայսերական պալատն հրաւիրեց զայն: Եւ խաբէութիւնով՝ Հայոց թաղաւորը, թաղուհին և որդիները շղթայակապ հետը տարաւ, այնպէս ինչպէս Եղեսիոյ վերջին թաղաւորը: (Պատմ. Հ., Ս. Ս. Մ., Բ. տպ. Ա. հ. էջ 346):

Խոսրովի Անտոնինոսէն շղթայակապ տարուելուն լուրը Հայաստան հասնելուն, Հայերը զայրացան եւ իրենց ուժերը հաւաքելով կայսեր դէմ պատերազմի ելան, որ վախնալով հայկական այս միաբան շարժումէն, պատուով արձակեց Հայոց թաղաւորը Խոսրով: (Չամչեան, Ա. հ. էջ 360):

Խոսրովի դահակալութեան տարիներուն, Քս. ի 226 թուին, պարսկական Արշակունի դահուն դէմ երբ Արտաւան Արշակունին կը թաղաւորէր, Սասանեան Արտաշիրը ապստամբելով յաղթեց Արտաւանին եւ վերջ դրաւ Պարսից Պարթեւ Արշակունեաց Հարստութեան, որ տեւեց 475 տարի:

Այս Արտաշիր Սասանեանի միացան սլաւսիկ բոլոր նախարարութիւնները, որոնց մէջ նաեւ Պահլաւեանց

երկու ցեղերն, Սուրէնեանց եւ Ասողանապետեանց : Դէմ մնացին միայն Կարէնեանները :

Խոսքով Արշակունի Հայոց թագաւորը լսեց Պարսից Արշակունի դահուն շուրջ տեղի ունեցած անցքերը, եւ աշխատեցաւ միջոց մը գտնելու եւ վերստին իր ազդական Արտաւանի դաւակներէն մէկը Պարսից դահուն վըրայ վերահաստատելու, սակայն չյաջողեցաւ : Եւ որոշեց պատերազմով ինքզինքը եւ իր տեսակէտը պարտադրել Պարսից :

Արտաշիր Սասանեան, սակայն, ինքը քալեց Հայաստանի վրայ իր բանակներով, միանգամայն վերջ տալու Արշակունեաց Հարստութեան, որպէսզի կանգուն մնացող հայ Արշակունի տունը չկրնայ օգնութեան հասնիլ եւ վերականգնել վերստին պարսիկ Արշակունեաց Հարստութիւնը : Ուրիշ խօսքով, նախազդուութիւն մը՝ Սասանեան նորահաստատ Հարստութեան տեւականացման : Սակայն չյաջողեցաւ իր ձեռնարկին մէջ, եւ փախաւ չդիմանալով Հայ Արշակունի Խոսքովի ուժերուն : Այս մասին Դիոնիսիասիս հռոմայեցի ժամանակակից պատմիչը Յովհաննու Քսիլիլինիայի վերջին գրածը կը համապատասխանէ (Չամչեան, Ա. հ. 363) :

Խոսքովի եւ Արտաշիրի միջեւ տեղի ունեցող պատերազմները շատ երկար տեւեցին : Արտաշիր Հնդկաստան փախաւ եւ հոն մնաց երկար տարիներ : Եւ յետոյ մտածեց թէ միայն դաւով կրնայ յաղթել եւ Խոսքովի մէջ տեղէն վերցնել :

Ու Պահլաւ Սուրէնեան ցեղէն Անակը խոստումներէ չլացաւ : Եւ իբր թէ Սասանեան Արտաշիրէն դժգոհ, փախաւ Հայաստան :

Խոսքով իր մարդոցմով դիմաւորեց Արտաշիրէն փախըստական իր ազդականը : Եւ պաշտպանութիւն ընծարեց անոր որ սակայն յետոյ որսի ժամանակ զինքը սպան-

նողը եղաւ :

Այս ոճիրը զործեւէն յետոյ Անակ իրեններով փախաւ Պարսկաստան անցնելու համար , բայց չկրցաւ ազատիլ : Խոսրով դեռ չմեռած՝ հրամայած էր Անակի ցեղը բնաջնջել : Եւ բնաջնջեցին : Միայն անոր երկու որդիներէն Սուրէնը Պարսկաստան եւ Գրիգորն ալ Կեսարիա փախցուցին , որ յետոյ եղաւ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայաստանի : (Չամչեան , Ա . հ . էջ 363) :

ՏՐԴԱՏԻ ՓԱՆՈՒՍՏԸ

Անակի զաւաճանական ոճիրով , Խոսրով Հայոց թագաւորը մէջտեղէն վերցուելէ յետոյ , Արտաշիր Սասանեան յարձակելով տիրեց Հայաստանի : Ինքնին հասկնալի է որ Սասանեան Արտաշիր՝ Խոսրովի սպանութիւնով եւ Հայաստանի զբաւումով պիտի չբաւականանար : Անիկա պիտի հետապնդէր եւ դուրս հանէր իր բուն նպատակը : Սասանեան նորահաստատ զահուն յարատեւութեան ապահովութիւնը կերտելու զործը : Որուն համար , Արշակունի Հարստութեան տունէն Հայաստանի մէջ ալ պէտք էր որ վտանգ ներկայացնող մէկը մնար :

Այդ է պատճառը որ մենք կը տեսնենք նախ դէպի Կեսարիա եւ ապա դէպի Հոմ Խոսրովի որդւոյն Տըրդատի փախցուիլը՝ Արշակունեաց հաւատարիմներէն Արտաւազդ Մանդակունիի ձեռքով : (Չամչեան , Ա . հատոր , էջ 368) :

Զարմանալի է սակայն որ Հայր Ս . Տ . Մովսէսեան՝ Մանդակունիի տեղ Տրդատի պաշտպանն ու փախցնողը կ'արձանագրէ Արտաւազդ Մամիկոնեանը : Միեւնոյն ատեն Խոսրովը սպաննել տուողը՝ Արշալիր Սասանեանի յաջորդ Շապուհը : (Պատմ . Հայոց , Հ . Ս . Տ . Մ . , էջ 353-354) :

Ի՞նչ է այս տեսակէտներու տարբերութեան պատ-

ճառը, չի հասկցուիր: Որոշ կը տեսնուի թէ՛ Հ. Ս. Տ. Մովսէսեան չափազանցուած կարեւորութիւն կ'ընծայէ օտար պատմիչներուն, միշտ ստորադնահատելով հայ գլխաւոր եւ հնադոյն պատմիչները:

Տրդատի փախցնելու օրերուն, Ամատունեաց նախարարութենէն Օտա անունով մէկն ալ որ Արշակունեաց Տան փեսան էր, Տրդատի քոյր Սոսրովիդուխտը փախցուց եւ տարաւ Անի ամրոցը: (Չամեան, Ա. հ. էջ 368):

Ասկէ կը հետեւցուի թէ՛ Դարանազիի այն Անի ամրոցն ալ — որ մեր Ժամանակներու Կամախ քաղաքն է արեւմտեան կամ աջ Եփրատի ափին — Արտաշէս Ա. ի օրերէն սկսելով մինչեւ Սոսրովի հետ կապուած դէպքերու օրերը արդէն հայկականացուած էր: Եւ կը ներկայացնէր Հայաստանի կարեւորագոյն մէկ ամրոցը, ուր կարելի էր վտահելով թագցնել Սոսրով, Արշակունեաց աղջիկը փոքրիկն Սոսրովիդուխտը, Սասանեան դահակալներէն:

ՏՐԴԱՏ

ԽՈՍՐՈՎԻ ՈՐԴԻՆ ԹԱԳԱԽՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Տրդատ Հոռմէն վերադարձաւ Հայաստան 286ին, իր թաղը ստանալով Դիոկղետիանոս կայսրէն:

Տրդատին կ'ընկերանար իր մտերիմ ծառան Գրիգորը, զոր առանց ճանչնալու կը սիրէր, առանց դիտնալու թէ որո՛ւն որդին է: Թէպէտեւ Գրիգոր կը ճանչնար զինքը:

Հայաստանի նախարարները զիմաւորելու զացին Տրդատը մինչեւ Կեսարիա: Այդ նախարարաց մէջ էին Մամիզունը եւ Սմբատ Բագրատունին:

Շքախումբը երբ Երիզի կը մօտենար, իր ճամբան փոխեց դէպի աջ: Ու Գայլ դետի (Քելքետ) հոսանքին հետ, աջ Եփրատի ափը հասաւ եւ դնաց Անի ամրոցը

(Կամախ) : Ուր Տրդատ դտաւ իր քրոջը բարերարը Օտա Ամատունին, որ Սոսրովիդուխտը այդ ամբողջը փախցնելով խնամած էր : Եւ շնորհակալութիւն յայտնեց անոր, Սոսրովիդուխտին հետ միաժամանակ ամբողջը եւ դանձերը լաւ պաշտպանելուն համար, եւ անոր տուաւ Հայաստանի Հաղարապետութեան պաշտօնը, որ կը թլուի թէ այն դարուն հոմանիշ էր այժմու ներքին դործոց նախարարութեան : Իսկ սպարապետութիւնը տուաւ Արտաւազդ Մանդակունիին, որը զինքը փախցնելով՝ իր ազատուելուն պատճառ եղած էր : Չամչեան, Ա. հ. էջ 373-374) :

Ասկէ կը հետեւցնենք թէ Օտա Ամատունին եւ Յրտաւազդ Մանդակունին ալ Տրդատին դիմաւորելու դարացի նախարարներուն հետ միասին էին :

Տրդատ իր շքախումբով վերադառնալով Անի ամբողջէն եկաւ Երիզայ, ուր կար Անահտայ հռչակաւոր մեհեանը : (Որուն զարդարանքը եւ ոսկեայ արձանը Մարկոս Անտոնինոսը կողոպտած էր) : Անահիտը Արտեմիս կամ Դիանա անունով Արամազդի աղջիկն էր, որ Հայերը իբրեւ իրենց աշխարհի պահապանը կը պաշտէին :

×

Երիզայի դաշտէն երբ կ'անցնէին Արտաշատ երթալու համար, Եկեղեաց դաշտին մէջ դեռ, ախտաւորնէր եկան անցնող բանակին մէջ եւ Գրիգոր Լուսաւորիչէն բժշկուեցան, Գրիգորէն, որ արդէն իբրեւ քրիստոնէական կրօնի տարածող, հասկցուած էր Տրդատէն եւ կը տարուէր Արտաշատ պատժուելու :

Հոն, Երիզա եւ Դերջան դաւառներուն միջեւ, Սալահունեաց դաւառը կայ, լեռնային միջալայր մը, արեւեքէն, Դերջանէն, արեւմուտք դէպի Երզնկայ, շուրջ յիսուն քիլոմէթր երկարութեամբ կիրճ մը, ուրկէ աջ

Եփրատը կ'անցնի, — հիւսիսային կողերուն:

Այդ դաւառին, այդ դարու իշխանն էր Սուրէն անունով Հայ մը, կռապաշտ, որ կը բնակէր հոն՝ իրեն անունովը Սուրէն կոչուած աւանին մէջ (այժմ Զուռուշ անունով քրդական դիւղ մը): Կնոջը անունը Աղուիթա էր եւ դաւակ մը ունէին 15 տարեկան Ադենադորոս անունով, որ եօթը տարիներէ ի վեր հիւանդ էր, ցաւերու բռնուած էր:

Այս երեքն ալ կը թուի թէ հոն դաւառող երկրորդական կռատան մը պաշտօնատարներ էին: Այնու սակայն ողորմած բարքերու տէր ըլլալուն, հոն՝ իրենց մօտիկը Արբենուդ կոչուած աղբիւրին մօտ հիւանդանոց մը շինած էին, ուր երեսունէ աւելի զանազան հիւանդութեանց ենթակայ ցաւադարներ հաւաքուած էին: Ասոնցմէ մէկը, Դասիոս անունով յոյն քահանայ մը, քրիստոնեայ ըլլալով, քարոզած էր եւ բոլոր այդ հիւանդները դարձուցած էր քրիստոնեայ:

Եւ երբ ատկէ Գրիգոր Լուսաւորիչը կ'անցընէին, Արտաշատի խորվիրապը տանելու, Դասիոս քահանան եւ իր ախտաթէտ ընկերները անոր ոտքը ինկան եւ ինչն ժամուն իրենց մարմնական ախտերէն առողջացան:

Այս տեսնելուն, Ադենադորոսն ալ որ հիւանդ էր, հաւատաց եւ քրիստոնեայ դարձաւ: Գրիգոր Լուսաւորիչ Դասիոսին հրամայեց որ մկրտէ զանոնք: Եւ Ադենադորոսի անունը փոխեց Թէոդորոսի: Այս մկրտութիւնը տեսնելուն, մայրը՝ Աղուիթան ալ քրիստոնեայ դարձաւ:

Բայց երբ հայրը Սուրէն՝ լսեց որ Ադենադորոսը Թէոդորոս դարձած է, կանչեց զայն եւ յորդորեց որ իր հաւատքին դառնայ: Սակայն որդին մօրիկ չբռաւ, եւ հայրը Սուրէն սաստիկ բարկացաւ ու պատճառ դարձաւ տղուն տունէն փախչելուն: Տղան դացած եւ պահ-

ուած էր ամբողջ եօթը օրեր, հօրը տանը մօտիկը Սեդ-
մընուտ կոչուած ձորակին մէկ ժայռին մէջ: Հայրը ի-
մացաւ եւ դնաց սալաննեց զայն:

Այդ դիչերն իսկ մայրը անձամբ տեսաւ լոյս իջնե-
լը որդւոյն մարմինին վրայ: Եւ հրամայեց Դասիոսի
որ երթայ եւ տեղւոյն վրայ թաղէ որդւոյն մարմինը:
Դասիոս հրամանը կատարեց: Հայրը, Սուրէնն ալ, չորս
տարի վերջը կռապաշտութեան մէջ մեռաւ:

Տարիներ անցած էր: Գրիգոր Լուսաւորիչ խորվի-
րապէն ելած էր, եւ ձեռնադրուելու համար Կեսարիա
երթալուն, երբ այն տեղերէն կ'անցնէր. ինքն ալ տե-
սաւ լոյսը անոր դերեղմանին վրայ: Եւ չինել տուաւ
հոն վկայարան մը, ուր մայրը՝ Աղուիթան՝ եօթը տա-
րիներ ճգնելէ ետք խաղաղութեամբ մեռաւ եւ թաղուե-
ցաւ վկայարանին դուրսի դրանը մօտ: Հոն թաղուե-
ցաւ նաեւ Դասիոս յոյն քահանան ալ: Եւ յետոյ հոն
չինուեցաւ վանք կուսակրօն միանձանց, որ եւ կայ մին-
չեւ հիմա, կոչուած Գորսբու Սբ. Թորոս: Այս վանքը
Երզնկայ քաղաքէն արեւելք եօթը ժամով հեռու է, լե-
րան մէկ ծերպին, Խնձորիկ դիւղին արեւելքը, անկէ ալ
մէկ ժամով հեռու: Եւ Դերջանի Մամախաթունէն հինդ
ժամով հեռու հարաւային արեւմուտք, լերան կրճքին,
բարձր գիրքի վրայ:

Սալահունիքը այժմ ենթակայ է Դերջանի կամ Մա-
մախաթունի դայմադամութեան:

Չորը կամ կիրճը կոչուած է Սանսա: Տեղացիները
կը կոչեն «Պալապան Տէրէսի», նոյն դիւղին անունով:
Իսկ Պալապան անունը կը թուի եկած ըլլալ Պահլաւ ա-
նունէն: Ինչպէս կը տեսնուի, Խորձեան կոչուած լեռ-
նաշխարհի միջին մասերուն մէջ, արդի Տէրսիմ կոչուած
միջավայրի եւ Երիզայի սահմանակից հարաւային լե-
րան բնակչութիւնը (քրդացած) առ հասարակ իրենք զի-

բենք կը նկատեն Պարսկաստանէն եկուորներ :

Կը թուի թէ, Պահլաւներու դադթը ամէնէն հինը ըլլալու է եւ կապուած Սասանեաններու, Արշակունիներու հանդէպ դործ դրուած հալածանքներուն :

Բոլորովին աննպատակ եւ անիմաստ չէ Տիրանին Արարատեան աշխարհէն իր դահը եւ արքունիքը Եկեղեաց դաւառը փոխադրելը : Նոյնպէս նաեւ Խորձեան աշխարհի արեւմտեան հիւսիսային ծայրամասներուն դրոնոող Անի ամրոցին այդ աստիճանի կարեւորութիւն ստանալը Արշակունի հայ թաղաւորներէն : Ուր Արշակունի թաղաւորաց եւ Լուսաւորչի տան Կաթողիկոսաց բաղձաթիւ դամբաններուն կը հանդիպինք :

Պարթեւներու դէպի արեւմտ. Հայաստան կատարած ամէն մէկ շարժում իրենց հետ Պարսկաստանէն դադթականական հոսանքներ բերած է : Եւ այդ Պարթեւներէն մէկն ալ անտարակոյս Սալահուդէնաց իշխան Սուրէնն էր, որուն անունով Սուրէն անունը եւ Արքեմուշի հիւանդանոցին տեղը, այժմ երկու քրդական զիւղեր կան Զուռուն-Մեծ եւ Զուռուն-Փոքր անուններով, որոնցմէ առաջինը Սբ. Թորոս զիւղին կամ վանքին հարաւ. արեւելեան՝ եւ երկրորդը՝ հիւսիս. արեւելեան կողմը, միայն մէկական քիլոմէթր հեռու են Սբ. Թորոսէն, եւ իրարու հետ երեքը կր կազմեն եւոտանի մը :

Այստեղ պէտք է արձանագրել որ դադթերը արեւելքէն արեւմուտք է վախի եւ դժգոհութեան եւ առհասարակ կատարուած է փախստեայ ձեւով : Իսկ արեւմուտքէն արեւելք՝ դանդուածային բռնի տեղահանութիւններով Սասանեան բռնակալութեան օրերէն մինչ 17րդ դարու Շահ Աբասեան տեղահանութիւնները :

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ԿԵՍԱՐԻԱ ԵՐԹ ՈՒ ԴԱՐՁԸ

Տրդատ պարտուած էր: Քրիստոնէութեան հաւատացեալի Գրիգորի ամուր կամքին առջեւ, կռապաշտ թաղաւորին յամառութիւնը խորտակուած էր: Եւ հիմա Տրդատ իր թաղաւորական ամբողջ ուժը ի սպաս դրած էր Գրիգորի քրիստոնէութիւնը տարածելու միսիոնին: Գրիգոր Կեսարիա կ'երթար եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրուելու եւ Հայաստան վերադառնալու համար:

«Եւ էին որք միանգամ զնացին ընդ սրբոյն Գրիգորի նահապետք եւ նախարարք, մեծամեծք հնդետասան ըստ (Ագաթանդեղոսի յերես 356):

Իշխանն Անդեղ տան, իշխանն Աղծնեաց, իշխանն Մարգպետութեան, իշխանն ասպետ թաղադրութեան, իշխանն սպարապետ (ըսել կ'ուզէ Մանդակունի), իշխանն Կորդուաց, իշխանն Ծովաց: Գուդարացւոց, Ուրշտունեաց, Մոկաց, Սիւնեաց, Ծողէից, Ուտիացւոց, իշխանն Շահապ գաւառին Զարեանդապացն եւ Հերաց, Արծրունեաց, հանդերձ այլ եւս քանի մի գաւառական տանուտիրամբք եւ զօրոք: (Տես Զամէեան, Ա. հատոր, էջ 390-391):

Եւ միւս եւս Սուրդինոս՝ զոր կացոյց Եպի Թորտան, յորում ժամանակի յարեցաւ ի նա աշակերտութեամբ եւ Զենոր Ասորի, մականուամբ Գլակ կոչեցեալ, որ եւ արար զպատմութիւն այսր ճանապարհորդութեան սրբոյն Գրիգորի: (Տես նոյն էջ, տող 36):

Ուրեմն, այս պատմութենէն կը հետեւցնենք թէ՛ Տրդատի քարտուղարը հռոմայեցի Ագաթանդեղոս՝ ու Գրիգորի չքերթին ընկերացող Ասորի Զենոր Գլակը միեւնոյն ատեն ժամանակակիցներ էին:

Պատմութենէն դատելով, Գրիգոր իր շքախումբով
դնաց ուղղակի Այրարատ, ուրկէ մեկնած էր, Կեսարիա
երթալու համար: Եւ անկէ է որ կը ձեռնարկէ մեհեան-
ներու քանդումին:

Ս. Գրիգոր Վաղարշապատէն մեկնելով կը կործա-
նէր Մեծամօրի մօտ Երազամոյն կոչուած տեղը Տիրի
մեհեանը. անկէ ետքը՝ Արտաշատի մէջ եղող Անահիտի
տաճարը:

Արարատի դաւառէն կ'անցնէր դէպի աբեմուռք Ե-
կեղեաց կողմերը: Եւ հետզհետէ կը քանդէր Թորդան
(Գարանաղ)ի մէջ՝ Բարշափինայ, Անի ամրոցին մէջ՝
Արամաղկայ, Երիզ քաղաքին մէջ՝ Անահիտի, Թիւ ա-
ւանին մէջ՝ Նանէի եւ Բաղաուիճ (Դերջան) դիւղին մէջ՝
Միհրի մեհեանները»:

«Պատմութիւնը այսչափը կը յիշէ ե: չիշարունա-
կեր Գրիգորի ուրիշ տեղեր (1) ալ կատարած զործերը»:

Եկեղեաց կողմերու մեհեաններուն քանդումի դոր-
ծը լրացնելէն վերջն է որ Գրիգոր Լուսաւորիչ, եկեղեց-
ւոյ պաշտօնէից բաղմութեամբ, իշխաններով եւ անոնց
զօրքերովը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Տարօն:

Եկեղեացէն Տարօն երթալու միայն այն ճամբան

(1) Մ. Օրմանեան կ'ակնարկէ իրեն ծանօթ Կարի-
նի եւ Քդիի վանքերուն եւ կը շարունակէ.

Ամէն տեղ շէնքերը կը կործանէին ու կուտփերը կը
փշրէին, եւ աւերակներուն վրայ խաչ մը կը կանգնէին:
Ինչչափ որ ոսկի եւ արծաթ ու հարստութիւն կը գրա-
նէին, կը գրաւէին, ու աղփատներուն կը բաժնուէին:
Իսկ գիւղերը գետիններով եւ շինուածներով, որոնք ա-
ռաջ մեհեաններուն կալուածներն էին, անոնց տեղ կանգ-
նուելիք եկեղեցիներուն կը սեփականացնէին: (Աղղղմ.
Ա. հ. էջ 87-88):

կայ որ ժամանակակից Երզնկացին Մուշ կ'երթայ կամ Մշոյ Սր. Կարապետ վանքը :

Կոստանց քանդուածի — մասնաւոր նշանակութիւն ունեցող — զործով զբաղողները իրենց ճամբուն վրայ անտարակոյս քանդեցին Խորձեանի հիւսիսային արեւելեան մարդին գտնուող Տանձիկի կոստունը, ուր ներկայիս Ս. Կարապետ — հաւանաբար Քելեդեկեան — վանքն է : Յետոյ անցան Մօրի եւ Աղ-ը-քան (Աղային) չըրջանէն : Գացին եւ քանդեցին այն մեհեանը — անշուշտ երկրորդական — որ եղաւ Խորձեանի Աւագ վանքը կամ Ագրակի Սր. Կարապետը :

Յետոյ անցան Քղիի գետէն եւ քանդեցին կարգաւ իրարու մօտիկ եղող Արշամունեաց չըջանի Ապարու Սր. Կարապետ, Առեկի Աստուածածին եւ Յունսիկի Սր. Կիրակոս վանքերու (Տարեգիրք Քղիի Հայր. Միութեան, էջ 24) տեղերը գտնուող երկրորդական կոստունները, որոնց հեռաւորութիւնը Տարօնի հոշակաւոր Վանօրէից տեղերէն կամ կոստուններէն ոչ աւելի քան վաթսուն քիլոմէթր է :

Պատմիչը, անշուշտ Ագագանդեղոսը, այս վանքերուն շուրջ յակնէ անուանէ չգրելուն համար է որ Օրմանեան կը գրէ. «Պատմութիւնը այսչափը կը յիշէ եւ չի չարունակեր Գրիգորի ուրիշ տեղեր ալ կատարած զործերը (Ագագապատում, Ա. հատոր, էջ 87-88) :

Ինքն իրեն կոստանց քանդելու առաքելութիւնը տրուող եւ այդ աստիճանի — քանդելու զործին մէջ — խիստ վերաբերում ցուցադրող Լուսաւորիչը, կարելի չէր որ, վերոյիշեալ վանքերուն տեղերը գտնուող կոստունները, առանց քանդելու, Երզնկայէն մէկ ոստումով Տարօնի Քարկէ լեռան հարաւային կողերուն գտնուող կոստանց վրայ նետուէր :

Անտարակոյս, վերոյիշեալ կոստուններուն քանդե-

լու դործը լրացնելէն ետքն էր որ, «Իբրեւ մերձ եղին ի դաւ առն Տարօնոյ, զդացուցին ն ամիշխանքն, թէ՛ կան տակաւին ի սնարս լերինն Քարքեայ, ի կողմանս Տարօնոյ — պէտք է հասկնանք Քարկէ լերան Տարօնի կողմը — երկու բազինք անուանի կոոց Գիսանեայ եւ Տիմիդրեայ, ուր զոհէին քուրմք: — Ու տեղն ալ կը յատկորոշեն ըսելով. — Եւ էին անդ լերամբն ինն ակունք աղբերակ, յորմէ տեղին կոչիւր «Խննակեան»: Եւ սուրբն Գրիգոր եղ ի մտի զնալ անդր եւ կործանել զկուռսն»: Ու Չամչեան կը շարունակէ.

«Գրէ աստանոր վերոյիշատակեալդ Ձենոր, որ յայնժամ ընդ սրբոյն էր»: «Թէ եկն ի բանակ անդր եւ իշխանն Հաշտեցից, որ ի սրտէ մոլիալն էր զհեթանոսական զիցապաշտութեան: Եւ իմացեալ զմիտս սրբոյն Գրիգորի՝ վազմադակի ի ծածուկ աղբ արար քրմապետին եւ քրմացն, զպատճառ դաւաճեան սրբոյն»: (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 391-392):

Հայ ազգին եւ Հայաստանի համար, հարկաւ, մեծ անկիւնադարձ մըն էր: Հոս, սակայն, մենք յատուկէն կանդ կ'առնենք դէպքերէն աւելի դէմքերուն՝ այլ մանաւանդ տեղերուն վրայ, դաւառները շիթթուծիւններէ ադատ կամ փրկած պահելու մտահոգութեամբ:

Եւ կ'ուզենք շեշտել թէ՛ Գրիգոր Լուսաւորիչ իրեն ընկերացող իշխաններով եւ բանակով՝ Հաշտեցից դաւառին քարկէ լերան հիւսիսային կողերուն հասած էր, երբ այդ դաւառին (Հաշտեցից) իշխանը բանակ եկաւ, եւ իմանալով կուստունները քանդելու Գրիգորին նպատակը, ծածուկ, աճապարեց եւ զնաց իր տեղին շատ մօտիկ եղող՝ Քարկէի հարաւային կողին, Խննակներու մօտիկը գտնուող Վահագնի մեհեանը: Եւ տեղեկացուց քրմապետին ու քուրմերուն, Գրիգորի նպատակը. որովհետեւ ինքն ալ հեթանոս մըն էր:

Արդ, Տարօնի եւ Հաշտեանցի Քարկէ սարով իրարու սահմանակից ըլլալը այս կարգի դէպքերով եւ դէմքերով երբ կը հաստատուի, այն ալ դէմքերուն ընկերացող եւ դէպքերուն ներկայ եղող ժամանակադիր Զենոբ Ասորիով: Ինչպէս կ'ըլլայ որ Հաշտեանքը կը փոխադրուի Արածանիի շատ հարաւը Աղձնեաց նահանգը, Տիգրանակերտի մօտիկ տեղ մը, Խարբերդի հարաւային արեւելեան կողմը: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ. Ա. հատոր, էջ 19, քարտէս «Մեծ Հայքի նահանգները»):

Քուրմերը այս լուրը իմանալով, մէկ կողմէն կը աատան դանձերը փախցուցին եւ միւս կողմէն մեհեանէն դէպի հիւսիս բարձրանալով, դարանակալ սպասեցին, զիմադրելու համար եկողներուն:

Քարկէի բարձունքներուն, անակնկալի եկան բանակէն բաժնուող եւ առաջ դացող Անձեւացեաց, Արծրունեաց եւ Անդեղ տան իշխանները ծուղակի մէջ իյնալով: Ու երբ տեսան որ վտանգաւոր կացութեան մը ենթարկուած են, իրենք զիրենք ազատելու համար յարձակեցան զիրենք պաշարող քուրմերուն վրայ, եւ անոնցմէ քանի մը հատը դիտապաստ փուելով, ետ դէպի բանակը դացին եւ պատմեցին Գրիգոր Լուսաւորչին եւ հոն մնացող իշխաններուն:

Այն ատեն, բոլոր իշխանները իրենց բանակներով յառաջացան դէպի կռուելու պատրաստ քրմութիւնը, որոնց թիւը կը հասնէր չորս հարիւր զինեալներու: Փախցուցին դանոնք, սպաննելով քրմապետը, անոր որդին եւ շատ մը քրմական պաշտօնեաներ (Չամչեան, էջ 391-392):

Զարմանալի է որ այս դէպքերուն մասնակցող ականատես պատմիչներու հանդէպ արհամարհանք մը ջոյց կը տրուի քննական պատմիչներէ, եւ մասնաւորա-

բար Հ. Ս. Հ. Մ. է, որ առանց դէմքերը եւ տեղերը յիշելու, առանց արտայայտութիւն մը ընելու դէպքերուն մասնակցող ակնատես Ջենոբին, մէջ բերելով միայն «Փաւստոս Բիւղանդը իբրեւ մեր հնադոյն եւ հայկական հին փառքերուն հաւատարիմ պատմիչը», որ հարկաւ համարժէք է միւս երեք գլխաւոր պատմիչներուն :

Տարօնի մեհեաններէն Վահագնի անունին նուիրուածը կործանելէն վերջը, կործանեցին անկէ հինդ ժամ հեռու դարձեալ Քարկէի հարաւային կողերուն զտնուող երեք Բաղնեան կոչուած մեծ մեհեանը, որ ութերորդ պաշտօն կը կոչուէր, իբրեւ գերագոյն պաշտամունքի տեղի, որ եւ ձօնուած էր Վիշապաքաղն Վահագնի (վիշապասպան Հերքիւլիս), որ եհար զվիշապաղունս : Եւ էր այն տեղի յաճախութեանց զոհից եւ նուիրաց թաղաւորացն Հայոց : Որոյ վասն իսկ եւ աւանն կոչիւր «յԱշտիշատ» որ ըսել է տեղիշատ աշտից կամ զոհից :

Այս երեք բաղնեան մեհեանին առաջինը Վահագնի անունով կը կոչուէր Վահէ Վահան : Երկրորդն ոսկիահատ ոսկեմօր դից Անահտայ, եւ երրորդը որ նուիրուած է Աստղիկան, այն է Ափրոդիտէ, զոր բանաստեղծք առասպելած են թէ ծովու ջուրերուն փրփուրներէն ծնած է, որով համարուած է ծնեալ Նոյէ, բաղմացած ջուրերու հեղեղներէն իջած ըլլալով :

Երբ հասան Աշտիշատի մօտ, Եփրատի (Արածանի) ափին՝ Գր. Լուսաւորիչ յայտնութիւնով մը, հոն բաղմութեան շինել տուաւ վկայարան մը, տապանին դնելով Յովհ. Մկրտիչի մասունքներէն կտոր մը : Այդ տեղը կոչուեցաւ Վանք Մատրան, ըստ Գր. Մաղխտորոսի կողմէ Մամիկոնեան Թոռնիկ իշխանին գրուած թղթին : Իսկ ըստ յայսմաւուրաց կը կոչուի Վանք մատրայ Պամ Մատրաւանք : Յետոյ Գր. Լուսաւորիչ քանդել տուաւ Աշտիշատի կռատունները, եւ անոնց տեղ կանգնեց եկե-

ղեցի, յարդարելով հոն Սեղան խորհրդոյ, եւ ուր ինքը
Լուսաւորիչ անձամբ կարգադրեց տօնել եկեղեցին հոկտ․
16ին (հիմա կը տօնուի Հոգեդալուստէն յետոյ, երկ-
րորդ կիրակին) :

Տարօնի մէջ Գր․ Լուսաւորիչ իր ուղեկիցները, իշ-
խանները, զօրքերը եւ Տարօնցիներ մկրտեց :

Ասլա շինեց եկեղեցի յիննակեան տեղը, Սբ․ Կարա-
պետի անունով : Եւ վանք մը կանդնեցուց, հոն թողլով
երկու սր․ կրօնաւորներ Անտոն եւ Կրօնիդես, ուրիշնե-
րու հետ միասին : Եւ տեղւոյն առաջնորդ դրաւ Ձենոր
Ասորին, զայն եպիսկոպոս ձեռնադրելով : Եւ որովհե-
տեւ անոր մականունը Գլակ էր, վանքն ալ անոր անու-
նովը կոչուեցաւ Գլակայ վանք : (Չամչեան, Ա․ հատոր,
էջ 393) :

ՏՐԴԱՏԻՆ ԴԻՄԱԽՈՐԵԼԸ ԳՐ․ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻՆ ԵՐԲ ԱՆԻԿԱ ԿԵՍԱՐԻԱՅԷՆ ԿԸ ԴԱՌՆԱՐ

Հայոց Տրդատ արքան երբ լսեց Սբ․ Գրիգոր Լու-
սաւորչի Կեսարիայէն վերադառնալը, հետն առած Աշխէն
տիկինը եւ Սոսրովիդուխտ քոյրը եւ իր զօրքերէն բազ-
մութիւն մը, Վաղարշապատէն ելաւ եւ եկաւ Բաղրե-
ւանդ դաւառի Բաղրեւան քաղաքապետը որ նոյնպէս
գլխաւան մըն էր : Եւ հոն սուրբին սպասեց մէկ ամիս :
Եւ երբ սբ․ քահանայապետը Գրիգոր մօտեցաւ, Նփրատ
գետի ափին անոր գլխաւորեց Տրդատ եւ շատ ուրախու-
թեամբ զայն մտցուց աւանը :

Հոն Գր․ Լուսաւորիչ դարձեալ սկսաւ քարոզել եւ
մարդէլ թաղաւորը եւ անոր ընկերակիցները որոնք սուր-
բին գլխաւորելու վաքած էին, զանոնք մկրտութիւնը ըն-
դունելու պատրաստելով : Ու անոնց ծոմապահութիւն
պատուիրեց : Այդ միջոցին անիկա Բաղրեւան աւանին

մէջ եկեղեցի շինեց եւ հոն դրաւ Սբ. Յովհաննու եւ Աղանազինայ նշխարներէն իր մօտ մնացեալ մասերը :

Եւ երբ ծոմապահութեան օրերը լրացան, Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ Թաղաւորին եւ անոր ընտանիքին ու զօրաց բանակովը, առտուան պահուն իջաւ Եփրատի ափը ու զանոնք մկրտեց գետին մէջ, կ'ըսէ Թաղաւորին ընկերացող Ագաթանդեղոսը : (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 394) :

Ագաթանդեղոսի այս պատմութենէն կը հասկնանք թէ սխալ է ոմանց այն տեսակէտը որով կը կարծեն թէ Գր. Լուսաւորիչ Կեսարիայէն վերադարձին Եկեղեացէն Դերջան, Կարին գիծով ուղղակի Այրարատ գնաց եւ անկէ սկսաւ մեհեանաց քանդումի դործին, մեկնելով նախ Վաղարշապատէն դէպի Եկեղեաց : Որովհետեւ այդ պարագային Թաղաւորին պէտք պիտի չըլլար Բագրեւանդայ Բագուան աւանը իջնելու եւ հոն ամիս մը Գրիգոր Լուսաւորիչին սպասելու, զայն դիմաւորելու համար :

Ընդհակառակը, այս պատմութենէն շատ յստակ կը տեսնուի որ Գր. Լուսաւորիչ Կեսարիայէն վերադարձին Եկեղեաց վաւառը հասնելուն, իրեն ընկերացող իշխանաց եւ զօրաց հետ միասին խսկոյն դործի ձեռնարկեց :

Ու մաքրելէ յետոյ Դարանաղի եւ Եկեղեաց դաշտի մեհեանները, անցաւ Խորձեան եւ անկէ Արշամունիք, եւ այդ տեղերու երկրորդական կռատուներն ալ մաքրելէ յետոյ գնաց Տարօն եւ Տարօնէն բարձրացաւ դէպի հիւսիս, եւ անցնելով Ապահունիքէն ու Մանազկերտէն, շարունակեց իր ճամբան դէպի Բագուան, ուր իրեն դիմաւորելու գալով, ամիսներէ ի վեր կը սպասէր Տրդատ Թաղաւորը իր չքախումբով :

Այդ ճամբորդութեան մէջ էր որ Գր. Լուսաւորիչ այդ սղանուող «քուրմերէն միոյն մէկ որդին Ալրիոսը

կամ Ալբրանոսը Հարքայ Եպիսկոպոս ըրաւ, ի կողմանս Եփրատայ»։ (Չամչեան, էջ 396)։

Այս Ալբրանոսի եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն կը հետեւցուի թէ՛ Գր. Լուսաւորիչ Տարոնէն մինչեւ Բագրեւանդայ Բագուանը Եփրատի Արեւելեան ճիւղին ափերուն գտնուող նոյնպէս երկրորդական կուստունները քանդելով եւ անոնց տեղը եկեղեցիներ շինելու կարգադրութիւններ ընելով, բարձրացաւ Բագուան։

Տրդատ որքան նուիրուած էր Հայաստանը թշնամիներու դէմ պաշտպանելու գործին, նոյնքան կ'ապրէր նաեւ քրիստոնէութիւնը։

Այդ էր պատճառը որ Հռոմայ Կոստանդիանոս կայսեր քրիստոնէութեան ընդունելու լուրը առնելուն պէս Տրդատ որոշեց Լուսաւորիչի հետ միասին Հռոմ երթալ զայն շնորհաւորելու։

Եւ այդ մտքով ալ եօթանասուն հազար զօրքով ճամբայ ելաւ, Տարոնէն անցնելու, անկէ հաւանաբար, Կաթողիկոսն ալ հետն առնելու։ Կը թուի թէ եօթանասուն հազար զօրքով Տարոն իջնելուն մէջ կար նաեւ տարբեր նպատակ մըն ալ զոր պատմիչները որոշ չեն ըսեր։

Բայց երբ Տարոնի սահմանները հասաւ, Վրաց Միհրան արքայէն գուժկան եկաւ իրեն թէ՛ հիւսիսարեւակ արքայն Գեղրէոն Հոնաց եւ Բասլաց հետ միասին, զօրք ժողուելով արշաւած են Վրաստանի վրայ, ուրկէ Միհրան թագաւորը փախստական դառնալով, հասած է Կարնոյ դաւառը։

Տրդատ իսկոյն երեք հազար ուժերով Վրաստանի օղնութեան հասցուց Ապահունեաց իշխանը, ուրկէ յաղթական իր չորս հարիւր զերիններով վերադարձաւ, որոնց մէջ երեք երեւելի իշխաններ։

Ապահունեաց իշխանին հետն էր նաեւ իր չորս հազար մարդոցմով նաեւ Աղձնեաց Դուով անուն իշխանը,

որ իբրեւ կողմնապահ հոն մնաց Ապահունեաց իշխանին կարգադրութեամբ :

Տրդատ, որ Ապահունեաց իշխանին վերադարձին Տարօն կը սպասէր, հրամայեց անոր բերած զերինները Ողկան բերդը տանելու, եւ Ողկունեաց Սղուկ իշխանն ալ Տարօնի կողմերուն վերակացու կարգելով, ինքը Գրիգոր Լուսուորիչին հետ միասին գնաց Քրիստոնէութիւնը ընդունող Կոստանդիանոս կայսեր շնորհաւորանքի : Ասոնց կ'ընկերանային Գրիգորի որդին Արիստակէսը, Հարքի Ալբիանոս եպիսկոպոսը եւ Հայոց նահապետներէն տասներկու մեծամեծ իշխաններ : Կը պատմեն, 318 թուականին տեղի ունեցող այս դէպքի մասին, Ապաթանդեղոսը եւ Զենոր Գլակը : (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 407) :

ՏՐԴԱՏԻՆ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻՆ ԴԱՒՈՂ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

Քս.ի 319 թուականին, Կոստանդիանոսին զացող Տրդատին բացակայութեանը, Սղուկ Սղկունի իշխանը, Պարսից Շապույի խոստումներէն շլացած, անսալով անոր խորհուրդներուն, սպաննեց իրենց տանը փեսան ծերունի Օտա Ամատունին, եւ ինքը նստաւ Տարօնի Ողկան բերդը : Լերան (Սասունի) բնակիչները օգնական եղան իրեն : Հիւսիսականաց, Հոնաց եւ Բասլաց արքայ Գեղրեհոնէն կաշառուելով դաւեց նաեւ Աղձնեաց Դոով իշխանը, միանալով Սղկունիներուն :

Տրդատ վերադառնալով, եղած դաւաճանական զործերուն շուրջ տեղեկութիւններ առնելով, տրտեպաւ եւ զօրաժողով կատարելու ձեռնարկեց : Այն միջոցին երբ արդէն Գեղրեհոն իր բանակներով Տարօն հասնելով, բախկած էր Հոռէնից (այժմ Հոռէն) եւ Կուառաց (այժմ Կուառոս) աւաղներու մօտ : Կը պատմեն Ապաթանդեղոս,

Զենոր, Խոր. Բ. 81, Յովհ. Կաթ. (Չամչեան, Ա. 4, էջ 410) :

Ողիկան բերդը, Արածանիի Գուռպուռ անունով ջրը՝ վէժ եղած տեղին հարաւային լեռնային ամիրն է : Երբ Տարօնի դաշտը դէպի արեւմուտք կը վերջաւորուի : Իսկ Հոռէն եւ Կուռոս աւանազիւղերն ալ Քարկէ լեռան հարաւային կողերուն են : Իննակեան կամ Գլահայ վանքին, Մշոյ Սբ. Կարապետին մօտ, մէկ երկու ժամով միայն հեռ : Այս տեղերը, Քարկէի հարաւային կողերը՝ որ Արածանիի աջ կամ հիւսիսային ամիրն է, յետագային ատեն մը կոչուեցաւ Պալուռնեաց դաւառ կամ Պալուռնիք :

Տրդատին Տարօնի դաշտին մէջ հաւաքած զօրքը հազիւ երեսուն հազար եղաւ, որ բաւարար չէր վերահաս պատերազմին մէջ մտնելու : Սակայն աւելին ճարելու միջոց չկար, թշնամին արդէն հոն էր, իրեն ունեցածովը քաջալերուած : Դասաւորեց զանոնք եւ եւ զաղտնի կերպով վեց հազար զրկեց Արծան (Բիւրակնի հարաւային եւ մեծագոյն դադաթը) լեռը : Ութը հազարնոց զօրամաս մըն ալ, երկու չորս հազարական մասերու բաժնելով, Արածանի դեռին մօտ դետեղեց, իրարմէ անջատ դարանակալ : Իսկ մնացեալ տասն եւ վեց հազարն ալ թշնամիին դէմ ճակատեցուց :

Գրիգոր Լուսաւորիչ ալ, Հոռմէն բերած առաքեալներու նշխարներն ալ հեռուէն խաչաձեւելով հայկական բանակին վրայ, բազկատարած աղօթքի կը կենար : Ասլա պատերազմական խաղերով՝ թշնամի բանակը դէպի հարաւ դառնուած անտառը իջեցուցին, թաւարդի մէջ բռնելու պէս, ուր անոնցմէ շատերը կոտորեցին, որուն պատճառաւ Տարօնոյ դաշտին այդ կէտը կոչուեցաւ «Թաւարդ» :

Թշնամի բանակին մնացեալները փախչելով յարձակեցան մօտաւոր գիւղերու վրայ : Դե սակայն չարտչար

հարուած կերան այն միւս չորս հազարէն որոնք դարանակալ էին:

Այդ օրը թշնամի բանակէն սպաննուեցան չորս հազար հարիւր քսան հոգի, չհաշուելով զերիներու բազմութիւնը: (Ձ., Ա. հ., էջ 410):

«Հայոց այս կարգի քաջութենէն Գեղըհնոն դանացած՝ իր զօրքերը առնելով անցաւ Հաշտենից դաշտը: Քարկէի հարաւային կողերէն, հիւսիսային կողերը: Եւ որովհետեւ սէգ եւ խրոխտ մէկն էր Գեղըհնոն, եւ յոյսեր կը տածէր իր զօրութեան վրայ: Պատգամաւոր զրկեց Տրդատին, անկէ զերի եւ տուրք պահանջելու, ալլապէս սպառնալով քանդել սուրով եւ գերեվարութիւնով:

Ասոր վրայ, Տրդատ ալ իր երեսուն հազարնոց բանակը առնելով հոն դնաց եւ անոր դէմ ճակատ յարդարեց: Ճակատին աջ թեւին տալով Սիւնեաց իշխանին, իսկ ձախ թեւն ալ Անդեղտան իշխանին: Իսկ պահերէց իշխաններն ալ ինքն առաւ իրրեւ իրեն թիկնապահներ:

Երբ երկու ճակատները իրարու կը բաղխէին մեծ սաստկութիւնով, Սիւնեաց եւ Անդեղ տան իշխանները թշնամի բանակը մտան եւ սաստիկ հարուած տուին անոնց:

Այդ պահուն, Հոնաց զօրավարներէն մէկը յարձակեցաւ Սիւնեաց իշխանին վրայ եւ կ'ուզէր զարնել անոր, որ ինքզինքը խուսափեցնելուն, զօրավարը զարկաւ եւ կտրեց գլուխը անոր ձիուն: Եւ երբ ձին կ'ընար, Սիւնեաց իշխանն ալ իր կարգին կտրեց ոտքը իր վրայ յարձակող զօրավարին ձիուն: Եւ երկուքն ալ դէտին ինկած՝ կատաղաբար իրարու ձեռքի հարուածներ տուին: Բայց Սիւնեաց իշխանին մեծ թիկնապահը օգնութեան փութալով զարկաւ եւ սպաննեց զօրավարը:

«Այդ ժամուն հասաւ Անդեղ տան իշխանը եւ միւս

կողմէն բոլորը առ հասարակ, թաղաւորն ալ միասին, շատեր կոտոյեցին եւ մնացեալները փախցուցին փոքր գետին միւս կողմը, որ կ'անցնէր Հաշտենից երկրէն: Եւ որովհետեւ գիշերը վրայ հասաւ, Հայոց զօրքերը բանակեցան գետին այս կողմը, իսկ թշնամի բանակը անոր հանդիպակաց կողմը: (Տես Ձամչեան, Ա. հատոր, էջ 410):

«Առտուն, մինչ Հայոց զօրքերը անհոգութեան մէջ էին, թշնամիները հասան անոնց վրայ եւ սկսան զարնել, ուր չարաչար վիրաւորեցին Ծովոց իշխանը: Բայց չկրնալով դիմադրել, ատկէ իսպառ ետ փախան»:

Այլ սպարապետն Հոնաց, քաջալերեաց զզորան», կոտորեաց զնոսա, յանկարծակի յարձակիլ ի վերայ վրանին, ուր էր Տրդատ, եւ սպանանել զնա: Կրնայ ըլլալ որ մեզի կը յաջողի աւելցնելով:

Այս կարգի խորհուրդներով հրահարեց զանոնք մահէն չվախնալ այնչափ որչափ միտք դնել թաղաւորին սպանութիւնը: Այս հրահարիչ խօսքերուն վրայ, թըշնամի բանակը յանկարծ յարձակեցաւ եւ յանդգնութեամբ գլխաց Հայոց զօրքին վրայ եւ ճեղքելով Տրդատի վրանը հասան եւ սպառապաններուն զարկին: Եւ երբ կ'ուզէին ներս մտնել, անոնց դէմ ելաւ Տրդատ իր վրանէն, ինչպէս բոց մը հնոցէն, եւ շատերը սպաննեց անոնցմէ: Բայց երբ անոնց սպարապետին հետ կը կըռուէր, անկէ իր ձախ թիկունքը վիրաւորուեցաւ, որուն վրայ աւելի զայրացած՝ իր աջովը անոր գլուխին զարնելով երկուքի բաժնեց: Եւ անոր զօրքերը առջեւը առնելով, իր նիզակակից Հայոց քաջերուն հետ փախստական դարձուց զանոնք մինչեւ Նորքի կողմերը:

«Հոն, տեղւոյն նախարարը անոնց դէմը ելնելով, ինկաւ անոնց վրայ եւ անոնցմէ չուրջ հազար հոգի կո-

տորեց : Եւ մնացեալները Գեղերհոնին հետ միասին սարսափահար փախչելով հեռացան այդ աշխարհէն : Իսկ անոնք որ այդ պատերազմին կոտորուեցան անոնցմէ տասն եւ վեց հազար էին : Կամ Զենոր Գլակի ձեռագիրներու հաշուով՝ տասն երեք հազար : Իսկ Հայոցմէ կոտորուեցան այդ պատերազմին ընդամէնը հազար եւ ութսուն հոգի (տես Զամչեան, Ա. հատոր, էջ 411) :

Չորորդ դարու առաջին քառորդի ընթացքին պատահած Հայոց աղբի քաղաքական ու կրօնական լուսատու դէպքերու պատմութիւնն են ասոնք, կապուած նոյնքան փայլուն եւ լուսաւոր դէմքերու՝ Տրդատի եւ Գր. Լուսաւորիչի եւ իրենց կատարած գործերուն մասնակից իշխանաց եւ նախարարաց հետ : Գրուած՝ դէպքերու թէ՛ ժամանակակից եւ թէ՛ մասնակից պատմիչներու, հոռմայեցի Աղաթանգեղոսի եւ ասորի Զենոր Գրլակի կողմէ :

Ինչպէս կը տեսնուի, դէմքերէ եւ դէպքերէ աւելի, յատուկ մատնանշումներով գրեցինք, մեր ընթերցողները դէպքերու տեղերուն ծանօթացնելու :

Այս պարագային, խնդրոյ առարկան դարձեալ Հաշտենից դաւառն է, որ Քարկէ սարով կը սահմանակցի իր հարաւը դռնուող Տարօնին : Եւ արեւելքէն ու հիւսիսային արեւելքէն Հարք դաւառին, որ կոչուած է նաեւ Աղահոռնիք (այժմ Պուլանըղ) եւ Խնուսի հարաւային մասերը, ուրկէ փախաւ Գեղերհոն իր բանակին մնացորդներովը, այնտեղ ալ լաւ ջարդ մը ուտելէ վերջը :

Արդ, այս կարգի պատմական եւ աշխարհագրական յտաւհօրէն ապացուցուած փաստերով, Տարօնին, Աղահոռնիքին կամ Նորքին, Մանանաղիին ու Անդեղ տան միջեւ ինկած Հաշտեանքը՝ ինչպէս եւ ինչո՞ւ մեր քրննական պատմիչներու ոմանց կողմէ Աղճնեաց եւ ոմանց կողմէ ալ Եկեղեաց դաւառը կը տարուի :

Ո՞ւր կը հասնինք այս շփոթութիւններով: Վերջ ի վերջոյ Հայաստան աշխարհը պիտի չունենա՞յ բանասիրական ուժեղ ահադեմիայ մը, իր վճիռը եւ դրոշմը դրնելու Հայոց պատմութեան եւ Հայաստանի աշխարհագրութեան վրայ: Այլապէս Օկիւսթ Գարբիէոի հետեւորդ Հայոց քննական ձեռնհաս պատմիչները, հայ Ժողովուրդը, Հայաստանէն դուրս ուրիշ աշխարհներ պիտի թափառեցնեն, իրենց տեղերը դռնել տալու անոնց:

«Պատերազմը յաղթութեամբ վերջանալուն, Տրդատ իր զօրքերով միասին Հաշտենցէն անցաւ Տարօն, եւ հոն ամենայն բազմութեամբ դռհութիւն մատուցց առ Աստուած»:

Կը հասկցուի անշուշտ սահմանակցութիւնը եւ մօտիկութիւնը Հաշտենից եւ Տարօն գաւառին:

«Տրդատ յետոյ հոն իսկ ձեռք բերեց Աղձնեաց կաշառահեղձ Դռով իշխանը, եւ հրամայեց ծայրատել անոր ձեռքերը եւ ոտքերը: Բայց Ս. Գրիգորի խնդրանքին վրայ խնայեց անոր եւ աքսոր դրկեց: Ու հնարք մը կը մտածէր նաեւ ձեռք անցընել Սղուկը, բայց չէր կրնար, վասն զի ամենայն զօրութեամբ ամբացուցեալ էր նա զբերդն Ողկան՝ ուր կը նստէր: Եւ որովհետեւ նախարարներէն շատ մը կողմնակիցներ ունէր, Տրդատ չէր վստահեր անոր վրայ երթալու: Յետոյ Գր. Լուսաւորչի հետ զնաց Իննակները եւ հոն երեք օրեր հանդրատանալէ վերջը, անցաւ Ապահունեաց գաւառը եւ անկէ ելնելով անցաւ Վաղարշապատ», 319ին: (Տես Չամչեան, Ա. հ. էջ 411):

Ուշադրութեամբ հետեւեցանք եւ ըստ կարելւոյն արձանագրեցինք Տարօնի եւ Հաշտեանքի մէջ տեղի ունեցած անցքերը չորրորդ դարու առաջին քառորդին, որոնք Չամչեան քաղած է Հայոց գլխաւոր չորս պատ-

միջներէն երկուքէն՝ Ագաթանդեղոս Հռոմայեցիէն եւ Ասորի Զենոբէն, որոնք երկուքն ալ ժամանակակից ա-
կանատեսներ ըլլալով, կոչուածով բարձր իրենց դիրքե-
րով եղած են նաեւ դէպքերու մօտէն մասնակիցներ :
Առաջինը, քարտուղարը Տրդատ քաջ թալաւորին, եւ
երկրորդը Գր. Լուսաւորիչի ամէնէն վստահելի եւ բա-
նիմաց կղերականը, որուն վստահուած է կռապաշտու-
թեան ամէնէն ուժեղ որջին մէջ եւ տեղը նորահաստատ
քրիստոնէական տաճարը Յովհաննու Կարապետին անու-
նին նուիրուած :

Մեր քննական պատմիչները՝ այս պատմիչներուն
վրայ է որ շատ բարձրէն կը դիտեն, ու կը թուի թէ
չեն ալ զիջանա՞ծ ոմանք անոնց գործերը աչքէ անցը-
նելու հարկաւոր ուշադրութեամբ :

Ասոր պատճառը տեղերու անծանօթութիւնն է :

Պատմիչները եթէ տեսած եւ պահ մը ապրած ըլ-
լային Հաշտեանքն ու Տարօնը, Բիւրակներ եւ Քարկէն,
Իննակները եւ Աշտիշատը, Հայոց այդ հնադոյն զլխա-
ւոր պատմիչները, իրենց սրտերուն խորերը ընդմիշտ
քանդակուած պիտի ըլլային, եւ իրրեւ տիպար պատ-
միչներ բնաւ բաղդատութեան պիտի չգրուէին եւրոպա-
ցի ամէնէն հեղինակաւոր պատմիչներուն հետ, որոնց
հաղիւ թէ անդամ մը կամ երկու անդամ Եփրատի մէկ
կամուրջէն անցած են, կամ Արածանին տեսած են :

Եւ որոնք բնաւ տարբերութիւն մը չեն ունեցած,
քրիստոնէութեան համար, Քրիստոսէ հաղարաւոր ան-
դամներ աւելի խաչուած, քրիստոնեայ հայութեան, քը-
րիստոնէութիւն տանող Միսիոնարութենէն :

«Իսկ Գրիգոր Լուսաւորիչ քսան եւ հինգ օր մնաց
Գլակայ վանքը եւ յետոյ դնաց Տորոս լեռան ստորոտը

եւ հոն շինեց վանք մը եւ վկայարան մը, ուր դրաւ Առաքեալներու նշխարները զորս հետը բերած էր: Եւ հոն դրաւ տասն երկու պաշտօնեաներ, որոնց վերակացու կարգեց Զենորի եղբայրը Եղիազար Եպիսկոպոս Աւստրիացի: Որուն պատճառաւ տեղը անուանուեցաւ Եղիազարու կամ Ղազարու վանք: Կոչուեցաւ նաեւ Առաքելոց վանք: Առաքեալներու նշխարները հոն ամփոփուած ըլլալուն համար»:

«Այս անցքերը հատիկ հատիկ գրեց Զենոր, Գլակ մականունով Ասորին, Գր. Լուսաւորչի հրամանով: Զոր իրմէ խնդրած էին կարգ մը երէցներ, որոնք ուղեկից եւ գործակից չըլլալով Ս. Գրիգորի, նամակաւ խնդրած էին անկէ, որ տեղեկացնէ իրենց, անցքերու մասին: (Տես Զամչեան, Ա. հ., էջ 411):

Հիւսիսեանները պարտութիւնը որ կրած էին, չէին մոռնար. պատեհ առիթի կը սպասէին: Սասանեան Շապուհը նոյնպէս Հայաստանը իրեն ենթարկելու մտքին կը ծառայէր, եւ ժամադիր էր հիւսիսականաց հետ, միասին հարուածելու Հայաստանը:

Տրդատ կը մտածէր կանխել, ինչպէս իր հայրը Խոսրով. բայց Սղուկ Սղիունին իր կողմը շահած քանի մը այլ նախարարներ, կը թշնամաներ Տրդատին: Այդ պատճառաւ Տրդատ կ'ուղէր Շապուհի այս դաշնակցին հաշիւը կարդադրել: Ուստի զայն ձեռք բերելու համար, իրեն հաւատարիմ նախարարներուն մեծ խոստումներ ընելով իր սիրտը կը բանար անոնց:

Այդ պատուէրը Մամգուն Ճենաղեանը յանձն առաւ եւ իր ամբողջ ունեցածը հետն առած, իրրեւ Տրդատէն փախստական եւ անոր հակառակորդ՝ Տարօն դնաց, ու գաղտնի տեղեկացուց Սղուկին թէ՝ Տրդատ պատերազմի ելնելու կը պատրաստուի Աղուանից վրայ քալելու: Եւ յայտնեց անոր իր Տրդատէն փախստական մը ըլլալը,

եւ իր տրամադրութիւնը Սղուկին միանալու եթէ այս վերջինը Տրդատին վրայ յարձակի:

Սղուկ ուրախ եղաւ եւ ընդունեց Մամգունը, բայց իր ամբողջը չառաւ դայն:

Սակայն Մամգուն այնքան հաւատարմութիւն ցոյց տուաւ որ Սղուկ վստահեցաւ, եւ անկէ վերջը Մամգուն համարձակ կը մտնէր կ'ելնէր Սղուկին ամբողջը, Ողկան բերդը:

Տրդատ հիւսիսահանաց դէմ յաղթական պատերազմի մէջ էր եւ կը գտնուէր Աղուանից երկիրը: Ինքն ալ իր կարգին կորուստներ ունէր. մեծ թիւով զինուորներ եւ նախարարներ սպաննուած էին:

Մամգունէն աւետաւոր մը եկաւ եւ տեղեկացուց. «Որսի պահուն սպաննեցի Սղուկը եւ բերդը դրաւեցի, եւ բերդին մէջն ու դուրսը գտնուող Սղուկեան արու պաւակները բոլորը սպաննեցի: Մնացեալները բոլորը Ծոփաց կողմը փախան»:

Տրդատ ուրախացաւ. իր խոստումը յարդեց եւ հրովարտակով մը Մամգունը կարդեց Սղուկին տեղը, անոր տալով Ողկան նշանաւոր բերդը: Բայց պատուիրեց մնացեալ Սղուկեաններուն չդպչիլ: (Տես Զամբէ-եան, Ա. հատոր, էջ 414):

Այդ թուականէն (320) սկսեալ, Մամիկոնեանները կը հաստատուին Տարօն գաւառը առաջին անգամ Ողկան բերդը, որ կը գտնուի Արածանիի կամ արեւելեան Նփրատի ձախ ափին, Գուրդուռ անունով ջրվճիին հա-րաւային բարձունքին, որ դէպի արեւելք Տարօնոյ դաշ-տին կը հսկէ արեւմուտքէն:

Մամիկոնեան տան ծագման մասին Խորենացին հե-տեւեալ ձևով կը ստուգաբանէ. —

Ճենկարուր, Ճենաց (Չինաց) թաղաւորը Արրօկ

երկու որդի ունէր, Բղդոզ եւ Մամգուն (կամ Մամգոն) : Բղդոզ զրպարտեց եւ համոզեց Թադաւորը, թէ Մամգունը զինք պիտի սպաննէ : Մամգուն խմանալով այս, փախաւ Պարսից Արտաշիրին մօտ, անոր Հայաստանին տիրած տարիներուն : Արքով ձենացին Մամգոնը պահանջեց Արտաշիրէն, ու պատերազմեցաւ Արտաշիրի դէմ : Յետոյ Արտաշիրի մեռնելուն, Շապուհ Ա. ն ալ չուզեց Մամգունը յանձնել Արքովին, եւ զայն զրկեց Հայաստան : Արքովին ալ մարդ զրկելով ըսաւ. «Հայրս երգում ըրած էր Մամգունը քեզի չյանձնել. բայց քեզի հաճելի ըլլալու համար, իմ երկրէս հալածեցի որ փախի արեւմուտք (285) :

Մամգուն Հայաստան մնաց : Տրդատին Հռոմէն Հայաստան վերադառնալուն (286) ուրիշ իշխաններու հետ զխմաւորելու դնաց զայն եւ սիրելի դարձաւ անոր : Ահա ասկէ՝ Մամիկոնեան նախարարութիւնը : (Չամչ., Ա. հատոր, էջ 414) :

Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայրապետական իշխանութեան վրայ երեսուն տարի մնալէ եւ չորս ամիս Տարօնի Գլահայ վանքը առանձնանալէ յետոյ, դնաց վերստին Սեպուհ լեւան վրայ Մանիա Այր կոռչւած տեղը, ճրդնեցաւ եւ վախճանեցաւ : Իր մարմինը հովիւները գտնելով, առանց ճանչնալու Թադեցին հոն, քարակոյտ մը կաղմելով անոր վրայ :

Տարիներ վերջը, Բասենի Որնկայ կամ Կթնոյ գիւղէն Ծառնիկ անուանով ճգնաւոր մը երազին մէջ յայտնուելով, դնաց Սեպուհ լեռը եւ Մանիա Այրին մօտերը գտնելով Թադուած տեղը Լուսաւորչին, անոր ոսկորները հանելով տարաւ եւ Թադեց Թորդան գիւղը : Եւ ապա զայն բերաւ Վաղարշապատ, դրաւ հայրապետական եկեղեցիին մէջ : Եւ յետոյ Դուին՝ երբ հայրապետական աթոռը հոն փոխադրուած էր : Ու ժամանակներ

վերջը, անոր մասունքները սիրունեցան հոս հոն : Որոնցմէ մասեր տարուեցան Կ. Պոլիս եւ Իտալիա (տես Զամ-
չեան, Ա. հատոր, էջ 420) :

Գր. Լուսաւորչին յաջորդած էր, իր ողջութեանը, իր որդին Արիստակէսը, որ խստակեաց կրօնաւոր մըն էր : Երբ իշխաններու սայթաքումները կը տեսնէր, կը խրատէր եւ ողջութեան կը բերէր, որոնցմէ ոմանք յիս կը կապէին անոր դէմ : Այդպիսիներէն մէկը հանդիսա-
ցաւ Զորբորդ Հայոց կամ Ծովաց իշխանը Արդեղայոս, որ կը թշնամանէր Արիստակէսի դէմ եւ առիթ կը փն-
տոէր զայն մէջտեղէն անհետացնելու : Եւ երբ Արիս-
տակէս Ծովաց դաւառը կը չրջէր, Արդեղայոս դարա-
նեց եւ ճանապարհին սպաննեց զայն, ու ինքը փախաւ
Կիլիկիան Տուրոսի կողմերը 332 թուին :

Արիստակէսի աշակերտները սուրբին մարմինը Ե-
կեղեաց դաւառը տարին եւ թաղեցին թիւ (այժմ թլակ
դիւղ քրտական) աւանը, զոր իր հօրը՝ Գրիգոր Լուսա-
ւորչին տրուած էր Տրդատին կողմէ, եւ ուր իրեն բը-
նակութեան համար վանք մը շինած էր Արիստակէս ին-
քը :

Օրմանեան Մաղ. Սրբազան կ'ենթադրէ թէ Արդե-
ղայոսէն վախնալով Թորոտան չտարին եւ հոն չթաղեցին
Արիստակէսը, ու աւելի մօտիկ տեղ մը ? Թիւ աւանը
թաղեցին զայն : (Աղլալ. Ա. հատոր, էջ 35-136) :

Թորոտան (Դարանաղի) թիւ Եկեղեաց դաւառի ա-
րեւելեան ծայրամասին, իրարմէ Եկեղեաց դաշտով առ-
նուադն տասն եւ վեց ժամով հեռու են : Ծովաց դաւա-
ռէն մեկնելուն, Դարանաղիէն եւ Եկեղեաց դաշտէն պի-
տի անցնին թիւ կամ թլակ երթալու համար :

Արիստակէսի աշակերտները հաւանաբար նախընտ-
րեցին Խորձեան լեռնաշխարհի կտրուկ ճամբան, չորս-

Հինդ օր առաջ վախճանեալ հայրապետին մարմինը սեպ-հական դիւզը կամ վանքը հասցնելու. այլապէս Եփրատի արեւմտեան ճիւղին ափերէն բարձրացող սովորական դիծով որ Դարանաղիէն կ'անցնի Եկեղեաց դաւառ եւ յետոյ Թիւ երթալու համար եօթը-ութը օրերու պէտք պիտի ըլլար: Մինչդեռ Խորձեան գծով ուղիղ հիւսիս բարձրանալով Ծովաց դաւառին Թիւ երեքէն չորս օր քալելով կրցած են բարձրանալ: Օրմանեանի ենթադրութիւնը սխալ է, կարծելով թէ Թիւը Եփրատի ափերովը Եկեղեաց դաւառ բարձրանալուն, Ծովաց դաւառին աւելի մօտ է քան Թորդանը:

★

339 Թուականին, Արիստակէս կաթողիկոսին յաջորդեց իր եղբայրը Վրդանէս, որ իմաստութեամբ, վարքով ու բարքով կը նմանէր իր եղբորը:

Տարոնի Աշտիշատի մօտ, Գր. Լուսաւորիչէ չինուած Մատրաւանք եկեղեցին մէջ Տարոնցիները չորս մարդ զրկեցին Վրդանէսը սպաննելու: Հրաչք դործուեցաւ. չորսն ալ ձեռնկապ եղան, եւ չկրցան սպաննել զայն: Անկէ յետոյ Վրդանէս դնաց Եկեղեաց դաւառ եւ բնակեցաւ Թիւ աւանի վանքը ուր իր եղբայրը Արիստակէս թաղուած էր (տես Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 421):

Տրդատ քրիստոնեայ եւ քաջ թաղաւորն ալ, որ արդէն ծերութեան օրերուն հասած էր, տեսնելով որ իր մտածումներուն եւ խօսքերուն — Հայաստանի օգտին համար — կարեւորութիւն չեն տար, կարգ մը նախարարներ, որոնք իրենց շահերը կը նախադասեն ազգին շահերէն եւ օր ըստ օրէ երկրին մէջ անկարգութիւն յառաջ կը բերեն, հրաժարեցաւ եւ ինքն ալ հետեւեցաւ Գրիգոր Լուսաւորիչի օրինակին, քաջուելով միեւնոյն ճշմարանին՝ Մանիայ այրին մէջ ճգնելու, 341 թուին,

իր Թաղաւորութեան յիսուն եւ վեցերորդ տարին :

Իսկ նախարարները խորհուրդ ըրին եւ մարդ զրկեցին անոր , որպէսզի վերադառնայ իր դահլ . բայց երբ տեսան որ Տրդատ կը յամառի քաշուելու եւ ճղնելու իր որոշումին վրայ , Թունաւորեցին դայն եւ մեռցուցին երբ արդէն 85 տարեկան էր , ու մարմինն ալ Թաղեցին Անի ամրոցը , որ ներկայի Կամախ փողբրիկ բերդաքաղաքն է , արեւմտեան Եփրատի ձախ ափին , Երզնկայ քաղաքէն տասն երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ , անոր հարաւ արեւմտեան կողմը :

ԾԱՆ . — Դարանաղի/ անունին Կամախի փոխուիլը կը մտածեմ թէ աղաւաղուած է , հին ժամանակներ Հայերէ գործածուած Դարանաղի կամ-Աղը ձեւէն : Ուրիշ խօսքով Հայերէ յաճախ գործածուած — կամ-Աղը — զոյդ բայց միացեալ բառերէն աղաւաղուած է Կամախ անունը :

Մեծն Տրդատին յաջորդեց իր որդին Խոսրով , 344 թուին :

Խոսրով 351ին պատերազմի բռնուելով հիւսիսականներուդէմ , պարտուեցաւ եւ փախաւ Ծոփաց աշխարհը : Յետոյ Հռոմայեցւոց օգնութեամբ պատերազմ պիտի յայտարարէր Սասանեան Շապուհի դէմ . մեռաւ 352 թուականին :

Խոսրովի մարմինը Թաղեցին Անի ամրոցը իր հօրը մօտ : (Չամչեան , Ա . հատոր , էջ 425) :

ՄԱՆԱԽԱԶԵԱՆՅ ԵՒ ՈՐԴՈՒՆԵԱՆՅ ԿՈՒԻՆԵՐԸ

Խոսրովի օրով սաստիկ վէճ եւ ոխակալութիւն կար Մանաւադեան եւ Որդունեան իշխանական տուներուն մէջ , որոնք անխնայ իրար կը կոտորէին : Այս վիճակին վերջ մը տալու նպատակաւ , Խոսրով Թաղաւորին եւ

Վարդանէս կաթողիկոսին կարգադրութեամբ Հարքայ Ալբրիանոս եպիսկոպոսը զրկուեցաւ որ հաշտեցնէ այդ իշխանական տուները :

Իշխանները ոչ միայն մտիկ չըրին եպիսկոպոսին խօսքերը, այլ նաեւ անարգելով զայն ետ վերադարձուցին : Ասոր վրայ Խոսրով բարկացած՝ մեծ ցասումով անոնց վրայ զրկեց Հայաստանի սպարապետական Մամիկոնեան տունէն Վաչէ զօրավարը, բնաջնջելու համար զանոնք :

Վաչէն կոտորեց երկու իշխանական տուներուն բոլոր արունները, եւ ետ դարձաւ Թազաւորին եւ կաթողիկոսին մօտ, որոնց կարգադրութեամբ Մանաւաղեան իշխանական քաղաքը եղող Մանազկերտը՝ իր շուրջի բոլոր դաւառական կալուածներով յատկացուցին Ալբիանոս եպիսկոպոսին եւ Որդունոց իշխանական գիւղը՝ Որդորու (Բասենի սահմանին մէջ) իր ամբողջ սահմաններովը տուին Բասենի եպիսկոպոսին, որ ինքն իսկ Բասենցի մըն էր : (Փաւստոս, էջ 22-23) :

Այս տարիներուն Աղձնեաց դահերէց Բակուր իշխանը, որ բղեչի կը կոչուէր, եւ որը արքունի տաճարին չորս բարձերէն մէկն ունէր, ապստամբեցաւ, ըստ Փաւստոսի, Խոսրով Կոտակ Թազաւորին դէմ եւ Պարսից Սասանեան Թազաւորին ուժերովը կը կոչուէր Հայոց Թազաւորին դէմ :

Գահուն հաւատարիմ իշխաններէն Կորդուաց Կոնը, Մեծ Ծովաց Մարը, Ծովաց Շահէի իշխանը Ներսէհը, Սիւնեաց իշխան Վաղինակը, Հաշտենից իշխան Դատը եւ Բասենի իշխան Մանակը իրենց բազում զօրքերով յարձակեցան եւ ջարդ ու փշուր ըրին Պարսից բանակը, սպաննեցին Բակուր բղեչիւր իր եղբայրներով եւ որդիներով միասին, եւ Բակուրի աղջիկը՝ Նորածին անունով, իր հօրը բղեչիւրն կտրուած գլուխին հետ բերին

Խոսքովին :

Խոսքով այս աղջիկը կնութեան տուաւ իր շատ սիրած Սիւնեաց իշխան Վաղինակին , տալով նաեւ Աղձընեաց իշխանական տան պայազատութիւնն ու բղեջիութիւնը :

Աղձնեաց իշխանական տան կոտորածէն փախչելով աղատած էր նաեւ Բաղուրի որդիներէն պատանի մը Խնշա անունով , եւ ապաստանած էր Մամիկոնեանց զօրավար Վաչէի մօտ , ուր պահուելով ապրեցաւ եւ ժամանակ մը վերջ իր հայրենական ժառանգները վերստացաւ :

Պարսից եւ Հայոց միջեւ տեղի ունեցած այդ պատերազմներուն տարին էր որ մեռաւ Մամիկոնեան Վաչէ զօրավարը :

Սպարապետութեան տիտղոսը տուին Վաչէի որդւոյն Արտաւազդին , եւ զօրավարութիւնը Արշաւիր Կամսարականին եւ Սիւնեաց Անդովիկ իշխանին , վասնզի երկուքն ալ Մամիկոնեանց տան փեսայ էին եւ Արտաւազդն ալ փոքր էր : Այդ օրերուն էր որ մեռաւ Խոսքով , եւ անկէ վերջն ալ Վրդանէս հայրապետը , որ Թաղեցին զայն Դարանաղւոյ Թորդան գիւղին Գրիգոր Լուսաւորչի դամբարանին մօտ (տես Փաւստոս Բիւղանդ , էջ 42 , 43 , 44 , 45 , 46) :

Բաղուրի ապստամբութեամբ առաջ եկած հայ-սպարսիկ պատերազմին մասնակցող իշխաններուն մէջ ուշադրաւ են մեր այս զործին մաս կադմող դաւառաց՝ Ծոփաց Մար , Ծոփս Շահունոյ (Անդեղ տան) Ներսէս , Հաչտենից Դատ եւ Բասենոյ Մանակ իշխանաց անունները , Քրիստոսի 350ական թուականներուն :

Ժամանակակից կամ ժամանակաւ այնքան մօտիկ փաւստոսի այս տեղեկութիւնները վաւերական կարելի է նկատել . մանաւանդ երբ նկատի կ'ունենանք մօտիկութիւնը իր բնակած տեղին Սալահունեաց դաւառին եւ

վերոյիշեալ դաւառաց միջեւ: Միայն թէ դժուար է ճշդել այս իշխանաց յարակցութիւնը նոյն դաւառաց իշխաններուն անցեալ տուններուն հետ:

Օրինակ, Ծովաց իշխան Մարը, կաթողիկոսը սպաննող Արդեղայոսին, Ծովս Շահունոյ Ներսէհը՝ Անդեղ տան իշխանական Շահունոյ տան, Հաշտենից Դատը եւ Բասենի Մանակը աղբախանական կապեր ունեցող ժառանգորդներ էին նախանցեալ իշխանական տուններուն կամ տոհմերուն, թէ անոնցմէ տարբեր, նոր տուններ կամ տոհմեր էին հաստատուած նախնի իշխանական աթոռներուն կամ դահերուն վրայ:

Ծովս Շահունոյ իշխան Ներսէհի պարագան յառկանչական է: Ան իշխանն է Անդեղ տան, ինչպէս իր նախորդները, Վաղարշ Շահունեան իշխանին անունով Ծովս Շահունոյ անունը կրող ամբողջական խորճեանին, Մեծն Տիգրանի օրերուն Մեծ Ծովաց թագաւորութիւնը ջնջուելէն ի վեր:

ՏԻՐԱՆ ԵՒ ՅՈՒՍԻԿ

Խոսքով Կոտակին յաջորդեց 353ին իր որդին Տիրան: Եւ 355ին Վրդանէս կաթողիկոս վախճանելով իր Կոտակին համաձայն թաղուեցաւ Դարանաղիի Թորդան գիւղը իր հօրը Դր. Լուսաւորչի գերեզմանին մօտ,

Վրդանէսին յաջորդեց 356ին Յուսիկ կաթողիկոս: (Չամչեան, Ա. հ. էջ 434):

Տիրանի հրամանով, Յուսիկ՝ սովորութեան համաձայն զնաց Կեսարիա, հայրապետական օծումն ստանալու: Վերադարձին երբ Արարատեան աշխարհը հասան Ծովաց երկու իշխանները (Ջարեհ եւ Վարաղ) աւետաւոր դացին թագաւորին (Տիրանի) որ մեծ բաղժութեամբ ընդառաջ զնաց մինչեւ Տափերական կամուրջը

եւ այնպէս մտաւ Արտաշատ, առաջնորդուելով ուղղակի եկեղեցի:

Յուսիկ յանդիմանող ըլլալով Տիրան զայն Ծովաց աշխարհի Բնաբեղ բերդին եկեղեցւոյն մէջ բրածեծ ըրաւ, որ կիսամեռ վիճակի մը մէջ եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւնը տարաւ զայն Դարանաղւոյ դաւառի Թորդան զիւղը, ուր կարճ ատենէն վախճանելով թաղուեցաւ Գ. Լուսաւորչի եւ իր հայրերուն մօտ: (Փաւստոս էջ 46):

ԱԶԳԱՒ ԱՍՈՐԻ ԴԱՆԻՔԼ ՔՈՐԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ

Այդ տարիներուն երեւելի էր ասորի Դանիէլ քորեպիսկոպոսը, որ աշակերտած էր Գրի. Լուսաւորչի եւ ձեռնադրուած անկէ, եւ որ կը բնակէր Տարօնի կողմը Հացեաց դրախտ կոչուած վանքը (*):

Հայոց նախարարները ուղեցին եւ համաձայնեցան յիշեալ Դանիէլը բարձրացնել Հայոց Հայրապետական աթոռ, որուն համար Տիրանին հաւանութիւնը առին եւ Տարօնէն կանչեցին զայն: Եւ երբ եկաւ Դանիէլ եւ ներկայացաւ թաղաւորին, առաջին զործը եղաւ թաղաւորը յանդիմանել այն անօրէնութեան համար, որով Յուսիկ սպաննուեցաւ, եւ յորդորեց անոր ապաշխարիլ: Տիրան արհամարհեց Դանիէլը: Ասոր վրա Դանիէլ անիծեց թաղաւորը, ու Տիրան բարկանալով հրամայեց խեղդամահ ընել եպիսկոպոսը: Չայն թաղեցին Շաղիտայ եւ Եպիփանեայ Հացեաց վանքին մէջ, ուր կը նստէր Դանիէլ իր կենդանութեան (362ին): (Չամչեան, Ա. հ., էջ 435):

*) Այս վանքը Գլակայ վանքն է, որովհետեւ Հացեաց դրախտը յիշեալ վանքին մօտիկը հացեմի ծառերու անտառ մըն է:

ՓԱՌԻՆ ԿԱՄ ՓԱՌՆԵՐԱՅԷ

Հայրապետական աթոռը թափուր մնալով, ընտրեցին Աշտիշատ քաղաքէն եւ Յովհաննու Ս. Կարապետ վանքէն Փառէնը, որ վախճանեցաւ 364 թուականին: Փառէն կաթողիկոս որ միւս կաթողիկոսներուն պէս իր օծումը ստացած էր Կեսարիայէն, թաղուեցաւ Տարօնի Ս. Յովհ. Մարգարէանոցին աղարակը, ուր նախապէս ինք կը բնակէր:

ՏԻՐԱՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՎԱՐԱԶ ՇԱՊՈՒՀԻ

Պարսից Վարազ Շապուհը Վասպուրականէն հաշտութեան պատրուակով Ապահունք (Պուլանըղ) եկաւ եւ Տիրանին հանդիպեցաւ: Ուրախութեան պահու մը բռնել եւ կապել տուաւ Տիրանը երկաթէ կապերով (քէլէփէ): Իր հետ եղող հազարնոց բանակը աւերեց եւ զբրաւեց դանձաւին ստացուածքը: Երբ հասան Դալարիս գիւղը, Վարազ ածուխ բերել տուաւ եւ տաք երկաթով Հայոց արքային աչքերը խարանեց: Եւ Տիրան ըսաւ. «Քանի որ հոս իմ աչքերս խարեցան, փոխանակ Դալարիսի Ածուղ ըլլայ այս տեղւոյն անունը: (Փստ. էջ 75):

ԱՐՇԱԿ Բ.

Տիրան ողջ էր, թէեւ կուրացած: Անոր որդին Արշակ Բ. թաղաւորեց 363ին, համաձայնութեամբ Յունաց թաղաւորին եւ Պարսից Ներսէհի:

Յոյները վերադարձուցին պարսիկ զերինները, եւ Ներսէհ, Արշակը իր հօրը Տիրանին տեղը թաղաւորեցնելով, բոլոր զերիններուն եւ հօրը ստացուածքներուն հետ, մեծ փառքով, Հայաստան ղրկեց, որ հօրը հետ եկաւ եւ թաղաւորեց Ասորեստանի: Հայաստանի ցըր-

ուած հողամասերուն վրայ ալ թաղաւորեց (Փաւստոս, էջ 91-92) :

Արշակ զանկելով իր դայեակ եւ անուցիչ Մամիկոն-
եանները, որոնք իրենց Տայոց աշխարհին մէջն էին,
երկիրը բարեկարգեց անոնց ձեռնադրութեամբը:

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Յուսիկ կաթողիկոսին թողը Աթանաղինէի որդին
Ներսէս Կեսարիա ուսանելուն զնաց Պոլիս եւ հոն ա-
մուսնացաւ: 346 թուին երբ Փառնեսիոս կամ Փառէն
կաթողիկոսը մեռաւ, նոյն տարին նախարարները եւ
թաղաւորը՝ Արշակ՝ համաձայնեցան Ներսէսը կաթողի-
կոսացնելու, եւ սլաւադամաւորներ զրկելով Պոլիս, դայն
բերին Կեսարիա, ուր ձեռնադրուեցաւ ու եկաւ Հայաս-
տան (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 441) :

Ներսէս կաթողիկոս ձեռնադրուելուն երբ Հայաս-
տան վերադարձաւ, Արշակ թաղաւոր զինքը զիմաւորե-
լու զնաց մինչեւ Առիւծ լեւը (Փաւստոս, էջ 99) :

Նորընտիր կաթողիկոսը յետոյ անցաւ Տարօն դա-
ւաւոր, իր մօտ կանչեց Հայաստանի բոլոր եպիսկոպոս-
ները, որ հաւաքուեցան Աշտիշատ գիւղը «ուր շինեալ
էր զառաջինն զեկեղեցին: Զի նա էր մայր եկեղեցեացն
եւ ի տեղի լեալ նախնիցն ժողովոց սիւնհոդոսին (Փաւս-
տոս, էջ 102) : Ներսէսի առաջին դործը եղաւ բոլոր դա-
ւաւորներու օգնութիւն վայրերուն մէջ ապաքինարաններ եւ
հիւանդանոցներ շինել, բորոտներու եւ ամէն տեսակ
աղքատ հիւանդներու համար: Եւ այդ կարգի հաստա-
տութիւնները ապահովեց քաղաքներու վրայ տուրքեր
սահմանելով ու գիւղերու մէջ հասոյթներ ապահովելով
անոնց: Եւ ընդհ. մատակարարութիւնն ալ յանձնեց իր
սարկաւազին Խաղ եպիսկոպոսին որ Կարնոյ Մարգաց
գիւղէն էր:

Այն տեղերը Մեծն Ներսէս անձամբ, երեւի կարգադրութիւններ ընելու համար, արքունի հայրապետական կալուած եղող դաւառները կը շրջէր, որոնք կը կոչուէին «ձեռական իշխանութիւն»: Այդ արքունի հայրապետական վիճակին ենթակայ էին հետեւեալ դաւառները. — Այրարատ, Դարանաղի, Եկեղեաց, Տարօն, Բղնունիք, Ծոփք եւ որ ընդմէջ նոցա եւ որ շուրջ զնոքօք: (Փաւստոս, էջ 151):

«Ընդմէջ նոցա» դաւառները կրնան ըլլալ Ապահունիքը (այժմ Պուլանըղ), Տուածատափ, Մանանաղի, Հաշտեանք, Արշամունիք, Անդեղ տուն, Հանձիթ, Դերջան, Սալահունիք կամ Սահառունիք, Խորձեան եւն.:

Արքունի հայրապետական կալուած կամ ձեռական իշխանութիւն անունը կրող այս դաւառները իրարու կից են բոլորը, բացի Այրարատէն: Սխալ մը արդեօք:

Այն ատենները թաղաւորական տան մարդպետը իր կարգին պտոյտի ելած էր: Ան ալ Աշտիշատ եկաւ Ներսէսը տեսնելու: Ներսէս իրեն պատիւ ըրաւ: Գինարբուքի ուրախութեան մէջ սակայն, այդ գեղեցիկ տեղերու մասին ունեցած նախանձր դուրս տուաւ. — «Եթէ ողջ թաղաւորին քով հասնիմ, փոխել կուտամ Տրդատին այդ կարգադրութիւնը: Եւ այս տեղերուն վրայ արքայական տան չէնքեր կը կառուցանեմ»:

Մարդպետը սակայն տեղ չհասած սպաննուեցաւ Խփրատի հոսանքին երկու գետերու խառնուած տեղը, (կը թուի ըլլալ Չարպըհօր՝ ուր Հաշտենից՝ այժմ Վարէոյի) գետը կը խառնուի Խփրատին:

ՏԻՐԻԹԻ ՆԱԽԱՆՁԸ ԳՆԵԼԻ ԴԵՄ

ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ԳԱՅԹԱՎՂՈՒԹԻՒՆԸ

367 թուին Արշակ անսալով Տիրիթի եւ Վարդանի զրպարտութիւններուն, հարազատ եղբորորդւոյն Գնէ-

լին կեանքը կարճեցուց, որսի պահուն զայն դաւադրաբար սպաննել տալով Ծաղկոտն դաւառի Շահապլիվանի երէններով լեցուն մեծ անտառին մէջ, անոր կնոջ՝ դեղեցիկն Փառանձեմին տիրանալու համար: Եւ Տիրիթ իր եղբորորդւոյն դաւեց, զայն զրպարտելով իբր Արշակին թաղաւորութեան դէմ դաւաճանող:

Սպաննեցին Գնէլը եւ մեծաւ յուզարկաւորութեամբ թաղեցին զայն Աղիովտի Զարեշատ քաղաքը 368 թուին, ուր իբր արքայական տան իշխանագուն, Արշակէ եղած նոր աղդարարութեան վրայ, նոր դացած եւ բնակութիւն հաստատած էր: (Չամչեան, Ա. հ. էջ 445-466):

Սպաննութեան պահուն Շահապլիվանի անտառին մէջ, որ իր ամուսնոյն Գնէլի կալուածն էր, Փառանձեմ խելահորոյս վիճակի մէջ իր մաղերը փեթթեց, վերջ ի վերջոյ սակայն համակերպեցաւ եւ ինկաւ Արշակի գիրկը: Արշակ այլեւս մոլութեանց ենթակայ ըլլալով, 370 թուականին Արշակաւանը շինեց, հրաման հանելով բոլոր յանցապարտ արարքներու մէջ գտնուողներուն հոն ապաստանիլ:

Արշակ Բ.ի անվայել այս ընթացքները նախարարներուն շատերն ալ իր դէմը հանեց, որոնք զազտնի սկըսան դաւել իրեն եւ համակրանք ցոյց տալ թշնամի սասանեան Շապուհ Բ.ին, որ Արշակունեաց Հայաստանի դահը հիմնայատակ կործանելու, իր պապերուն՝ Շապուհ Ա.ի եւ Արտաշիրի քաղաքականութիւնը կը հետապնդէր խստօրէն: Եւ 372 թուին Շապուհ իր բաղձահաղար ոյժերով յարձակեցաւ Տիգրանակերտի վրայ: (Չամչեան, Ա. հ. էջ 448):

«Պարսից Շապուհին ամէնէն առաւել դրդողը Մերութանն էր, որուն բանակները Հայաստան մտնելուն, Վասակ սպարապետը մեծ պատրաստութեամբ յարձակեցաւ պարսկական ոյժերուն վրայ եւ զանոնք փախըս-

տական դարձուց դէպի Ատրպատական» :

«Մինչդեռ թաղաւորն Արշակ ի կողմանն ստորին դաւառացն յԱնդեղ տանն էր յուտեստ, զմիջնաշխարհն քանդեալ բրեալ զօրքն Պարսից ապականէին :» (Փաւստոս, էջ 183) :

Մերութանը, Արծրունի, կատարելապէս ապստամբած, պարսիկ բանակներու գլուխը անցած էր կրօնքն ալ ուրանալով :

Վասակ Մամիկոնէի ուժերուն առջեւ դէպի Ատրպատական փախուստ տալէ յետոյ աւելի շատ կը դրդուէր Շապուհը, որոնք վերին դաւառներու մէջ բնակչութիւնը կը կոտորէին, կիները սայլերու ցիցերուն կը հանէին, կ'աւերէին ու կը քանդէին աշխարհը, Վասակի յարձակումը սկսելէ առաջ :

Եւ մինչ Շապուհ, Մերութանէն վատաւոյնս դրդուուելով Արշակին դէմ, լրտեսներով զայն կը հետապնդէր : Արշակ իր բանակներով Ատրպատականի սահմաններուն վրայ Պարսից բանակներուն կը սպասէր :

Այդ սպառողական դրութեան մէջ էին Արշակի եւ Վասակի բանակները Ատրպատականի սահմաններուն՝ երբ Միջագետաց սահմաններէն պարսկական ոյժերը յարձակեցան Տիգրանակերտի վրայ :

«Զի ընդ Աղծնիս, եւ ընդ Ծովիս մեծ, ընդ Անդեղ տունն, եւ ընդ դաւառն Անձտայ (Հանձիթ), ընդ Ծովիս Շահունոյ, ընդ Մղուր դետաւն եւ ընդ Դարանաղի, ընդ Եկեղեաց, զկողմանս այնցն դաւառացն Շապուհ թաղաւորն Պարսից հեղեալ ծաւալէր բազմութեամբ իբրեւ զճուրս բազումս :

«Եւ առին աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի դաւառին Աղծնեաց յիշխանութեան բղէշին : Բառասուն հազար երդ, զայն ի գերութեան նոյնհետայն խաղացուցին : Եւ ինքեանք ի Ծովիս մեծ արշաւեցին :

Եւ անդ էին բերդք՝ զոր առին, եւ էր զոր ոչ կարացին
առնուլ: Եւ դային սրահ արկանէին շուրջ զԱնդեղ զա-
մուր բերդաւն, որ է յԱնկեղ տանն դաւառին. Զի անդ
էին բազում Հայոց թաղաւորացն զերեզմանք, շիրմացն
արանց Արշակունեաց: Բազում գանձ մթերեալ մնացեալ
կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ: Զուան
սրահ արկին ի բերդաւն, ապա իբրեւ ոչ կարէին առնուլ,
վասն ամբողթեան տեղւոյն թողուին եւ գնացին:

«Եւ բազում բերդօք գանց առնէին, զի ոչ կարէին
մարտնչիլ ընդ ամուրսն: Բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս
նոցա ամուր բերդն Անի ի Դարանաղեաց դաւառին անդ,
զի չարազործն Մերուժան, հնարաւորութեամբ մեքե-
նայեր, ամուր բերդն այնմիկ: Ելանէին ի վեր եւ կոր-
ծանէին զսարխստ նորա, եւ իջեցուցանէին անթիւ գան-
ձս ի բերդէն: Եւ բանային զզերեզմանս զառաջին թա-
ղաւորացն Հայոց, զարանց քաղաքաց զԱրշակունւոյ:
Եւ խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թաղաւո-
րացն, բայց միայն զզերեզման Շիրմին Սանատրկոյ ար-
քային ոչ կարացին բանալ, վասն անհեթեղ սկայազործ
հաստաչինած ճարտարազործ արարածոցն» (Փաւստոս,
էջ 184-186):

Այս արշաւանքը, նկարագրուած Յոյն Փաւստոսէ
նոյնութեամբ արձանագրեցի, յատկապէս ընթերցողին
ուշադրութիւնն հրաւիրելու անցքերուն վրայ: Եւ մառ-
նաւորապէս տեղերուն վրայ: Առանց անուշադրութեան
մատնելու ժամանակագիր սլամօխը որ Յոյն մըն է,
բայց այնքան անաչառօրէն կը նկարագրէ գէպքերը եւ
կը ծանօթացնէ տեղերը, ցոյց տալով նաեւ Դարանաղիի
ճամբան ընդ Մզուր գետաւն:

Առանց Փաւստոսի, ոչ ոք պիտի կրնար մեզի տալ
այդ հսկաներու բոյնին Անդեղ բերդին սխրազործու-
թիւնները: Տորք Անդեղներու եւ Վաղարշ Շահունինե-

բու արժանաւոր սերունդներուն պողպատեայ դիմադրութիւնը, որով անբարտաւան Սասանեան Շապուհն-բու ամենի ուժերը անճրկելով ետ կը դառնային: Մղուր (Մնձուր) գետին հունովը այս անգամ դէպի Դարանագիւ Անի ամրոցը, արեւմտեան Եփրատի ձախ ափին, Ստրարոնի յիշած հնադոյն Խորձեանի արեւմտեան հիւսիսային կողերուն:

Առանց Փաւստոսի, ո՞վ պիտի կրնար մեզի յիշեցնել «զի անդ էին բազում Հայոց Թաղաւորացն գերեզմանք, չիրմացն արանց Արշակունեաց», ահնարկելով Անդեզ տան դաւառին սահմանին վրայ Արշամունեաց Հաշտենից դաւառին մէջ հինդ - վեց դարերէ ի վեր ասորոզ եւ բազմացող Արշակունի իշխանազանց շիրիմները, որոնց գոյութիւնը դեռ մինչեւ այսօր կը խօսուի հոն Աստղբերդցիներէ «Թաղաւորաց գերեզմաններ», որոնք կը գտնուին նոյն այդ Աստղբերդ գիւղէն արեւելք, մէկ, առ առաւելն մէկ ու կէս քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ, Ս. Յակոբ Մծքնայ հայրապետին անունով եղած խաչքարին բարձունքներուն:

Ինչպէս կը հասկցուի, Արշակ իր դէմ խռոված տեսնելով նախարարները, ատեն մը իջած էր ստորին դաւառները, եւ կը մնար Յանկեղտուն դաւառին Անդեզ բերդը: Վասակին պատրաստութիւնները տեսնելով, որ կը քալէր Ատրպատականէն դէպի վերին դաւառները արշաւող Պարսիկներուն դէմ, ինքն ալ հետեւեցաւ Վասակին որ արդէն դէպի Ատրպատական ետ մղած էր պարսկական ոյժերը որոնց գլուխն էր Արծրունի դաւաճան Մերուտանը: Ու հոն Ատրպատականի սահմանին վրայ Արշակ եւ Վասակ իրենց բանակներով կը սպասէին դիմադրելու համար պարսկական հաւանական նոր յարձակումներուն: Երբ յանկարծ ահուելի ոյժերով Շա-

սուհի հարաւէն դէպի Տիգրանակերտ, դէպի Մեծ Ծովք եւ դէպի միջին դաւառները կ'արշաւէր հեղեղի նման, որուն զիմադրելու կարելիութիւն չկար. որովհետեւ իրարու ետեւէ քաղաքները կ'իյնային, բերդերը կը դրաւէին եւ միայն Յանգեղ տան դաւառի Անգեղ բերդն էր որ պաշարուած կը զիմադրէր:

Արշակ այն ատեն իրբեւ ապահով վայր անցած էր Դարանաղոյ Անի ամրոցը եւ հոն կը մնար. երբ Շապուհի ուժերը Աղձնեաց եւ Ծովաց դաւառները տրորած Արածանին անցեր էին, եւ դրադուած էին Անգեղ տունը դրաւելու գործով. գիտնալով թէ Արշակ Անգեղ տան բերդը կը մնայ. որովհետեւ Շապուհին բուն նպատակը Արշակը բռնելն էր: Սակայն Անգեղ բերդը զիմադրեց, որուն դրաւումէն յուսահատ՝ ետ դարձան Շապուհի ուժերը եւ Միծուր դետի ասիերէն Դարանաղիի Անի ամրոցին ճամբան ձեռք առին:

Այս բերդերուն վրայ յարձակելուն բուն նպատակը Արշակը ձեռք ձգելն էր. ինչպէս կը տեսնուի, տեղեկատու մատնիչներ կային որոնք կը տեղեկացնէին Արշակին նախ Անգեղ բերդին մէջ, ապա Անի ամրոցին մէջ ապաստանիլը: Այս էր պատճառը որ Միծուր դետի ասիերէն դէպի Անի ամրոցը կը յառաջանային, Անգեղ բերդէն անձրկած ետ դառնալէն յետոյ:

Բայց երբ Շապուհի ուժերը դէպի Անի ամրոցը կը յառաջանային, Արշակ Անի ամրոցէն ելաւ եւ «փախաւ ի կողմանս Կովկասու եւ ասլաւինեցաւ յօգնութիւն Վերաց: Եւ իրբեւ ոչ կալաւ զօրավարն ըմբռնել զնա, եւ հան ի քաղաքէ անտի դամենայն դանձաւ արքունի: Եւս եւ դամենայն ոսկերս թաղաւորացն Հայոց, եւ բարձեալ դարան ընէ իւր յաշխարհն Պարսից»: (Տես Չամչեան, Ա. հ., էջ 448):

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ԴԷՊԻ ՊՈԼԻՍ ԿԵՐԹԱՅ

Արչակը բռնելու եւ դերեւարելու տեսակէտէն Շասուհ Սասանեան իր նպատակին հասած չէր թէեւ, սակայն, անիկա Հայաստանը, մանաւանդ հարաւ. արեւմտեան մասերը քանդած, ակրչտկած ու կողոպտած էր: Գերեւարելով Տիգրանակերտի բնակչութեան մեծագոյն մասը:

Թշնամին այս յաջողութիւնը դտած էր Հայաստանի թագաւորին անուղղայ եւ դայթակղեցուցիչ ընթացքին եւ կարգ մը նախարարաց դահուն հանդէպ ունեցած ռիսկալիական եւ թշնամական վերաբերումէն: Մեծն Ներսէսի խրատներն ու յորդորները ոչ ոք կը լըսէր: Մեծն Ներսէս զնաց Պոլիս, Վաղէս կայսրէն կանչուած ըլլալով՝ 378 թուին (Չամչեան, Ա. հ. էջ 457): Իրեն ընկերացողներուն մէջ կար նաեւ Սահառունեաց Մուշկ Նահապետը (Փաւստոս, էջ 102): Պոլիս հասնելուն Ներսէս զէջ ընդունելութիւն դտաւ: Վաղէս զինքը աքսորեց:

Պոլիս մեկնելէ առաջ, Ներսէս իր տեղը փոխանորդ դրաւ Խաղ եպիսկոպոսը, որ արդէն բարենպատակ հիմնարկութեանց տնօրինողն էր:

ԱՐՇԱԿԻ ԸՆԹԱՑԻԸ

Արչակ որ երդուած էր Ներսէսին, իր ընթացքը դէպի լաւը փոխել եւ նախարարաց հետ սիրաշահ քաղաքականութեամբ մը հաշտ ապրիլ, Վաղէս կայսրէն Ներսէսի աքսորուիլը իմանալուն, ըրած խոստումը ոտքի տակ առաւ, եւ որոշեց նախարարներէն իր վրէժը լուծել, զանոնք կոտորելով:

Այս չար խորհուրդներուն մէջ տարուբերուելով,

վերջապէս վճռեց իրազործել իր չար նպատակները: Եւ
օր մը Արմաւիր հրաւիրեց Կամսարականները, իբր իրեն
ազգականները, պատուելու պատրուակաւ: Եւ երբ իր
մօտ հաւաքուեցան, մէկ անգամէն կոտորել տուաւ բո-
լորը, առանց խնայելու նոյն իսկ անոնց կիներուն եւ
ղաւակներուն: Ազատեցաւ միայն Կամսարական Ներսէհի
եղբօր՝ Արշաւիրի որդին Սպանդարատ, որ ամուսնա-
ցած էր Արշակունեաց տունէն Արշանոյշի հետ եւ կը
բնակէր Հաշտենից գաւառին այն տեղը որ իր կնոջը
Ժառանգութիւնն էր: Ու երբ իմացաւ այս բոթը, իր եր-
կու որդիներուն հետ (Շաւարշ եւ Գաղաւոն) անցաւ
Յոյներուն մօտ, իր ընտանիքով:

Այս կոտորածին լուրը իմանալուն Խաղ եպիսկո-
պոս զնաց եւ կշտամբեց Արշակը: Ու ան փոխանակ օդ-
տուելու անոր խօսքերէն, մտածեց սպաննել զայն: Եւ
օր մը երբ Խաղ եպիսկոպոսը իր կշտամբանքները կրկ-
նեց, Արշակ հրամայեց «քարշ ածել զնա եւ քարկոծել»:
Եւ որովհետեւ իր աղջկան Ապահունիքցի (Պուլանըղ)
քաջ տաղերբը հոն կը գտնուէին, յարձակեցան Խաղը
չարչարողներուն վրայ, ու երբ ընդդիմութիւն տեսան,
իրենց սուրերը քաշելով մահացու հարուածելով անոնց
ձեռքէն ազատեցին Խաղը եւ տարին իրենց գաւառը:
Եւ Արշակ անգոր, նոյն իսկ վախցաւ թէ կրնար ուրիշ
նախարարներ ալ զրդուել իրեն դէմ (Չամչ. էջ 458):

Ասով սակայն չզոհացաւ Արշակ: Եւ հաւանեցաւ
մարդպետին խորհուրդին որով ուղած էր երթալու եւ
ծածուկէն Խաղը սպաննելու, եւ ասոր ձեռքէն յափըշ-
տակելու Մեծն Ներսէսի կալուածները: Որոնք նախան-
ձը չարժած էին իրմէ առաջ եղող մարդպետին, որ այ-
ցելութեան գացած էր Մեծն Ներսէսի յԱշտիշատ, ու նոյն
կալուածներու շուրջ, հոն Ներսէսի ներկայութեան ըրած
խօսքերուն համար հետապնդուած եւ սպաննուած էր

Շաւարշ Արծրունիէ երկու զետերուն միացած տեղւոյն մօտ անտառին մէջ երբ անիկա Այրարատ կը վերադառնար :

Այս մարդպետն ալ որ խաղը սպաննելու եւ ներսէսի զեղեցիկ կալուածները յափշտակելու համար զնաց, անշուշտ Ապահոնիքի եւ Տարօնոյ կողմերը միեւնոյն բախտին արժանացաւ :

Այս մէկն ալ Մամիկոնեաններէ իրր պատուաւոր հիւր դարձաւ Ողական բերդը, Արածանիի ձախ ափին, Տարօնի հմայիչ դաշտին արեւմտ. վերջաւորութեանը՝ ուր Գուսպուսայի ջրվէժն է կամ սահանքը : Հոն Մարդպետը որ կը մտածէր խաղը սպաննել, չարաչար մահուամբ քաւեց զեռ իր չղործած մեղքը, սառնամանիք ձմրան Արածանիի սառոյցներուն վրայ մերկ վիճակով նետուելով :

Ո՞Վ ԷՐ ԱՅՍ ԽԱՂԸ

Անհարկելով Պոլիս Վաղեսին երթալուն. «Բայց ի զնալն Մեծին Ներսէսի ի ձայնս էր ձեռնադրեալ զսարկաւազն խաղ, յեպիսկոպոսութիւն Բաղրեւանդայ եւ Արշարունեաց : (Խաղ, էջ 441) :

Բաղրեւանդայ (Ալաշկերտ) Սուրբ Յովհաննու վանքին եպիսկոպոսութիւնը մասամբ հասկնալի է. Արշարունեաց սակայն, ո՛չ :

Վասն զի այս զերազանցապէս վաճական մարդուն կեանքը մենք դրեթէ ամբողջապէս կապուած կը տեսնենք արդի Քղիի այն մէկ վանքին հետ, որ կրած է, Ա. — Խլալաշու Անապատ, Բ. — Ապարու, Գ. — Հաղստունի, Դ. — Գետահայեաց Սբ. Կարապետ անուաները :

Խլալաշու կը կոչուին, որովհետեւ Քղիի (քաղաքին) նշանաւոր բերդին դիմացը կը դառնուի : Ապարու. վասն

զի Շահ Աբասի կողմէ 1601ին աւերուած Ասպար քաղաքին մօտիկը կը դառնուի: Հազստունի՝ վասն զի Հազըստուն զիւղին ճիշդ քովն է: Գետահայեաց՝ վասն զի վերէն կը նայի Քղիի փոքր Գայլ գետին վրայ:

Թող որ, սոյն վանքին շուրջ կատարած ուսումնասիրութեան մը հեղինակը Պսակ վրդ. Տէր Խորէնեան կը դրէ «Վանքիս վանահայրը» վերնադրին տակ. «Ա. Ս. Խաղ եպիսկոպոս (308-380): Այս սրբազան Հայրապետը վանքիս հիմնադիր եւ առաջին վանահայր եղած է ըստ պատմութեան»:

Բ. Ա. Ասորիկ եպիսկոպոս Ապահունի (380) փեսայ եւ յաջորդ Ս. Խաղայ», աղբիւր ցոյց տալով Փաւստոս Բիւզանդ, էջ 170: (Տարեդիրք Քղիի Հայր. Միութեան, էջ 26):

Խաղի անունը, իրեն կեանքով ու կենցաղով այն աստիճանի ընտելացած է, յիշեալ վանքին, եւ Հազստուն զիւղին Խաղիար (Խաղ հայր) անուն եկեղեցիին (ուխտատեղին է բոլոր Քղեցիներուն) հետ, որ պատմական աղբիւրներն խիստ անկարեւոր կը դառնան:

Ուրիշ խօսքով, Խաղ անունէն տարբեր անուն մը չկայ քղեցի ժողովուրդին համար, որ այնքան խոր եւ սերտ կերպով կապուած ըլլայ իրեն հետ: Այդ է պատճառը որ, կ'ըսեմ թէ, այդ բանը փաստելու համար, աղբիւրները մեր ըսածը ապացուցանելու ազդակ մը չեն կրնար ըլլալ, թէեւ աղբիւրներ ալ կան:

Հ. Ղ. Ինճիճեան կը խօսի նաեւ անոր սպանութեան եւ սպանուելու տեղին «Քէշիչ քէօփրիւսի»ին շուրջ. «Հազստուն» զիւղին անունը նահատակուած Սր. Խաղին համար տրուած «Հանդատեան տուն» անունէն ազաւաղուած ըլլալուն շուրջ (տես Ինճիճեան Աշխրհգր., էջ 107):

Այլ Մարդպետն Արչակայ որ կամակից էր նմա,

Տրաման էառ ի նմանէ ի ծածուկ սպանանել զԽաղ, եւ յափշտակել ի կեռաց նորա զկալուածս սրբոյն Ներսէսի (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 458): Այս խօսքը ինքնին մեծազոյն ապացոյցն է որ, Խաղը — Բաղրեւանդը քիչ մը հասկնալի է — բնաւ կապ ունեցած է Արշակունեաց հետ: Վասն զի Արշարունիքը կը գտնուէի Վանանդի եւ Շիրակի սահմաններուն մէջ, որոնք բնաւ արքունի հայրապետական կալուած կամ վիճակ չեն եղած:

Արքունի հայրապետական կալուածները կամ «Ձեռական վիճակ»ները կ'իյնային Երեղեացէն Տարօնի միջեւ գտնուած տասն եւ հինգ վիճակները, որոնք առ հասարակ Արածանիի հիւսիսային ափին էին, եւ որոնց մէջ Լուսաւորիչի Հայրապետական առաջին կամ զլիսաւոր տան Աշտիշատի մօտիկը գտնուող գաւառներն էին որ ուշադրութիւնը դրաւած էին մարդպետներուն եւ իրենց նախանձը շարժած էին. որով Ներսէսի Վաղէսէն աքսորուելուն, կը մտածէին թէ այլեւս Ներսէս ետ չի դառնար: Կը մնար որ Խաղն ալ սպաննէին եւ Ներսէսի ղեղեցիկ կալուածները յափշտակէին, վերջ տալով թէ՛ Հայրապետական տան եւ թէ անոր առանձին կալուածատիրական եղանակին:

Իսկ սպաննուելիք Խաղը, որուն յանձնուած էր նաեւ Ներսէսի պատկանող կալուածները, կը գտնուէր այդ կալուածներուն մէջ կամ շուրջը, այսինքն Աշտիշատի մօտաւորագոյն գաւառներուն մէջ: Այդ մօտաւորագոյն կալուածները Տարօնն էր, Ապահունիքն էր, Հաշտեանքն էր, որ շուրջ չորս դարերէ ի վեր եղած էր նաեւ Արշամունիք, անոր արեւմտեան մասը, Մեծն Տիգրանի եղբօրը Արշամին անունով, որուն սահմաններուն մէջ իրարու մօտիկ, նախապէս հեթանոսական երեք հատ երկրորդական մեհեանները, Գր. Լուսաւորիչի կոտորուելը քանդելու գործով Եկեղեացէն Տարօն երթալուն կոր-

Ծանուկելով դարձած էին երեք հատ վանքեր, Ապարու-
Սը. Կարապետ, Առիկի Աստուածածին եւ Յիսնակի Սը.
Կիրակոս :

Սպանուելիք Խաղը այս տեղերուն մէջ գտնուելուն
պատճառաւ էր որ, Մարգարտը, Արարատեան աշխար-
հի մէջ գտնուած արքունիքէն, այս տեղերը կ'իջնէր ծա-
ծուկէն ձեւով մը Խաղը մէջտեղէն վերցնելու կամ սպան-
նել տալու :

Արդ, այս բոլոր տուեալները կու դան ասացուցա-
նելու թէ՛ ոչ թէ Բագրեւանդայ եւ Արշարունեաց վան-
քերուն համար ձեռնադրուած է, այլ Բագրեւանդայ եւ
Արշամունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Մեծն Ներ-
սէսէն :

Տրամաբանութիւնն ալ այս տեսակէտին կողմնա-
կից է :

Արքունի Հայրապետական՝ կամ իր կալուածներուն
մատակարարող՝ կամ հողսերը ստանձնող Խաղը, նոյն
կալուածներէն չուրջ երեք չորս հարիւր քիլոմէթր հեռու
տեղու մը վրայ, պէտք չունէր եպիսկոպոս ձեռնադրե-
լու Մեծն Ներսէս՝ ուր արքունի հայրապետական կալ-
ուած չկար :

Ուրեմն, եղածը պարզ ձեռագրական կամ տպագրա-
կան վրիպակ մըն է Արշամունեաց անունին մէջի մ' գիրը
ը գրի փոփոխումով. որով ծագումով Կարնոյ Մարգար
գիւղին Խաղը Արշամունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուած
է Մեծն Ներսէսէն, եւ ոչ թէ Արշարունեաց :

Ահա թէ ի՛նչ ասացոյցներով է որ Քղի գաւառին,
Քղիի գետին — որուն Գայլ գետ անունն ալ տրուած է
— եւ անոր խառնուող Օրօրի գետակին միջեւ գտնուած
թերակղզիացած մասը (Հիւպշմանէ Առիւծ կոչուած) —
Շէյթան-Քէմէր լեռնաշղթան է իր հարաւային կողե-
րով եւ տափաստաններով, մենք կոչեցինք Քղիի Արշա-

մունք մարդ, որ պատմական Հաշտեանքի արեւմտեան մասն է, եւ ուր Արշակունեաց Հարստութեան վեց ու կէս դարերուն, Վաղարշակ Ա. Արշակունի թագաւորին դահէն հեռու ապրելու սահմանուած օրէնքով, Արքունի իշխանապետն անապրելով բազմահան: Եւ ձեռակերտ Արշամունիք մայրաքաղաքը կառուցին, եւ որոնց մասին է որ՝ «Զի անդէին բազում Հայոց թագաւորացն դերեղմանք, շիրմացն արանց Արշակունեաց» կ'ըսէ (Փաւլստոս, էջ 184), երբ կը խօսի Յանդեղ տուն դաւառին Անդեղ բերդի պաշարումին շուրջ, ուր Սասանեան Շապուհի ահարկու բանակները բարոյալքուելով, գլխիկոր հեռացան: Անդեղ Տուն եւ Արշամունիք երկու սանդխամատերու պէս իրարու ադուցուած դաւառներ են:

ԻՆՉՊԷՍ ՄԱՐԴ ՄԸՆ ԷՐ ԽԱԴԸ

«Այս Խադ յամենայնի նմանեալ Մեծին Ներսէսի, եւ առաւել եւս ի Տեսչութիւն աղքատաց» կ'ըսէ Խորենացի (էջ 441), եւ կ'աւելցնէ թէ իր շտեմարանները սքանչելապէս կը հոսէին կամ կը բղխէին Եղիային եւ Եղիսէին պէս: Թագաւորը յանդիմանելուն ահաւոր, սաստիկ եւ աներկիւղ էր:

Թէպէտեւ առաջ պճնող էր եւ ձիասէր, բայց յետոյ այդ կարգի պերճութիւնները ձգեց: Խարաղանազգեստ եղեալ իշով շրջէր մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ (Չամչեան, Ա. հ., էջ 458):

Իրեն ժամանակակից, ժամանակադիր Փաւստոս Բիւզանդ կը պատմէ (էջ 145). «Բայց ի ժամանակեան միող եկին դողք, եւ դողացան զեղինս եկեղեցւոյն սրբոյն Խաղայ եպիսկոպոսին, առին եւ դնացին: Իսկ միում աւուր աչք կուրացեալ եղեն դողիցն, եւ ինքեանք յանմաստ առ խարխալս եկին ածին ի դուռս սրբոյն Խա-

դայ զամենայն եղինսն : Իսկ ինքն Սր. Խաղ ելեալ տեսաներ զնոսա, եւ գոհանայր զտիւանէ որ, այնչափ վերակացու եւ այցելու եղեւ հաւատացելոց իւրոց : Կայր յաղօթս եպիսկոպոսն Խաչ եւ բժշկէր զաչս գողոցն : Եւ հրաման տայր լուանալ զանձն նոցա, եւ զնէր ճաշ առաջի նոցա, եւ քաջ ուրախ առնէր զնոսա մեծապէս : Ապա օրհնէր զնոսա եւ տայր նոցա զեղինսն զոր իւր չանց էր գողացեալ եւ արձակէր զնոսա իւրեանց ճանապարհն, եւ զնացին : Այսպէս բազում համբերութիւնս յամենայն գործս իւր ցուցանէր, եւ բազում ունէր զնըշանս եւ զսքանչելիս :

Եւ էին նորա երկու դստերք եւ ետ զմինն Ասրիոյ ումեմն կին, զկնի/աներոյն իւր նա կալաւ զաթոռն Խաղ : (Փաւստոս, էջ 145) :

Ա Ր Շ Ա Կ ԱՆՅՈՒՇ ԲԵՐԴԸ

Երկար տարիներու պատերազմներով Շապուհ Սասանեան Արշակ Բ.ը ձերբակալելու իր նպատակին չհասաւ : Ան այս անգամ նենդութեամբ գործադրեց իր հետապնդած նպատակը :

Խաղաղութեան դաշինք կնքելու առաջարկով, Շապուհ Արշակ Բ.ը Տիզբոն հրաւիրեց : Արշակ չզնաց Մեծն Ներսէսի խորհուրդովը :

Շապուհ Արշակը համոզելու համար, Ալանազան անունով պահլաւ իշխան մը զրկեց, անոր հետ նաեւ Պարսիկներու համար ամէնէն նուիրական երդումը եղող աղը զրկեց, կնքուած իր վարադապատկեր մատանիով :

Արշակ զնաց Վասակ Մամիկոնեանի հետ, իր պալատականներէն տեսակ մը բռնադատուած : Շապուհ դրժեց իր երդումը եւ հանդիսաւոր ճաշի մը պահուն

Հայոց թագաւորը բռնեց եւ ոսկի շղթաներով կապեց, ու աչքերը կուրցնելով Անյուշ բերդը նետեց, 367ին (1) :

Շապուհ մորթաղերծ ըրաւ Վասակ Մամիկոնեանը եւ մորթին մէջ յարդ լեցնելով Անյուշ բերդին մէջ կախեց Արշակին առջեւ, իր տիրասիրութեան համար, որով ակոռապանը գլխատած էր Արշակը անարդելուն համար :

Երկար տարիներ անցան. Արշակ առանց յիշուելու կը մնար Անյուշ բերդին մէջ : Պարսից բանակին մէջ կըուող հայ զօրավար մը որ Շապուհին կեանքը ազատած էր, խնդրեց անկէ որ Անյուշ բերդը երթայ եւ Արշակը սփոփէ : Շապուհ հակառակ խիստ օրէնքներու շնորհեց այս վերջնոյն փափաքածը : (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Մ., Բ. տպ. Բ. Հ. հատոր, էջ 49-50) :

Բայց «Փաւստոս (էջ 215) Անգեղ տան իշխան Դրաստամատ մը կը յիշէ Արշակի հաւատարիմ, անոր հետ Պարսկաստան գացած, յետոյ Պարսից ծառայութեան մտած եւ Քուշանաց պատերազմին մասնակցած՝ ու այդ պատերազմին մէջ Շապուհի կեանքը ազատելուն համար իբրեւ պարգեւ արտօնութիւն կը ստանայ օր մը եւ Արշակը իր շղթաներէն ազատելով կը լուայ եւ կը զարդարէ զայն. գինիներ եւ խորտիկներ կը տանի եւ կ'ուրախացնէ : Այդ միջոցին Արշակ արբենալով, կերակուրին դանակը սիրտը կը մխէ եւ կը մեռնի : Ասոր վրայ Անգեղ տան նոյնպէս տիրասէր վերջին իշխանը եղող Դրաստամատն ալ Անյուշ բերդին մէջ Արշակի դիակին քով ինքնասպան կ'ընայ (Աղգապատում, Ա. հատոր, էջ 201) :

(1) Թուականները խոտոր կը համեմատին Զամչեանի հետ որ Միջագետքէն դէպի Տիգրանակերտ կատարուած արշաւանքը կը դնէ 372ին :

Փ Ա Ռ Ա Ն Ձ Ե Մ

ԿԻՆԵՐՈՒ ԳԵՂԵՑԿԱԳՈՅՆԸ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐԸ

«Սիւնեաց (նահապետ) Անդովկին աղջիկն էր, ամուսնացած Արշակի եղբորորդւոյն Գնեւին հետ: Իր դեղեցկութիւնը սիրային դայթակղութեանց եւ ոճիրներու դուռ բացաւ:

Գնեւին հօրեղբորորդին Տիրիթ աչք տնկեց Փառանձեմին եւ իբրեւ Արշակին դաւաճանող սպաննել տուաւ Գնեւը, որպէսզի Փառանձեմը իրեն կին առնէ:

Արշակ սակայն ինքը կը հրապուրուի եւ Փառանձեմը կ'առնէ իբրեւ երկրորդ կին կամ հարձ:

Փառանձեմ Գնեւի վրէժը կը լուծէ, սպաննել տալով անոր դաւադրողները Տիրիթ եւ Վարդան Մամիկոնեան՝ Տիրիթին դասակիցը, վերջին Վասակ սպարապետ Մամիկոնեանի ձեռքով, առանց Արշակին լիակատար հաւանութեան:

Փառանձեմի կը վերադրուի Թադուհի Ողիպիայի թունաւորումով մահանալը, Մրջունիկ երէցին միջոցաւ հաղորդութեան հացին հետ թոյն խառնելով (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 51-52):

Բայց Մրջունիկ քահանային համար Արշամունեաց Գոմիունք (այժեան Կոյնուկ) դիւղէն էր, կ'ըսէ Մաղաքիայ Օրմանեան Սրբադան, աւելցնելով թէ՝ միւռոնով Արշակի կինը Ողիմպիա Թադուհին թունաւորելու անլուր ոճիրին հեղինակը զոր պատմիչները Փառանձեմը կը կարծեն (Խոր. 210) սխալ է: Աւելի հաւանական է այդ ոճիրը Արշակին վերադրելը (Աղգապատում, Ա. հատոր, էջ 183):

×

Փառանձեմի որդւոյն Պասի անչափահասութեան պատճառաւ, Արշակոյնեաց դահը խնամակալութեամբ մը պահելու պէտքը կար: Արշակի կինը Փառանձեմ, աղ-

դին լուեկայն հաւանութեամբը, ինքը իր ձեռքը առաւ
Հայոց թաղաւորութեան դեկը, դահուն հաւատարմիմ
նախարարներուն հաւանութեամբը :

Սասանեան դոռող Շապուհին դէմ, որ Արշակուն-
եաց դահը կործանելու երդուեալ ռխերիմն էր, Փառան-
ձեմ դարձաւ դիմադրութեան դիւցաղնուհին :

Պարսից ահարկու ուժերուն դէմ իրրեւ դիմադրու-
եան կեդրոն ընտրուած անառիկ ամրոցը Արտաղիրսը
հերոսական դարձաւ մայր թաղուհի Փառանձեմով :

Փառանձեմ եւ Արտաղիրս անքակտելիօրէն շաղ-
կապուած անուններ պիտի մնան իրրեւ տեղ, իրրեւ դէպք
եւ իրրեւ դէմք Հայոց պատմութեան ամէնէն հոյակապ
եւ ամէնէն լուսաւոր կէտը, որոնց ընդ միշտ, դարեւ
շարունակ յառած պիտի մնան Հայոց ապագայ սերունդ-
ներու նայուածքները, ուր տասնընորս ամիսներ Փա-
ռանձեմ իր բանակով կրցաւ դիմադրել դիւցաղնաբար
պարսկական հզօր բանակներուն, եւ յանձնուեցաւ երբ
սովն ու ժանտախտը չափազանց տկարացուցած էին պա-
շարուողները :

Սասանեան ինքնակալը — տխուր է արձանագրել
— մեծ հրապարակի մը վրայ, հանդիսատես անհամար
բաղմութեան մը աչքերուն առջեւ շնական տեսարանով
մը ցից հանեց Հայոց հայրենասէր Տիկինը Փառանձեմ,
ուր կը հրճուէին Արծրունի վատն Մերուժան եւ Վահան
Մամիկոնեան :

ԱՐՇԱԿԻՆ ՈՐԴԻՆ ՊԱՊ ԹԱԳԱՒՈՐ

381ին Վաղէս մեռած եւ անոր յաջորդած էր Թէո-
դորոս կայսրը իր աքսորականի վիճակին մէջ ալ ներ-
սէսի մտածման առարկան էր Հայաստանի դահը :

Վաղէսի մահուամբ իր աքսորականի կացութիւնը
բարելաւուած էր հարկաւ, որ կրնար միջոցներ մտածել

եւ Թէոդորոս կայսեր դիմում կատարել Պապը Թադաւորեցնելու համար, որ իրեն չէր մերժուած: Եւ երկուքը միասին, Ներսէս եւ Պապ Հայաստան կը դառնային բիւզանդական բանակով, որոնց հրամանատարն էր Տէրէնտիանոս: Անոնք գալով Հայաստանը մաքրեցին Պարսիկներէն եւ դերութենէ ազատեցին:

Պոլիսէն դառնալուն, Պապին եւ Ներսէսին կ'ընկերակցէին նաեւ Հայաստանէն դէպի Պոլիս Շապուհ Սասանեանէ փախած կարգ մը հայ նախարարներն ալ:

Հայաստանէն, Պապի եւ Տէրէնտիանոս զօրավարին դիմումին վրայ, Թէոդորոս կայսրը ուրիշ բանակ մըն ալ ղրկեց Հայաստան, Ադդէ կամ Արէնտիայ կոմսի հրամանատարութեամբ, պատրաստ ըլլալու համար Հայաստանի վրայ վերստին քալելու համար Շապուհ Սասանեանէ պատրաստուած նորանոր բանակներուն դէմ, որոնց պաշտօնը սխտի ըլլար Հայաստանը, ինչպէս նաեւ քրիստոնէական կրօնը վերջնականապէս բնաջնջելու, միշտ իրենց առաջնորդներ ունենալով իրենց անդուլթիւնն ու կրօնքը ուրացող վատերը՝ Մերութան Արծրունին եւ իր ազգական անարժան Մամիկոնեան Վահանը:

Վրէժի պատերազմ մըն էր որ տեղի սխտի ունենար: Հռոմէական կրթուած բանակներէն առաջ արդէն գոյութիւն ունէր վրէժի ոգիով վառուած Հայերէ կազմուած գունդ մը, որոնց հայրերն ու մայրերը Սասանեան Պարսկաստանի յատուկ գազանութեանց զոհ դարձած էին: Այս երդուեալներու գունդին գլուխը կը ղրտնուէր Մուշեղ Մամիկոնեանը իբրեւ սպարապետ, որդին սպարապետ Վասակ քաջն Մամիկոնեանի, որ վրէժով լեցուած էր, միշտ իր մտածումին մէջ ապրեցուցած ըլլալով Անյուշ բերդին մէջ Արշակին առջեւ կախուած իր հօր մորթաղերծ եղած եւ յարգով լեցուած դիակը:

Պատերազմը տեղի ունեցաւ Զիրան դաշտին մէջ, ի

Բադերաւանդ (այժմու Ալաշկերտի շրջանին մէջ) Նպատ-
լերան ստորոտը, որուն բարձունքներուն վրայ տեղ մը
Ներսէս Մեծը եւ Պապ Թադաւորը նստած ճակատամար-
տը կը դիտէին, Ներսէսի աղօթքներով: (Չամ. էջ 464):

Զիրաւի ճակատամարտն ալ Հայոց յաղթութեամբ
սլակուեցաւ:

Այդ պատերազմին մէջ, Արշակի սարքած Կամսա-
րականաց ջարդէն դուրս մնացող Սպանդարտ Կամսա-
րականը, որ իր ընտանեօք Յունաստան փախած էր Հաշ-
տենից դաւառէն, կռուի ընթացքին սպաննեց Ղէկաց
քաջ Թադաւորը Ծէրդեր եւ անոր զօրամասը ցիրուցան
փախստական դարձուց:

Իսկ Մուշեղ, բռնեց Աղուանից Ուռնայրը, խոշ-
տանդեց, բայց աղատ ձգեց, չուղելով Թադաւոր մը
սպաննել:

Այս պատերազմէն վերջը, Մուշեղ Մամիկոնեան
սպարապետը յարձակեցաւ Արշակունեաց դահուն դէմ
ապստամբ եւ Շապուհ ասանեանի ձեռնտու նախարարա-
կան կամ իշխանական՝ Աղճնեաց, մեծ Ծովաց, Անձղ-
յի «Հանձիթ» իշխանական տուններուն վրայ եւ պատ-
ժեց զանոնք, հպատակեցնելով դահուն:

Անդեղ տան դաւառին ալ պիտի զարնէր, չատեր սրէ
պիտի անցընէր, բայց որովհետեւ այդ երկիրը վաղուց
արքունի Ոստան եղած էր եւ դաւառին բնակիչները ինք-
նաբերաբար դահուն հանդէպ հաւատարմաբար կը ծա-
ռայէին, անոնց ձեռք չդպցուց:

Իր չուրջը նախանձոտներով եւ ոխակալներով լե-
ցուն Հայոց մեծ սպարապետը Մուշեղ հայրենիքին եւ
դահուն անձնութեամբ եւ հաւատարմութեամբ ծա-
ռայող մը եղաւ մինչեւ իր կեանքին վերջը: (Փաւստոս,
էջ 267-270):

Զիրաւի պատերազմին կը մասնակցէին նաեւ Ասպետ

Սմբատ սպարապետը, հռոմէական բանակին ընդհ. հը-
րամանատար Տէրինտիանոս, զօրավար Ադդէ եւ հետե-
ւակազօրաց հրամանատարը Գորդանոս: (Ձամչեան, Ա.
հատոր, էջ 464):

Սոյն յաղթական պատերազմին վերջը Պապ սան-
ճարձակ եղաւ կրօնի դէմ, անձնական այգանելի կեան-
քի մէջ մխրճուելով:

Ներսէս Մեծի յորդորիչ խօսքերն ու խրատները օ-
գուտ մը չըրին զայն իր յօռի բնաւորութիւններէն ետ
կեցնելու տեսակէտէն Ընդհակառակը մղեցին զայն Ներ-
սէսին կեանքը մէջտեղէն վերցնելու:

Եւ օր մը, «Եկեղեաց դաւառի Խախ աւանի իր պա-
լատին մէջ, Ներսէսը, ինքը անձամբ մեծարելուն, իր
ձեռքովը, նախապէս պատրաստուած թունախառն օշա-
րակը տուաւ եւ թունաւորեց զայն:

Մեծն Ներսէս նոյն վայրկեանին հասկեցաւ եւ ելաւ
զնաց իր վանքը, եւ հոն արքունիքէն իրեն ընկերացող-
ներուն ցոյց տուաւ իր սիրտին վրայ նշխարի մը մեծու-
թեամբ կապուտցած տեղը: Եւ մերժեց որեւէ դարման
առնել, կամաւորապէս մեռնիլ ուղեւորով»: (Փաւստոս,
էջ 273):

Ներսէսի մարմինը արքունական շքեղութեամբ, Պապ
թաղաւորին եւ նախարարաց բաղմութեամբ եւ եկեղե-
ցական դասակարգութեամբ տարուեցաւ ու թաղուեցաւ
Եկեղեաց դաւառի Թիլ աւանը (այժմու Թլակ գիւղը),
Արիստակէս Հայրապետի գերեզմանին քով, որը Ծո-
փաց դաւառի իշխան Արզեղայոսէն բրածեմ եղած ըլ-
լալով մարմինը Թիլ բերուած ու թաղուած էր: Եւ ուր
նախապէս մեռնելով թաղուած էր նաեւ Ներսէս Մեծի
կինը Սանդուխտը վաղամեռիկ: Այս էր պատճառը հար-
կաւ, Ներսէսի մարմինը Դարանաղիի Թորդանի դամ-
բարանը չտարուելուն», կ'ըսէ Օրմանեան (Ադդ. Ա. հա-

տոր, էջ 219) :

«Թիլի (այժմ Թլակ քրտական դիւղ Աւղատ սարի արեւմտեան ստորոտը, Մեղուլցիկ եւ Ճանճիկ ու էրդանէ դիւղերու արեւելակողմը. ԳԹ) կաթողիկէն կործանեցաւ է. դարուն երկրաշարժին հետեւանքով, ու Ներսէսի գերազմանը անյայտացաւ : Մինչեւ որ 1275ին ատենները (Սուր. էջ 44) յայտնուեցաւ պատուական սարկաւաղի (Սուր. էջ 46) : Եւ ոսկորները Սարգիս Արքեպիսկոպոսի ձեռքով Երզիղայ քաղաքը փոխադրուեցան : Եւ այդ ոսկերաց մէկ մասը Երիզայի եկեղեցին դրուելով, մէկ մասն ալ, Տիրաչէնի վանքը, որ կը կրէ այժմու Ներսէս Հայրապետի անունը : Կոչուած նաեւ «Ջուխտակ Հայրապետ» Արիստակէսի եւ Ներսէսի անուններով : Որ կը գտնուի Երիզայ քաղաքին մօտ (Աղպատում, Ա. հատոր, էջ 219) :

×

Մեծն Ներսէսի մահէն վերջը, Պապ կը ջանար մխիթարելու Հայոց ժողովուրդը, տեսնելով որ ազգը ամբողջ խոր սուղի մատնուած է Ներսէսի մահով, եւ ազգին հաճելի ըլլալու համար նախարարաց հետ համախորհուրդ, Հարքայ Ալբրանոս եպիսկոպոսին սերունդէն արժանաւոր մէկը Շահակը (ըստ Փաւստոսի՝ Յուսիկ, էջ 29) պատրիարք նստեցուց, առանց Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսին զրկելու, Հայաստանի մէջ գտնուած եպիսկոպոսներուն ձեռնադրել տալով յիշեալը, որ Ապահունեաց դաւառի Մանաղկերտ քաղաքէն էր : (Չամչեան, էջ 219) :

★

Պապի այս կարգի ընթացքները Հռոմայեցիները իր դէմ լարեցին եւ վճռեցին զայն սպաննել : Ու Հայաստանի մէջ գտնուող հռոմէական զինուորներու հրամանատար Տէրէնտիոսի յաջորդ Տրիանոսի դաւադրութեամբ

ընթերցի տաճուն սպաննեցին զայն: (Պատմ. Հայոց, Բ. հատոր — Հ. . Տ. Մ. — էջ 68):

Զարմանալի է որ հեղինակը հոս կ'ապրեցնէ Վաղէս կայսրը, որուն մահուանէն յետոյ է որ Մեծն Ներսէսը արքայութիւն վերադարձած է Հայաստան, ըստ Զամչեանի, որ կը գրէ թէ՝ «Ներսէսի խնդրանքով — վատն Վաղէսի յաջորդող — Թէոդորոս կայսրը Պապը թաղաւորեցնելով Հայաստան զրկեց Ներսէսին հետ, բիւզանդական բանակով որուն հրամանատարն էր Տէրինտիանոս: Զամչեան, Ա. հատոր, էջ 464):

ՎԱՐԱՊԵՏ

Պապի դաւադրութեամբ սպաննուելէն յետոյ, Հռոմայեցիք անոր տեղը թաղաւորեցնելով Հայաստան զըրկեցին քաջ Արշակունի մը, Վարապետը, որը քաջ եւ ողիմպիական խաղերու ինչպէս նաեւ ըմբշական ուժի սիրահար մէկն էր:

Ասիկա Հայաստան դալուն գիտցաւ որ Դարանաղեաց դաւառին մէջ ասորի աւաղակներ կը վիտային, հետապնդեց զանոնք եւ քչեց նեղ տեղ մը Եփրատին մօտ, ուր նետուած էր գերան մը գետին վրայ իրրեւ կամուրջ, աւաղակները այդ գերանին վրայէն անցնելով զայն քաջեցին մէկ կողմ որ իրրեւ կամուրջ չծառայէ զիրենք հետապնդողին՝ Վարապետին: Անիկա սակայն ուժեղ վազքով եւ մէկ ոտուամով մը, Քիլովնէ Լակոնացիին պէս գետին վրայէն ցատկեց անոնց ետեւէն որ քսան մէթր երկարութիւն ունէր, ըստ Խորենացիին:

Աւաղակները տեսնելով, սարսափի մ'ատնուեցան, եւ իրենց զէնքերը վար ձգելով անձնատուր եղան իրեն: (Զամչեան, էջ 471):

Սահառունեաց տոհմին նահապետը որ սնուցիչ դայ-

Լաիկը եղած է Վարադդատին, սպարապետութիւնը քաջն Մուշեղ Մամիկոնեանի ձեռքէն խլելու համար քսութիւններ բրաւ Վարադդատին անոր մասին, որ Հայաստանը մաքրած էր Սասանեան բռնապետութենէն, եւ դահուն հանդէպ, իր հօրը Վասակին նման, անչահախնդիր կերպով ինքզինքը նուիրած էր : (Փաւ. , էջ 297) :

Վարադդատ համոզուեցաւ Դատ Սահառունիին եւ դաւադրաբար սպաննեց Մուշեղը, կաղժակերպուած խնջոյքի մը մէջ, ուր ներկայ էին ուրիշ քսանի չափ մեծամեծներ :

Դաւրէժի եւ Զիրաւի ճակատներուն վրայ կատարած յաղթական արշաւներուն վարձքը այդ եղաւ Մուշեղ Մամիկոնեանին : (Պատմ. Հայոց , Հ. Ս. Տ. Մ. , էջ 73) :

Նոյն օրերուն վախճանեցաւ Սահակ կաթողիկոսը :

ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Պարսկահայկական պատերազմներու օրերուն, Մամիկոնեան Մանուէլը Շապուհ Սասանեան զերի տարուած էր Պարսկաստան, եւ հոն իր քաջագործութիւններովը ծանօթ եւ դրաւիչ դէմք մը դարձած էր :

Մուշեղ Մամիկոնեանի Վարադդատէն Բաղ Սահառունիի դաւադրութեամբ սպաննուիլը Մամիկոնեանները դարձուցած էր Հռոմայեցւոյ՝ կամ հռոմայասէր կուսակցութեան դէմ, որուն գլուխը կը գտնուէր Մուշեղը սպաննել հրամայող Հայոց թաղաւորը Վարադդատ :

Մանուէլ միտքը դրած էր Վարադդատը սպաննել : Այդ պատճառաւ Շապուհի հետ համաձայնեցաւ : Եւ Հռոմայեցւոյ հետքը Հայաստանէն ջնջելու համար Իրանի վեհապետը Մանուէլը ղրկեց Հայաստան, դայն գնելով Հայաստանի մէջ կաղժուած սպարսկասէր կուսակցութեան գլուխը, անկէ հաւատարմութեան խոս-

տում առնելով :

Մանուէլ Մամիկոնեան մէկն կարգի առաւելութիւններով օժտուած մէկն էր, յանդուգն, քաջ եւ վճռական :

Հայաստան դալուն, ան ինքզինք Մամիկոնեանց տան տանուէր՝ եւ Վարազդատէն առանց հրաման առնելու, սպարապետ հռչակեց ինքզինք, որ Մուշեղի սպաննուելով տրուած էր Բաղ Սահառունիի, Վարազդատէն : Ըսելով անոր՝ «Ինչ որ ինծի ժառանգութեամբ կ'իյնայ, թաղաւորը չի կրնար ուրիշի տալ» :

Յետոյ, պատգամաւորներու միջոցաւ, յիշեցուց Վարազդատին իր նախնեաց հաւատարմութիւնը Արշակունի արքայական տան հանդէպ, անոր երեսին տալով Մուշեղին սպանութիւնը : Միեւնոյն ատեն աղբարարեց Վարազդատին, որ թողու Հայաստանը եւ հեռանայ, մահուան սպառնալիքներով :

Վերջ ի վերջոյ այս սպառնալիքները եւ փոխադարձ ըսի-ըսաւները յանգեցան քաղաքացիական պատերազմի : (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., էջ 74-75) :

ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ԿԱՐԻՆ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԱՅ

Սպարապետ Մանուէլի եւ թագաւոր Վարազդատը Կարին դաշտին մէջ դէմ դիմաց էին : Կռիւր անձամբ վարելով, իրարու դէմ ելան, ու Վարազդատ փախաւ : Մանուէլին որդիքը, Հմայեակ եւ Արտաշէս, հետապնդեցին դայն սպաննելու համար, բայց Մանուէլ չթողուց որ տիրասպան ըլլան :

Այդ կռիւին մէջ մեռան Վարազդատի բազմաթիւ կուսակիցները : Սպաննուածներուն մէջ էր նաեւ Մամիկոնեանց փեսան Գարեգին Ռչտունին, Համազասպու-

հիին ամուսինը, որուն սպաննողն էր Մանուէլեան դունդի ասպարաւորներէն Դանունը:

Մանուէլեան դունդը հետապնդելով բռնեց Բատ Սահառունին եւ անոր որդին, ու բերին Մանուէլի անջեւ: Անոնք որոնք Մուշեղի սպանութեան մասնակից էին:

Բաղի առջեւ նախ սպաննել տուաւ անոր որդին, յետոյ զինքը «զքսուն» Մուշեղի սպաննողը: Վարադդատ հալածուելով Բիւզանդիոն փախաւ: Եւ Մանուէլ Հայաստանի միահեծան տէրը մնաց: (Պատմ. Հայոց, Հ. Վ. Հ. Մ., էջ 75-76): Պատմիչը այս դէպքերուն թուական կը դնէ 377: Մինչ Չամչեան՝ 384: (Տես Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 471):

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆՈՅ ՄԱՀԸ

Մանուէլի պարսկասիրութիւնը կը սահմանաւորուի Մուշեղ սպարապետին մահուան վրէժը լուծելով:

Հայաստանի իշխանապետ Մանուէլ, երկիրը լաւ կառավարելով խաղաղեցուց, կարգ կանոն ստեղծելով երկրին մէջ, եւ Պապէն խանդարուած կրօնական դործերը վերստին ներսէս Մեծի կարգադրութեանց վերադարձուց: Եւ Հայաստանը դրաւ Տիգրոնի հովանաւորութեան ներքեւ, ինքզինք սիրելի դարձնելով Պարսից արքային:

Մատնիչը սակայն կը դաւէր: Արծրունի Մերուժան նախանձոտը, ամէն ջանք թափեց Տիգրոնին իբր թշնամի ցոյց տալու Մանուէլը: Մինչեւ որ պարսկական ուժերու գլուխն անցնելով եկաւ Հայաստան, Մանուէլը ողջ բռնելու կամ անոր գլուխը Տիգրոն տանելու:

Մանուէլ, Մերուժանէն Շապուհի խաբուիլը իմանալով, կը զայրանայ եւ կը հալածէ տասը հազար պարս-

կական զինուորները, որոնք Սուրէնի զլխաւորութեամբ Հայաստանի թաղուհին Զարմանդուխտը եւ իշխանապետ Մանուէլը պաշտպանելու համար Շապուհէն Հայաստան զրկուած էին: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 77-78):

Մանուէլ երբ իմացաւ Մերուժանի Հայաստանի վերայ յարձակիլը, ինքը որսի երթալու պատրաստութեան մէջ էր: Ծրագիրը փոխեց եւ զնաց մտաւ Բաղրեւանդայ Սր. Յովհաննու վանքը: Անկէ, թաղուհին Պապի կիներ — Զարմանդուխտը եւ անոր երկու որդիները, Արշակն ու Վաղարշակը, ապահովութեան համար Վարազ կոչուած լեռնաբերդը զրկեց:

Ու Մանուէլ ինքը իր սէրերով երբ պատրաստութիւնները լրացուցած էր, նկատեց որ Մերուժանի զունդը Գիւղ աւանի (Բաղաւան) արեւմտեան կողմէն դուրս կ'ելլէր: Իսկոյն յարձակեցան եւ անոր զունդէն շատեր սպաննեցին: Յետոյ երբ Մերուժան ու Մանուէլ նիզակակուռի մը մէջ էին, Մանուէլի նիզակակիցը՝ Սիւնեաց տանուտէր Բարիկը իր նիզակով հարուած մը տալով հայրենադաւ Մերուժանին կողին, զետին փռեց զայն: Դաւաճանին զլուխը կտրեցին եւ անոր զբւնդէն ողջ մնացողներն ալ Եփրատի ափին կոտորեցին:

Մամիկոնեան Վաչէի որդին Արտաւազդը, որ փոքր ըլլալուն համար հրամայուած էր բերդը բարձրանալու կանանց եւ միւս փոքրերուն հետ, գաղտնի, առանց Մանուէլէն նկատուելու՝ մնացած էր բանակին մէջ, իր մասնակցութիւնը տալու: (Փաւստոս, էջ 316-322):

Այդ յաջող պատերազմին վերջը, Արշակունի Տիկիւնին Զարմանդուխտի եւ անոր որդւոցը ինչպէս նաեւ նախարարաց հետ միասին անցաւ Կարնոյ դաւառը: Եւ հոն իր ազջիկը Վարդանդուխտը պսակեց Պապի որդւոյն Արշակին հետ: Իսկ Սպեր դաւառի Բաղրասունի առ-

սէնտին աղջիկին ալ առաւ Պապի կրտսեր զաւակին՝ Վա-
րչակին :

Յետոյ աղջին միաձայն կամքովը Արչակը թաղաւո-
րեցուց եւ Վաղարչակն ալ անոր օգնական տուաւ : Ու
ինքը հիւանդանալով մեռաւ , իր տեղը սպարապետ կար-
գելով իր որդին Արտաշէսը : Ու նաեւ իր մահունէն ա-
ռաջ Յունաց կայսեր հրովարտակ զրկելով , Հայաստան
աշխարհի եւ Արչակի պաշտպանութիւնը անոր յանձ-
նեց » : (Փաւստոս , էջ 316-326) :

Զամչեան կը գրէ թէ՝ «Սիւնեաց Բարեկին աղջիկը
առաւ Արչակին , եւ թաղաւորեցոյց զայն ի Դուին : Իսկ
Վաղարչակը Եկեղեաց դաւառի Երիզայ քաղաքը բնա-
կեցուց : Վաղարչակ սակայն տարի մը չլրացած մեռաւ :

Այս տարին լրանալուն վախճանեցաւ նաեւ Զաւէն
Հայրապետը որ Շահակին յաջորդած էր : Զաւէնին կա-
թողիկոս ըլլալէն երեք-չորս տարի յետոյ , յաջորդեց ի-
րեն ազգականը Ասպուրակէս : (Զամչեան , Ա . հատոր ,
էջ 473) : Որ կ'ըսէ թէ՝ ասոնց մասին կը գրէ նաեւ Բիւ-
ղանդ եւ այդ օրերուն կ'աւարտէ իր պատմութիւնը :

Թէոդոս կայսրը ընդունեց Մանուէլի խնդրանքը Հա-
յաստանի պաշտպանութեան մասին , բայց մէկը միշտ ,
իրեն կապուած պահելու համար , երկու թաղաւորներ
պահելու ձեւը դործադրեց , Դուինի եւ Երիզայի մէջ :
Վաղարչակ Բ . մեռաւ եւ անոր յաջորդեց որդին Խոս-
րով Գ . որ դերի տարուեցաւ Պարսից Արշաւիրէն : Կը
գրէ Զամչեան (տես Ա . հ . , էջ 473) :

«Վաղարչակ մեռնելով , մնաց միայն Արչակ Գ . ,
յանձնուած Թէոդոսի պաշտպանութեան» (Պատմ . Հա-
յոց , Հ . Ս . Տ . Մ . Բ . տպ . , Բ . հատոր , էջ 141) : Պատ-
միջին տեսակէտով , Պապի կինը , թաղուհի Զարման-
դուխտը եւ իր երկու զաւակները՝ Արչակն ու Վաղար-
չակը Պոլիս կը դնուէին , ու Թէոդոս կայսրը Պոլիսէն

դանոնք թաղաւորեցնելով է որ Հայաստան ղրկած է :
Մայր թաղուհին ալ Պոլիս պահելով :

Ի վերջոյ Թէոդոս կայսեր եւ Շապուհ Գ.ի միջեւ
համաձայնութիւն կը դոյանայ Հայաստանը իրենց միջեւ
բաժնելու :

Յունաց եւ Պարսից միջեւ, Հայաստանի շուրջ եղած
այս կարգադրութիւնը տեսնելով Արշակ Դուինէն կը հե-
ռանայ եւ կ'երթայ Եկեղեաց դաւառ, թափուր մնացած
դահը, հրաժարելով բովանդակ Հայաստանի իշխելու իր
իրաւունքէն (Պատմ. Հայոց, Հ.Ս.Տ.Մ., էջ 142) : (Չա-
մչեան, Ա. հ. էջ 474) : Ըստ այս վերջնոյն 388 թուին :

Արշակին արեւելեան Հայաստանէն դէպի Եկեղեա-
ցը հեռեւեցան նախարարներ ալ, որոնք լքեցին իրենց
կալուածները, նախընտրելով Յունական Հայաստանի
մէջ ապրիլ :

Շապուհ սակայն, պարսկասէր հայ նախարարաց
փափաքին ընդառաջ երթալով, երիտասարդ Արշակունի
մը Խոսրով (385-391) թաղաւորեցնելով պարսկահայ-
կական բաժնին վրայ, ղրկեց Հայաստան : Իր քոյրը
Զրուանդուղդն ալ անոր կնութեան տալով : Չամչեան
367ին կը գրէ Խոսրովի թաղաւորութեան թուականը :

Վաղարշակի աները ասպետ Սահակ Բագրատունին,
Արշակէն դժգոհ մնալով փախաւ Խոսրովի մօտ, որ ղինք
սպարապետ կարգեց :

Սահակ Բագրատունիի առաջին դործը եղաւ Խոս-
րովէն դժգոհ եւ անոր դէմ խռովութիւններ հանող Վա-
նանդեցիներուն (Կարս) վրայ յարձակիլ, զանոնք զսպե-
լու համար :

Թէ որքան կոտորեց այս վանանդեցիներէն, պատ-
մութիւնը բան մը չըսեր : Անոնցմէ մէկ մասը Զորբորդ
Հայոց (Հաշտեանց, Անդեղտուն, Հանձէթ, Խորձեան եւ
Մեծ Ծովք. Գ.Թ.) եւ միւս մասը (Հաշտեանից դաւառին

Հիւսիսը, Գ.Թ.) Մանանադի ապաստանեցան (Չամչեան Ա. հ. էջ 477) 363 թուականին:

Հայաստանի արեւմտեան նահանգները, գլխաւորապէս բաղկացած Եկեղեացէ, Դերջանէ, Խորձեանէ, Կարինէ, Ծոփքէ եւ Անդեղ տունէ, բաժին ինկաւ Արշակ Գ.ին եւ կոչուեցաւ Յունական կամ Հռոմէական Հայաստան (առմ: Հայ., Հ.Տ.Ս.Մ. էջ 142):

Այս գաւառները, այո, ճիշդ է, մաս կը կազմէին Յունական Հայաստանին, եւ ծաղկեալ ու բարդաւաճ վիճակ մը ունէին: Սակայն խոտոր կը համեմատի սլառմիչին դրած Մեծ Հայքի գաւառները» քարտէսին հետ (Պատմ. Հայոց, Հ.Տ.Ս.Մ., Բ. տպ. Ա. հ. էջ 19), որուն մէջ Անդեղ տան տեղը դրուած է Պաննատունը եւ Խորձեանը տարուած է Ծոփաց աշխարհի հարաւը:

Սահակ ասպետ Բագրատունին երբ Արշակէն հեռանալով փախստական, Խոսրովի մօտ գնաց, Արշակ մտածեց իր գանձը Ծոփաց գաւառը փախցնել, ապահովութեան համար: Այս միջոցը յարմար համարելով, Խոսրովին մօտ երթալու համար նախապէս գաղտնի համաձայնելով ասպետ Բագրատունին հետ իրենց ունեցածներով եւ բաղմութիւններով ճամբայ ինկան նախարարներ Սուրէն Խորխոռունի, Վահան Ասաւինեան եւ Աշխատար Դիմաքսեան: Ու տեղ մը գաղնի դարանակալ եղան: Ու յափշտակեցին Արշակի գանձը (որ կը փախցուէր Ծոփաց գաւառը) եւ անցան Այրարատ (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 477):

Բայց այս մէկը պատճառ եղաւ պատերազմի երկու Արշակունի թագաւորներու՝ Արշակի եւ Խոսրովի միջեւ:

Արշակին մօտ եղող նախարարներուն շատերը անցած էին պարսկական մասը, տիրանալու համար իրենց կալուածին, զոր Շանյուհ հրովարտակով մը կը շնորհէր վերադարձողներուն: Սուրէն, Վահան եւ Աշխու-

դար ալ նոյն նպատակով կը հեռանային Արշակէն, երբ անոր դանձն ալ յափշտակելով տարին:

Արշակին հաւատարիմ մնացող Սամուէլ Մամիկոնեան օգնութեան փութաց, եւ զնաց դանձը փախցնողներուն՝ Սուրէնին, Վահանին եւ Աշխատարին խուսէն: Բայց կը հանդիպի Ասպետ Բաղրատունի խոսրովի սպարապետին, որ ըմբոստ Վանանդեցիները նուաճելուն եւ փախցնելէն ետք, դէպի Այրարատ կը դառնար:

Սամուէլ անյաջող ետ կը դառնայ. իսկ Բաղրատունի Բաղրատ Ասպետը, Արշակի դանձերը փախցնողներէն առնելով՝ կը տանի խոսրովին (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Մ., էջ 146):

Արշակ դանձերը պահանջեց խոսրովէն, եւ երբ մերժուեցաւ, պատերազմի բռնուեցան Վանանդ (Կարս) դաւառի երեւիլ կոչուած դաշտին մէջ, որ կը գտնուի Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի միջեւ:

Արշակ չարաչար յաղթուեցաւ, եւ իր սպարապետը Գարա Սիւնին մեռաւ այդ պատերազմին մէջ:

Գաւազոն Կամսարական եթէ երկար կռիւով մը Արշակին փախուստը չդիւրացնէր, թաղաւորը դերի պիտի իյնար Սմբատ սպարապետին ձեռքը:

Արշակ մեռաւ անժառանգ եւ արեւմտեան կամ յունական Հայաստանը այլեւս հայկական թաղաւոր չունեցաւ: Եւ եղաւ հռոմէական կայսրութեան մէկ նահանգը, եւ կառավարուեցաւ կոմսերով, որոնց ղըռիւր աւելի մեծ մը կար, իրրեւ Հայոց ներկայացուցիչ: Եւ առաջին ներկայացուցիչը եղաւ Արշակի ստրադիլատը Գալաոն: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 146-147):

Շապուհ կը մեռնի 389 թուականին, թաղաւորելով, ըստ Չամչեանի, Հ. որ ըսել է եօթանասուն տարի (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 482): Մինչ Հ. Ս. Մ. ը Շա-

պուհ Գ. կը կոչէ Թէոդոս Ա.ի հետ դաշինքով մը Հայաստանը երկու — պարսկական եւ յունական — մասերու բաժնող Սասանեան Շապուհը :

Իբրեւ մշակոյթ ունեցող ազգ, երկու տեսակ պատմութիւն ունենալը ցաւալի երեւոյթ մըն է :

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՒ ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՆԵՐԸ

ՄԻԱՅՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁԸ ԿԸ ՅԱՆԳԻ

ԽՈՍՐՈՎԻ ԱՆՅՈՒՇ ԲԵՐԴԸ ՏԱՐՈՒԵԼՈՒՆ

«Յունական մասին մէջ գտնուած նախարարական տուները պարսկական մասը անցան, Խոսրովի մօտ Արշակունի թագաւորի վարժուած ըլլալով : Իրենց գլուխ ունենալով Կամսարական Գաղաւթը :

Խոսրով տեսնելով հայ նախարարներու իր շուրջը բոլորուիլը, ուղեց բաժնուած Հայաստանը վերստին իրարու միացնել : Եւ դրեց կայսեր, խնդրելով անկէ ի դէպ պարագային, զինուորական ուժ, Պարսից դէմ դործածել :

Թէոդոս մերժեց Պարսից դէմ օգնութիւն տալ Խոսրովին : Բայց հաւանեցաւ որ միաժամանակ յունական մասին ալ թագաւորէ ան (391) :

Քանի մը քսու նախարարներ սակայն Շապուհի յաջորդ Վուամ Գ. Կրմանի (389-400) մօտ ամբաստանեցին Խոսրովը, իբրեւ բարեկամ եւ դաշնակից կայսեր : Վուամ Կրամն, որ արդէն դառնացած էր Խոսրովի դէմ, որ առանց հրամանի Ներսէս Մեծի որդին Սահակ Պարթեւը կաթողիկոսական աթոռը բարձրացուցած էր, արքունի դուռը կանչեց դայն :

Խոսրով, Գաղաւթն Կամսարականը իրեն հետ առնելով Տիգրոն դնաց՝ վստահ ըլլալով թէ ինքզինք կընայ արդարացնել հարցաքննութեան մէջ : Ինչ որ տեղի հու-

նեցաւ եւ երկուքը միասին նետուեցան Անյուշ բերդը, չղթալահալ: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 147-148):

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԹԱԳԱԻՈՐ ՀԱՅՈՑ

Վռամ Կրման Սասանեանը՝ Խոսրով Հայոց թագաւորը, չղթալահալ, Գաղաւսն Կամսարականի հետ միասին Անյուշ բերդը նետելէն յետոյ, անոր եղբայրը Վռամ չապուհ թագաւոր կարգեց Հայաստանի (391-414): Որ եղաւ խաղաղասէր թագաւոր մը: Որուն հեղինակութիւնը՝ իր արդարասիրութեան եւ ունեցած բարձր իմացականութեան շնորհներովը, Հայաստանէն դուրս տարածուեցաւ նաեւ այլ երկիրներու մէջ: Անիկա յարգանք պարտադրեց իր այդ բարի վարմունքով նաեւ Բիւզանդիոնին եւ Պարսից արքայից արքային: Որուն կատարծ խնդրանքով դնաց Միջագետք եւ կարդադրեց հոն՝ Պարսից եւ Յունաց միջեւ ծագած վէճերը: Վռամ չապուհ Միջագետքէն վերադառնալուն, Պարսից Վռամ Կրման մեռած էր: Եւ անոր յաջորդած էր Յաղկերտ Ա., 399 թուին: (Չամչեան, Ա. հ., էջ 490-491):

Վռամ չապուհ Արչակունի թագաւորին անունը յաւերժացաւ եւ պաշտամունքի առարկայ դարձաւ. իր Ժամանակակից լուսաւոր դէմքերու, Սահակ Պարթեւ Հայրապետին եւ Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետին ընծայած ամէն կարգի աջակցութեան համար, այն ողբերն աշխատանքին, որով անոնք նուիրուած էին հիմը դնելու Հայոց դպրութեան դործին, հայ դրերու դիւտին: Որով անմահացան լուսափայլ այդ երեք անունները իրարու շաղկապուած հինդերորդ դարու առաջին տասնեակին: Եւ իրենց կատարած մեծագործութեան համար, դարն այլոչուեցաւ Ոսկեդար:

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԵՒ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Սահակ Պարթև, Մեծն Ներսէս (կաթոմիկոս) ի որդին էր: Եւ կաթողիկոսացած էր Խոսրովի ձեռնադրութեամբ, որուն պատճառաւ ալ Վռամ Կրմանէն Պարսկաստան տարուելով Անյուշ բերդը դրուեցաւ Գաղաւոն Կամասրականի հետ միասին:

Իսկ Մեսրոպ Մաշտոց Տարօնի Հացից կամ Հացեկաց գիւղէն՝ որդին էր Վարդան անունով բարեպաշտ Հայու մը:

Մեսրոպ, իր տղայութեանը հելլէնական ուսում առնելու համար, Մեծն Ներսէսի աշակերտեց, եւ անոր արձանադրութիւններ կազմող նոտարը եղաւ:

Բայց երբ Մեծն Ներսէս վախճանեցաւ, Հայոց հաղարապետ Առասիին յորդորանքով արքունի պալատը անցաւ եւ Թաղաւորներուն դիւանադիպիրը եղաւ, զի ճարտար էր մտօք եւ քաջ տեղեակ բազում լեզուաց, Յունաց, Ասորոց եւ Պարսկաց: Եւ մնաց արքունի պալատը իբր կօթը տարի: Մինչեւ Խոսրովի Թաղաւորութեան երրորդ տարին, յոյժ փառաւորուելով (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 483-484):

Բայց երբ տեսաւ թէ Հայոց Թաղաւորութիւնը ալեկոծութեան եւ վտանդի մէջ է, եւ նկատելով աշխարհային փառքերու ունայնութիւնը, դնաց Վասպուրականի հիւսիսը գտնուող Գողթան գաւառը եւ հոն մտաւ վանք մը, ինքզինք տալով ճգնողական խստամբեր կեանքի մը: Իր մօտ հրաւիրեց շատերը եւ կրթեց աստուածաբանութեամբ:

Եւ որպէս զբէ ձեռնասուն եւ ընտանի աշակերտ նորա Մովսէս Խորենացին Գ 67, «Գտաւ գերազանցեալ քան զամենայն՝ որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք»

(Չամչեան, Ա. 4., էջ 483-484) :

Մեսրոպ Մաշտոցի հետ նոյն ժամանակ երեւցաւ նաեւ Սահակ Պարթեւը Լուսաւորչի տունէն, Մեծն Ներսէսի որդին, որ օփտուած էր բարձր իմացականութեամբ եւ կրթութեամբ, ուսած ըլլալով Կ. Պոլիս :

Ըստ վկայութեանց վերոյիշեալ սրտմխիչներու, Սահակ Պարթեւ կը գերազանցէր իր բոլոր նախորդները Լուսաւորչի տան, ամէն կարգի բարեմասնութեանց մէջ :

Սահակ Պարթեւ ամուսնացած էր եւ աղջիկ մը ունէր Անոյշ կամ Սահականոյշ անունով : Կինը մեռաւ եւ այլեւս չամուսնացաւ, աշխարհէ հրաժարելով, ինքզինք տուաւ ճգնութեան եւ խստամբեր կեանքի :

Վաթսունաչափերտներ ունեցաւ, բոլորն ալ խարաղ-նաղդեստք, երկաթապատք եւ բոկագնացք, մեռեալք յաշխարհէ եւ որ ինչ աշխարհի : Սոքօք հանդերձ հանապազորդեան երանելին, անարդար ի պաշտամունս տիառն, կայր ըստ նմանութեան անմարմնից : (Չամչեան, Ա. 4., էջ 483) :

Երբ Ասպուրակիցը երեք կամ ըստ այլոց հինգ տարի կաթողիկոսութիւնը վարելէ յետոյ վախճանեցաւ, Խոսրով Հայոց Թադաւորը Հայոց բոլորին հաւանութիւնը առնելով, Սահակ Պարթեւը անոր տեղ ձեռնադրել տուաւ իր Թադաւորութեան երրորդ տարին, 390 թուականին :

«Եւ եղեւ սա ինքն սուրբ Սահակ ամենայն ժողովրդոց սքանչելի իմն հայելի առաքինութեան եւ կանոն ուղղութեան, հրահանգիչ մանկանց եկեղեցւոյ եւ պատկառեցուցիչ իշխանաց եւ մեծամեծաց ի ձեռն խոնարհութեան եւ խստութեան վարուց իւրոց, նաեւ ի ձեռն պարկեշտութեան սրբակրօն աշակերտացն, որոյ աշխարհս Հայոց սկսաւ գեղեցիկ զարդաբեր ի զարդ առաւածային առաքելութեան, եւ քերկրի ի հողեւոր հան-

դատեան ի փառս Տեառն: (Չամչեան, Ա. 4., էջ 483):

×

Վռամշապուհ թաղաւոր Արչակունի, Սահակ Պարթև եւ Տարօնցի Հացեկաց զիւղէն Մեսրոպ Մաշտոց ձեռք ձեռքի տուած կը լծուին հանրային կրթութեան զործին, Հայոց դպրութեան ծանր աշխատանքին, վերջ տալու համար Ասորոց եւ Յունաց զրերով տեղի ունեցող հայկական գրականութեան:

Նպատակն այն էր որ դոյութիւն ունեցող հայկական զրերը օժտել ուրիշ զրերով որոնք պիտի կրնային գիւրասահ դարձնել Հայոց գրականութիւնը:

Վռամշապուհ թաղաւոր Վռամ Կրմանի խնդրանքով Միջադեռք դացած էր, հոն Յունաց եւ Պարսից միջեւ ծաղած վէճերը կարգադրելու:

Միջադեռք եղած ժամանակ, Ասորի Հարէլ անունով վանական քահանայի մը հետ ընտելացաւ: Եւ զրերու վրայ խօսուած պահուն, Հարէլ քահանան իմացուց իրեն մերձաւոր եղող տեղւոյն Դանիէլ Նպիւսկոպոսը Հայոց համար ինքն իրմէ տառեր հնարած է: Եւ խնդրեց Վռամշապուհէն որ հրաման տայ այդ զրերը Հայաստան տանելու եւ հոն տարածելու Հայոց մէջ:

Վռամշապուհ զրերու մասին կարեւորութիւն չէր տուած Հարէլ քահանայ Ասորիին խօսքին: Եւ վերագարձած էր Հայաստան:

×

Մեսրոպ Մաշտոցի խնդրանքին վրայ, Սահակ Կաթողիկոս Ժողովի հրաւիրեց Հայոց իմաստունները, զրերու խնդրոյն լուծում մը գտնելու համար: Ներկայ էր նաեւ Վռամշապուհ թաղաւորը, որ յիշեց Հարէլ քահանայի կողմէ իրեն ըսուած խօսքը զիրերու մասին:

Ժողովը քննեց խնդիրը եւ միաձայնութեամբ ընտրեց՝ զիրերու խնդիրը իր սրտին շատ մօտիկ զգացող,

քննող եւ հաւատարիմ Վահրիճը, որ արքայական տունէն, Սաղուենեան ցեղէն էր: Եւ զրեւու խնդրոյն լուծման դործը անոր յանձնեց, 401 թուի Նոյեմբեր 46ին (Կորիւն, որ. Գ. 52 եւ 53: Փարպեցի: Ծնորհալի: Վարդան: Կիրակոս: (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 491):

Սաղուենեան Վահրիճ թուղթ առնելով Վռամշապուհ թաղաւորէն եւ եպիսկոպոսներէն, դնաց Քիջաղետք: Գտաւ Հարէլ քահանան եւ անոր միջոցաւ նաեւ Դանիէլ Եպ. Ասորին: Ուրախացան: Դանիէլ իր հնարած յունական գիրերու նմանութիւն ունեցող գիրերը ներկայացուց Հարէլին եւ Վահրիճին, եւ հեգելու ձեւերը սորվեցուց: Եւ երկուսը միասին գիրերը առնելով եկան Հայաստան: Թուղթը տալով Վռամշապուհին, իրենց սորվածն անոր ծանուցին: Եւ առանց փոխելու կամ սորվածը մոռնալու, ամբողջութեամբ Սահակին եւ Մեսրոպին աւանդեցին: 403 թուին Սահակ եւ Մեսրոպ շատ աշխատեցան գիրերու ձայները հայ լեզուին յարմարցնելու, եւ տղաքներ ճարեցին, անոնց վարժեցնելու:

Վռամշապուհ՝ եկած գիրերը տարածելու շատ կը ջանար, որուն համար Մեսրոպը վերահացու կարգեց (404ին): Բայց որովհետեւ Մեսրոպ վարդապետական իշխանութիւն չունէր, Սահակ Պարթեւ զայն վարդապետ ձեռնադրեց:

Աշակերտաց հետ, երկու տարի աշխատեցան:

Եկած գիրերը, հայերէն լեզուին հնչումին համար, Սահակ եւ Մեսրոպ բաւարար չէին գտներ, որովհետեւ լաւ արգիւնք չէր տար: Այդպատճառաւ դեռ միեւնոյն հոգը ունէին (405 թ.), եւ ելք մը կը փնտռէին:

Վռամշապուհ թաղաւորին հետ միասին խորհրդակցեցան եւ Մեսրոպին Քիջաղետք մեկնումը որոշեցին: Որպէսզի անձամբ առաւելագոյն տեեղեկութիւններ քաղէ Դանիէլ Եպ. Ասորիէն: (Չամչեան, Ա. հ., էջ 491):

Մեսրոպ դնաց Միջագետք Դանիէլ Ասորի եպիսկոպոսի մօտ, իրեն հետ տանելով մտաւարժ աշակերտներ ու ժամանակ մը մնաց անոր մօտ: Բայց աւելի արդիւնք մը չստացաւ:

Մեսրոպ այս կացութենէն յուսահատ կը տխրէր, կը յուսահատէր եւ ետ դառնալ կ'ուզէր: Այդ պատճառաւ ալ հետը բերած աշակերտները երկու մասի բաժնեց. մէկ մասը ասորական եւ միւս մասը յունական դպրոցները տեղաւորելով: Յովնան Եկեղեցեացին եւ Յովսէփ Պողոնացին ալ իր ձեռնասուն աշակերտներն ըլլալով, իրեն հետը առած պատրաստ էր ճամբայ ելլելու եւ Հայաստան դառնալու: Երբ իմացաւ թէ Եդեսիոյ քաղաքին իշխանական դիւանին մէջ հեթանոս, ճարտարամիտ եւ հանճարեղ մէկը կայ Պղատոս անուն: Ուրախացաւ եւ հոն աճապարեց, ու մարդը գտնելով իր մտածումը հասկցուց անոր: Անիկա ուրախութեամբ հայ լեզուին հանդամանքներուն ծանօթացաւ Մեսրոպէն: Ու քանք ըրաւ, աշխատեցաւ անոր վրայ: Եւ բան մը չկարենալ ընելուն, խոստովանեցաւ թէ ձեռնհաս չէ այդ ճիւղին մէջ, եւ խորհուրդ տուաւ երանելին Եպիփանոսը գտնելը որ նախապէս իր դասատուն եղած էր:

Յետոյ Պղատոնէն եւ Յերարոս եպիսկոպոսէ յանձնարարական առնելով եկաւ Փիւնիկէ, բայց իմացաւ որ Եպիփանոս մեռած էր: Եւ գտնելով անոր աշակերտ եւ յոյն դպրութեան քաջածանօթ Հոռւիանոսը Սամուսատի մէջ աջակցութիւն խնդրեց: Բայց ապարդիւն: (Չամչեան, էջ 491):

Մարդկային հնարագիտութենէն խալառ յուսահատ՝ Մեսրոպ յոյսը դրաւ Աստուծոյ վրայ, եւ անկէ սպասեց իր փափաքին զոհացումը: Եւ պահու մը, երբ անէացած ու վերացած աղօթքի մէջ էր — եւ ոչ թէ քնոյ երազի, ինչպէս կ'ըսեն — իր դէմը վէժ մը տեսաւ: «Եւ ահա

Թաթ մի աջոյ ձեռին, որ կը զբէր ի վերայ վէմին: Եւ իւրաքանչիւր դիր ըստ կարգի փորագրեալ լինէին ի նմա, որպէս փորագրի տառն ի կնիքս: Կամ որպէս կերպարան ի դիր մատամբ ի վերայ ձեանս տպաւորէին, ի զործարան սրտի նորա, հանդամանք տառիցն ըստ ձեւոյ եւ ըստ ամենայն բանի:»

Եւ երբ Սր. Մեսրոպ աղօթքէն եւ յափշտակումէն սթափեցաւ, ինչ որ տեսած էր այդ վիճակին մէջ, նոյնը տպաւորուած կը տեսնէր իր հոգւոյն խորը, որպէս՝ շատ մը տարիներէ ի վեր արդէն ուսած լլլար: Համոզուեցաւ թէ յատկապէս Աստուծոմէ շնորհ մըն էր եղածը իրեն: Դարձաւ եւ պատմեց ինչ որ տեսաւ Հոսոխանոսին, անոր առջեւ նկարագրելով բոլոր տառերը: Այս վերջինն ալ, ըստ իր արուստին, օղտակար դարձաւ իրեն, վայելչութիւն եւ գեղեցկութիւն տալով տառերուն (Չամչեան, Ա. հ. էջ 493):

Այս գէպքը տեղի ունեցաւ 406ի վերջին օրերուն: Սահակ պարթեւի կաթողիկոսութեան տասն եւ եօթերորդ տարին: Տասն եւ հինգերորդ տարին թաղաւորութեան Վառամչապուհին Հայոց: Ութերորդ տարին Պարսից Յազկերտ Ա.ի թաղաւորութեան. եւ տասներկուերորդ տարին կայսրութեան Արիադեայ: Իրեն՝ Մեսրոպին Գողթնայ վանական անապատէն վերադարձի տասներորդ տարին, որ Հայաստան աշխարհը քարոզելու ելաւ: Եւ դարձեալ իր, Մեսրոպի մահէն երեսուն եւ հինգ տարի առաջ, ըստ անսխալ հաշուին Կորիւնի:

Իր փափաքը կատարուելուն, կ'ուզէր որ շուտ դառնայ Սահակի մօտ. բայց ուրախութենէն թարգմանութեան ձեռնարկեց (407 թուին). մանաւանդ որ ձմեռ էր եւ ճամբորդութիւնը դժուար: Առաջին անգամ թարգմանեց Սողոմոնի Առակաց Գիրքը: Ըստ Կորիւնի, այս առաջին թարգմանութիւնը, գեղեցիկ շարայարութեամբ

գրեց Սամուսատցի Հռութիանոսը :

Եւ ըստ Խորենացւոյն, Մեսրոպ Հոն ձեռնարկեց թարգմանութեան յունարէնէ Նոր Կտակարանին, որուն համար իրեն օգտակար հանդիսացան իր երկու աշակերտները Յովնան Երզնկացին եւ Յովսէփ Պաղնացին . որովհետեւ այս երկուքը արագամիտ եւ ուշիմ ըլլալով շուտով գրերը եւ անոնց հանդամանքները սորվեցան եւ օգտակար հանդիսացան Սր. Մեսրոպին : Սր. Մեսրոպի հրամանով, եկան ասորական եւ յունական դպրոցներուն մէջ ուսած միւս աշակերտները, եւ յօժարութեամբ նուիրուեցան ուսանելու նոր գրերով հայերէն լեզուն : (Չամչեան, Ա. հ. էջ 493) :

Յետոյ թարգմանած գործերը հետն առնելով փութաց Դանիէլ Ասորին եւ Իրարոսը տեսնելու, եւ անոնց ցոյց տալու կատարուած գործերը : Միջազետքէն ելլելով իր աշակերտներովը միասին Հայաստան եկաւ Վրամ-չապուհի թագաւորութեան տասն եւ վեցերորդ տարին :

Ու երբ Մեսրոպի վերադառնալուն լուրը եկաւ եւ գրերը դտնելուն համբաւը հասաւ Վրամչապուհ թագաւորին, անպատում ուրախութեամբ լեցուած ան մեծաւ հանդիսութեամբ, եկեղեցւոյ պաշտօնեաներով, Ս. Սահակի հետ մինչեւ Ռահ գետին ափը գացին, դիմաւորեցին Ս. Մեսրոպը, եւ փառքով մտցուցին քաղաք, օրհնութեան երգերով Աստուծոյ փառքը գովելով :

Ու երբ Մեսրոպ պատմեց այն բոլորը, նշանադրերու տեսիլին վերաբերմամբ եւ կատարուած թարգմանութեանց շուրջ, լսողները արտակարգ ուրախութիւն դրացին եւ այդ օրը մեծ տօնի օր մը դարձուցին, կը գրեն Կորին, Խորենացի, Փարպեցին, Յովհ. կաթ., Շնորհալի (Չամչեան, Ա. հ. էջ 494) :

Գրերու գիւտին լուրը Վրաստան հասնելուն, Վրաց

Բաղուր իշխանը եւ Մովսէս եպիսկոպոսապետը մարդ-
ղրկեցին Մեսրոպին եւ խնդրեցին որ իրենց համար ալ
գիրեր հնարէր։ Մեսրոպ, Չաղայ անուն մէկը իրր
թարգման եւ իր աշակերտներէն ալ հետը առնելով դնաց
եւ անոնց ալ գիրեր յօրինեց, վրացական լեզուին յար-
մար։ Եւ 20ի չափ աշակերտներով դպրոց բացաւ անոնց
ու ինքը վերադարձաւ Հայաստան, հոն թողլով իր աշա-
կերտներէն երկուքը՝ Տիրայր Խորենացին եւ Մուշէ Տա-
րոնացին, իրրեւ ուսուցանող։

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀԻ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄԱՀԵՐԸ

Սահակ Պարթեւի եւ Մեսրոպ Մաշթոցի հետ միա-
սին Հայոց դպրութեան գործին մասնակցելով, 21 տա-
րի խաղաղութեամբ թաղաւորելէ վերջ մեռաւ Վռամ-
շապուհ, անմահանալով անոնց հետ. Յաղկերտ Ա. ի թա-
ղաւորութեան հինգերորդ տարին։

որդին Արտաշէս փոքր էր։ Նախարարաց խնդ-
րանօք, Սահակ անձամբ Տիգրոն դնաց եւ Յաղկերտէն
խնդրեց Խոսրովը, որ Անյուշ բերդէն ելած ազատ կ'ապ-
րէր Տիգրոնի մէջ։ Յաղկերտ չմերժեց զինքը եւ Խոս-
րով եկաւ Հայաստան ու վերստին թաղաւորեց, Հա-
յաստանէն աւելի քան 21 տարի բացակայ մնալէ վերջ։
Բայց միայն մէկ տարի ապրելէ վերջ մեռաւ 413 թուին։

Նոյն տարին մեռաւ նաեւ Սպարապետ Համազասպ
Մամիկոնեանը, որ փեսան էր Սահակ Պարթեւ հայրա-
պետին, ձգելով երեք մանչ թոռներ, Վարդանը, Հա-
մայեակը եւ նոյնանուն Համազասպը, որ կը կոչուէր
նաեւ Համազասպեան։ Խոր. 9. 55, Փարպեցի, Յովհ.
կաթ., Ասողիկ Բ. 1։ (Չամչեան, Ա. հ. էջ 497)։

Յաղկերտ Ա. այս անգամ իր որդին Շապուհը թա-
ղաւորեցուց Արշակունեաց զահուն, պարսից յարեցնե-

լու համար արքունիքը եւ հայ ժողովուրդը «հանապազ խօսիւք ընդ միմեանս, եւ ընտելանալ բարեկամութեամբ ի դրօսմունս որսոց, ի խաղս որ լինեն ի մէջ նոցա, այլ եւ ամուսնութեանց տուր եւ առից»։ Շապուհ սակայն չկրցաւ Հայոց սիրտը շահիլ քրիստոնեայ կամ Արշակունի թագաւոր դառնալով։ Ընդհակառակը անարգանքներ լսեց նախարարներէն (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ. էջ 149)։

ՍԱՀԱԿ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊ ԿԵՐԹԱՆ ՅՈՒՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

Վռամշապուհին եւ Խոսրովին մահանալէն յետոյ պարսկական մասին մէջ կացութիւնը խառնակ էր, դահուն վրայ Յազկերտի որդւոյն Շապուհի նստած տարիէն սկսեալ։

Սահակ եւ Մեսրոպ յարմար տեսան յունական մասը անցնիլ եւ հոն հաստատուիլ, մտածելով թէ քրիստոնեայ միջավայրի մէջ, ուր արդէն ծաղկեալ վիճակ դոյութիւն ունէր, պիտի էրնային դիւրաւ Հայոց դըպրութեան դործը շարունակել։

«Մեծն Սահակ, Մեսրոպէն դաս իրեն հետն առաւ իր երեք թոռները — Համադասպ Մամիկոնէի որդիքը — որոնք ուսումի վարժութեան կը պարապէին, ըստ Կորիւնի, 420 թուականին։

Յունական բաժնի մէջ դտնուող իշխանները, բացի մի քանիներէն, լաւ ընդունելութիւն ըրին Սահակ Պարթեւին, որովհետեւ, արդէն բոլորը յարած էին Կեսարիոյ յոյն եպիսկոպոսական իշխանութեան։ Այդ իշխանները Մեսրոպին ալ արգիլեցին դպրոց բանալը եւ Հայոց նոր դրերով ուսուցանելը։

Դպրոց բանալու այս արգելքը, կ'ըսէ Խորենացին, եղած էր կայսեր եւ Յունաց եպիսկոպոսին հրամանաւ։

Անոնց կարծիքով, գտնուած նշանադրերը անհետկէ թա-
նէր մըն էին եւ կամ թէ այդ գիրերուն պատճառաւ
Հայերը Յունաց լեզուով ուսանելուն վերջ տալով, գա-
տուին ընտելանալէ: (Զամչեան, Ա. հատոր, էջ 502):

Սբ. Սահակ Պարթեւ կը մտածէր, թէ ինչպէս ընէ
որ յոյն իշխանութիւնները հաճեցնէ, այդ մասին մէջ
գտնուող, այն նախարարները որոնք քնդոնած էին,
անոնց հետ խորհրդակցելով, որոշեց եւ Պոլիս դրկեց
Սբ. Մեսրոպը, աշակերտներ եւ իր թոռը Վարդանը ա-
նոր հետ միասին: Նամակներ գրելով Թէոդոս փոքր
կայսեր եւ Պոլսոյ Ատտիկոս պատրիարքին որ ծագումով
Սերաստացի Հայ մըն էր: (Ըստ Սոկրատի Զ. 20):
Կայսեր գրած նամակաւ իր ցաւը հետեւեալ քանի մը
տողերով կը յայտնէ. —

«Գիտեմ զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է
ի ներող լսելութեան ինքնակալիդ, սակս որոյ յուսալով
ի զթածութիւն բարերարութեանդ քոյ՝ զիմեալ ապա-
ւինեցայ յօտս ձեր եւ ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան
յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սորա,
այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչեւ զնշանադիրս անգամ ոչ
ընկալան, զոր երբ նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր
բարերարութեանդ, բազում անգամ ճգնեալ դորայ յԱ-
սորւոց աշխարհին:

Արդ՝ հաճոյ թուեսցէ տիրութեան ձերում ոչ անիշ-
խան առնել զմեզ ի մերում վիճակիս եւ հրամայել ըն-
դունել զմեզ եւ վարդապետութիւնս մեր. ողջ լեր: (Զա-
մչեան, Ա. հ., էջ 502-503):

Իսկ Ատտիկոս Պատրիարքին կայսեր Թէոդոսի մօտ
միջնորդել կը խնդրէ երկու տողերով.

«Սահակ Եպիսկոպոս Հայոց, վարդապետ մեր Ատ-
տիկոս Եպիսկոպոս աշխարհահամուս գրանէ, օրհնու-
թեամբ ողջոյն:

Յուսացեալ ի ձեր սրբութեանէ առաքեցի զուսոցող մերոյ աշխարհիս Մեսրոպ եւ զթոռն իմ Վարդան, որպէս զի ի լսել քոյ, ի դոցանէ զաղերս նեղութեան մերոյ, բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ, օրհնեսցես մեզ, որպէս արդարեւ եղբայր սիրելի. ողջ լեր :»

Մեծն Սահակ նամակ մըն ալ գրեց Մելիտինէ (Մալաթիա) Անատոլիայ զօրավարին, այսպէս .

«Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղաքս գրեզ պատրաստել մեզ յապաւինութիւն, վասն որոյ զդացուցանեմ զի ի հայթայթանս մերոյ նեղութեան առաքինի զուսուցանող մեր զՄեսրոպ, եւ զթոռն իմ Վարդան ի դուռն արքունի եւ աղաչեմ զքո քաջութեանդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ. ողջ լեր (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 504) :

Մեսրոպ, Վարդանը եւ խումբ մը աշակերտներ հետը առած, զնաց Մելիտինէ, որ Հայաստանի սահմանադրուխին վրայ հռոմէական կայսրութեան զինուորական քաղաքն էր : Ուր կը նստէր գլխաւոր պատասխանատու զինուորատեան կառավարիչը Անատոլիոյ, որուն կ'ենթարկուէր նաեւ Պարսկահայաստանը :

Անատոլիայ զօրավարը սիրալիր ընդունելութիւն եւ մեծարանքներ ըրաւ Մեսրոպին, անոր հռչակը առաջ ուրնէ իմացած ըլլալով : Յետոյ Մեսրոպի առաքելութեան դիտաւորութեանց մասին խնամով նամակ գրեց կայսեր, որուն պատասխանին սպասեցին Մելիտինէ մընալով :

Կայսրը պատասխանելով, հրամայեց Անատոլիային Պոլիս գրկել Մեսրոպը եւ Վարդանը :

Անատոլիայ կարգադրեց որ, Մեսրոպի աշակերտներուն մէկ մասը Դեւոնդէի գլխաւորութեամբ մնան Մելիտինէի եպիսկոպոս Ակակիոսի մօտ : Եւ միայն Դերջանի եպիսկոպոս Գնիթը միացնելով Մեսրոպին ու Վարդանին, ճամբայ հանեց զանոնք դէպի Պոլիս :

Մեսրոպ իր ընկերակիցներով հասաւ Պոլիս : Ուներկայացան կայսեր : Ու պատմեցին անոր Հայաստանի անցուդարձերը, եւ դերերու դիւտին սքանչելիութիւնը :

Կայսրը հաւատաց եւ հաւանեցաւ Մեսրոպին խօսքերուն եւ Կաթողիկոս Մեծն Սահակի դրածին : Եւ հրովարտակ դրկեց Անատոլիայ զօրավարին, որով կը հրամայէր անոր, եւ Յունահայաստանի բոլոր կառավարիչներուն ու Հայոց իշխաններուն եւ ժողովրդին :

Սահակ Կաթողիկոսը ընդունելու, եւ թոյլ տալու անոր Հայոց վրայ իր կաթողիկոսական իշխանութիւնը կիրարկելու : Ինչպէս որ կը վարէր Կեսարիոյ եպիսկոպոսը : Ու թոյլ տալ նաեւ բոլոր դաւառաց մէջ Հայոց լեզուաւ դպրոցներ բանալու : (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 504—506) :

Կայսրը հրամանադրեց նաեւ յունական Հայաստանի մէջ քաղաք մը շինելու, որ բնակարանը ըլլայ յունական զօրքին պարսական արչաւանաց դէմ : Ուրիշ խօսքով բերդաքաղաք մը : Նոյն հրամանադրաւ նաեւ Վարդանը նշանակեց յունական Հայաստանի ստրադիլադ :

Ատտիկոս Պատրիարքը նոյնպէս Սահակի թուղթը կարդալով եւ Հայաստանի անցքերուն տեղեկանալով, իրեն իշխանութեան ենթակայ եղողներուն նոյն կարգի հրամաններ տուաւ : Եւ Մեսրոպ Մաշտոցին տուաւ րարունապետի տիտղոսը, ըստ Խորենացիին՝ Եկղիտիատիկոսի տիտղոսը : Եւ վասն առաւել իմաստութեան նորին, Յոյնք կոչեցին զնա Աքիմիթոս : Որը ըստ Կորիւնի, կը նշանակէ Գերդգօն վարդապետ :

Այս տեսակցութիւններէն յետոյ, Մեսրոպ խնդրեց Ատտիկոս պատրիարքէն, որպէս զի անսխալ եւ ճիշդ Աստուածաշունչ մը տրամադրէ իրեն հայերէն թարգմանութեան համար : Ատտիկոս խոստացաւ զտնել եւ զրկել :

Վարդանի հետ միասին Մեսրոպ Պատէքի տօնը Պոլիս կատարեցին եւ վերադարձան Հայաստան պատուով եւ արքունական կառքով, տանելով իրենց հետ կայսրէն եւ պատրիարքէն նամակներ Սահակ Մեծին: Որոնցմով երկու մեղադրանքներ կ'ընէին անոր: Թէ ինչո՞ւ առաջին անգամ նախընտրեց պարսկական բաժինը բնակիլ, փոխանակ յունական բաժնի: Երկրորդ թէ ինչո՞ւ դրոյց դիւտին համար Ասորիներուն ապաւինեցաւ, փոխանակ տիեզերալոյս վարդապետին Ոսկեբերանի: Որ վախճանեցաւ դրերու դիւտին յաջորդող տարին, 407 թուին: (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 504-506):

ԹԵՈԴՈՐ ԿԱՅՍԵՐ ԿՈՂՄԷ ՍԱՀԱԿ ՄԵԾԻ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿԻՆ ՊԱՏՃԵՆԸ

Ինքնակալ Թէոդոր եւ կայսր Հռոմայեցւոց

Մեծի Սահակայ Եպիսկոպոսի Հայոց խնդալ

Հմայեալ մեր տեսանել զթուղթս, վերահասու եւ շաք դրելոյդ առ ի քէն եւ մեղադրեացք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտ դար զհետ հեթանոս թաղաւորի, եւ մեղ եւ ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել այսմ մեղադիր ենք, զի արհամարհեալ զճարտարովքս որ ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց ոմանց խնդրէ իր զիմաստից դիւտս. վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մեր ծառայիցդ արհամարել, զայդպիսի ուսմամբդ. բայց զի յետոյ պատմեաց մեղ Մեսրոպ, թէ կատարումն արուեստիցդ ի շնորհաց վերնոյն եղեւ, դրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին, եւ զքեզ պատուով ընկալցին որպէս զարդարեւ վարդապետ իւրեանց. հանդոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու: Եւ դարմանք եւ ծաղք յարդուրուստ եղիցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել աշխարհիդ Հայոց յապաւինութիւն ձեզ եւ մերոց զօրաց: Եւ

վասն քո արարաք ստրատելադ զՎարդան զորդիցեալն քոյ եւ յառաջին վարդապետին դրեցաց զՄեսրոպ»։ Ողջ էր :

Պատճէնը նաեւ նամակին Ատտիկոս Պատրիարքին առ Սահակ Մեծին :

«Ատտիկոս ինքնադուլս Եպ. Կոստանդինուպոլսի
Հայոց ի տէր խնդալ :

Եղբօր սիրոյ եւ աթոռակցի Սահակայ Եպիսկոպոսի Բաղում գոհութիւնն մատուցանեօք Աստուծոյ, յաղաքս քոյ բարեհամբաւութեանդ, ի մէջ աշխարհի բարբարոս ազգի. այլ ազատ ի մեղադրանաց ոչ թողումք : Որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի եւ զՆերսիսի երանելեաց քոց հարց :

Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զի արդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայրն մեր Սր. Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ եւ ամենայն քրիստոնեայք եւ ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի եւ ոսկերեքան կոչեցեալ զնա. եւ ձեր գանց նովաւ արարեալ կամեցայք ի պահմանակալ ջրոց, զփափաք ծարաւոյն յազուցանել, մինչեւ ամենազէտին տեսեալ զսնտտի աշխատութիւն՝ բղկեաց ի ձեզ զչնորհս հոգոյն. ընդ որ այժմ ուրախ եմք :

Իսկ արդ, հրամանաւ ինքնակալին Օգոստոսի տրեւալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետին զկողմամբդ մեր եւ աղանդորդ բորբորենւոնաց՝ կամ հաւանել եւ կամ հալածել (հաւանեցուցանել) ի քումէ վեհակիդ. եւ զպաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել Եկեղեցատիկոս» : (Չամչեան, Ա. հ., էջ 504-506) :

Մեսրոպ եւ Վարդան, Մելիտինէ թողոցած աշատուիայ զօրավարը հոն չգտան : Ան ալ իր կարգին կայսեր հրովարտակը առնելուն, դիմաւորելու դացած էր

Մեսրոպը եւ Ատրատիլադ Վարդանը :

Մեսոպ եւ Վարդան, Մելիտինէ թողուցած աշակերտները իրենց հետ առնելով անցան Հայաստան, ուր դոստ Մեծն Սահակը եւ Անատոլիայ զօրավարը, որ կայսրէն ստացած հրավարականին բովանդակութիւնը դործնականացնելու համար յունական Հայաստանի հայ եւ յոյն իշխաններն ու պաշտօնէութիւնը ժողովի հրաւիրելով կայսեր հրամանը կը տեղեկացնէր անոնց, կաթողիկոս Սահակ Մեծին ենթարկուելու եւ Մեսրոպը ըստ ըստ ճանաչու եւ դպրոցներ բանալով հայերէն ուսուցանելու :

Իսկ ինքը հետեւեցաւ հրամայադրուած բերդաքաղաքին յարմարագոյն վայրը գտնելու եւ շինութեանց դործին ձեռնարկելու : (Չամչեան, Ա. հ., էջ 505-506) :

Պարսկահայաստանը գէշ կացութեան մէջ էր, եւ ոչ իսկ օգուտ մը կ'ընծայէր Պարսից արքունիքին :

Յագիկերտ Ա. մեռած էր, եւ անոր որդին Շապուհ Արշակունեաց գահակալը, երեսէ ինկած Հայոց մեծամեծներէն, ձգեց զնաց Տիգրոն իր հօրը գահը բազմելու. բայց պաշտօնականներէն սպաննուեցաւ :

Վսամ նոր թագաւոր, Հայաստանը մեղմ քաղաքականութեամբ մը սիրաշահելու համար Ամբատ Բադրատունին միջնորդ ըրաւ միւս նախարարներուն մօտ Հայաստանը բարեօք կառավարելու խոստումներով : Եւ խոստացաւ Վսամշապուհ Արշակունիի որդին Արտաշէսը թագաւորեցնել : Ասոր վրայ նախարարները համաձայնելով պատգամաւորութիւն մը զրկեցին Սահակ կաթողիկոսին եւ զայն պարսկական Հայաստան կանչեցին :

Սահակ կաթողիկոս բանաւոր գտնելով նախարարաց տեսակէտը, Մեսրոպը թողուց յունական բաժնին Շաղապոմբ գաւառը իր գպրութեան դործին եւ վարդապետութեան հոգը տանելու, ինքը Վարդան Ատրաքիլատը եւ

իր միւս երկու թոռները հետն առած դնաց ու Վաղարշապատի մէջ Սահակի ներկայութեան բոլոր նախարարները ժողով դումարելով որոշեցին եւ Սմբատ Ասպետը եւ Վարդան Ստրազիլատը զրկեցին Տիգրան պարսիկ Վռամին հաւատարմութիւն խոստանալով:

Վռամ ընդունեց պատգամաւորութիւնը եւ թուղթ ստորագրեց, որ բնաւ պիտի չյիշէ նախարարաց յանցանքները: Եւ համաձայն իր խոստման 18 տարեկան Արտաշէսը թաղաւորեցուց եւ զրկեց Հայաստան, անունը միայն Արտաշիւրի փոխելով:

Արտաշէս սակայն թաղաւորական պատուոյն անդիտակ պատանի, իշամուլական յոռի արարքներով, մասնաւորապէս նախարարական տուններէ ոմանց պատուոյն արատ պատճառելով խիստ կերպով իր դէմ հանեց նախարարները որոնք Սահակ կաթողիկոսէն կը պահանջէին դահնկէց ընել տալ Արտաշէսը: Անոնք պնդեցին որ կաթողիկոսը անձամբ երթայ Տիգրան այս խնդրին համար: «Մեր հիւանդը դարմանելու համար աւելի վատ հիւանդէ մը դեղ չի սպասուիր» կը պատասխանէր ան եւ կը յորդորէր զանոնք ներող աչքով դիտելու եւ ետ կենալու դահուն կործանման ձգտող իրենց յամառութեան, յորդորելով թէ թաղաւոր պատանին եւ թէ նախարարները: Մտիկ չըրին անոնք եւ իրենք անձամբ դացին Տիգրան, եւ ամբաստանեցին թէ՛ Արտաշէսը եւ թէ՛ ինքը Սահակ կաթողիկոսը:

Վռամ կանչեց երկուքն ալ: Սահակ կաթողիկոսը բանտարկեց, իսկ Արտաշէսն ալ թաղաղուրի ընելով աքսորեց Խուժաստան: Իսկ նախարարներն ալ մեծ պատիւներով վերադարձուց Հայաստան, կաթողիկոսացնելու իրաւասութիւն տալով իրենց ընկերացող Սուրմակը, որ Բզնունեաց դաւառի Արծկեօյ քաղաքէն էր:

Նախարարաց Հայաստան վերադարձին իրենց կ'ըն-

կերանար նաեւ Հայաստանի վրայ սասանեան Պարսկաստանի առաջին մարզպան Վեհմերչպուհը: (Չամչեան, Ա. հ. էջ 513-5169:

Նախարարները չափազանց բորբոքած եւ զայրացած ըլլալով Արտաշէսին, չխնայեցին նաեւ Արշակունեաց դահուն, որ վերջացաւ 428 թուին: Յազկերտ Ա.ի որդւոյն Վռամի ձեռքով իրականանալով Սասանեանց նպատակը Հայաստանի Արշակունեաց դահուն նկատմամբ:

Եւ անկէ յետոյ պարսկական Հայաստանը սկսաւ կռաւիարուիլ մարզպաններով:

Արշակունեաց Հարստութիւնը տեւեց՝ ըստ Հ. Ս. Մ. ի՝ 580 տարի: (Պատմ. Հայոց, Բ. հ. էջ 152):

Չամչեան միեւնոյն թուականները կու տայ 428 Արշակունեաց թագաւորութեան կործանման եւ 580 տարի տեւողութեան ըսելով Վաղարշակ Առաջինէն սկսելով: (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 510):

Մինչդեռ նոյն պատմագիրը Հ. Ս. Մ. Գլ. Ժ. Հայ Արշակունիք: Տրդատ Ա. Գլուխին եւ վերադիրքուն տակ.

«Հայաստանի թագը (Ն. Բ. 66էն մինչեւ Յ. Բ. 428) պատկանեցաւ Հայ Արշակունեաց», կ'ըսէ Պատմ. Հայոց Հ. Ս. Մ., էջ 217):

Մինչդեռ Բրիտտոսէ առաջ 66 թուականէն, յետ Բրիտտոս 428 թուականը, կ'ընէ 494 տարի:

Իսկ եթէ իր Արտաշէսեան Հարստութիւնն ալ միասին հաշուենք, որ կը սկսի Բրիտտոսէ առաջ 190 թուականին (Պատմ. Հայոց Հ. Ս. Մ., էջ 216-217): Այն ատեն Արշակունեաց Հարստութիւնը տեւած կ'ըլլայ 618 տարի: Այս ի՜նչ հակասութիւն է իբր դասագիրք ծառայելու կոչուած պատմութեան մէջ:

Զօրավար Անատոլիայ կայսեր հրովարտակը ստանալուն, Մելիտինէէն անցաւ յունական Հայաստան:

Պաշտօնեաներէ եւ իշխաններէ ժողով զուսմարեց ու իր կարելի աջակցութիւնը տուաւ յունական բաժնի մէջ կաթողիկոսական իրաւունքներու կիրարկումին եւ Հայոց լեզուով դպրոցներ բանալու։ Եւ այդ ժողովէն յետոյ չըջեցաւ յունական Հայաստանի բոլոր կողմերը, հրովարտակին մէջ հրամայադրուած շինուելիք քաղաքին տեղը ճշդելու։

Շինուելիք այդ քաղաքին տեղին ճշդումը, հիմնումը եւ անունը, որոնք կու դան կարգ մը պատմական եւ աշխարհադրական թիւրիմացութիւններ կամ չփոթութիւններ ճշդելու, յարմար կը դատեմ նոյնութեամբ, տեղով եւ այնքան մօտիկ, դէպքերուն ժամանակակից խորենացու արձանագրածը արտադրելու, որպէս զի ընթերցողը միշտ աչքի առջեւ ունենալով պատմիչին դրածը, իր համոզումը կրնայ ճշդել, թէ՛ Կարին անունը, դաւառի՞ն թէ՛ քաղաքին անունն է։ Թէ՛ այդ քաղաքը զոյութիւն ունէ՞ր Անատոլիայէն առաջ։ Թէ՛ Կարին անունը հայոց թաղաւորի մը անունէն է, որ փոխանցուած է քաղաքին։

Ուշի ուշով հետեւինք եւ լսենք պատմիչին գրածը։

«Անատոլիայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի եկեալ յաշխարհս մեր եւ չըջեալ ընդ բազում կողմանս մեր, հախի ի դաւադին Կարնոյ իբրեւ ի միջոցի, շինէր զքաղաքն արդաւանդահող, Հատաջուր, եւ բերրի, իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի ի բացեա ի տեղեացն, ուր Յփրատայ մասինն ինչ բղխին աղբերք ականց, եւ հանդարտ զնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար երեւոյթք յորում անբաւութիւնք ձկանց եւ զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց ի յուսկ միայն կերակրեալ էին բնակիչք»։

«Եւ զեղերբ մօրին Համբք եւ բազմութիւն եղէդաց, եւ դաշտին ունին զթանձրութիւն խոտոց եւ զքաղաքե-

բութիւնս սերմնաւոր պտղոց : Եւ լերինք լի են երէովք
կճղարաշխիւք եւ որոճայնովք, նաեւ զանասուն պաճարս
բաղմացուցանեն, մեծահասակս քաջամարմինս եւ յոյրս
ցուցնեն համակեալս իգիտութեան :

«Եւ առ ստորոտով մի գեղեցկանիւստ լերինն գլու-
նեալ բազում աղբիւրս ականակիտս եւ մասունս բըղ-
եալ, անդ եղեղադրաց է քաղաքն, զորով չըջալիակեալ
խոր փոսիս, անդեղալիւր հաստատեաց զհիմունս պա-
ռարին, եւ ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահադինս
չինեաց . յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց . ի պա-
տիւ Թէոդոսի» :

«Եւ ի նմանէ եւ անդր չինեաց աշտարակս ժայռա-
ւորս իբրեւ զնաւացուկս, եւ առանց դողաւոր խորշիւք՝
որք ընդ դէմ հային լերինն : Սապէս եւ ընդ դէմ դաշ-
տին հիւսիսոյ, իսկ ընդ դէմ արեւելից եւ արեւմտից
կանդնեաց աշտարակս բոլորաճեալ» :

«Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրալանդակ վայրի մը-
թերանոցս բաղմապատիկս չինեաց, եւ Աւդոստիօն ան-
ուանեաց . ի պատիւ Աւդոստիոսի, եւ այլ ջուրս ընդ
հոլով տեղիս ածեալ մտցոյց անյայտ գնացիւք : Եւ ելից
գինու եւ պահապան գնդիւք զքաղաքն : Եւ անուանեաց
Թէոդուպոլիս : Զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լինի
անունն : Եւ ի վերայ ջերմ բղխեալ աղբերացն յարկս ի
վիմատաչ քարանց չինեաց» : (Պոր․, էջ 516) :

Կարնոյ դաւառին մէջ Անատոլիայ զօրավարին կար-
գադրութեամբ չինուած Թէոդուպոլիս քաղաքին թուա-
կան պէտք է ընդունիլ հինգերորդ դարու երրորդ տաս-
նամեակը : Այս քաղաքին չինութեան Ե․ դարուն ժա-
մանակակից պատմահօր կողմէ, այսքան պարզ ու յըս-
տակ նկարագրութիւնը տեսնելէ վերջ, ինչի՞ վերագրել
Հ․ Ս․ Մ․ի «քաղաքները եւ բնակարանները նկա-
րագրելուն քսենոփանեան դարու շուրջ «Այս չըջանի մէջ

Հայաստանը չունէր բաղմաթիւ մեծ քաղաքներ» : «Արմաւիր, Վան, Կարին, որ մեր երկրին զարդերն էին եւ Ուրարդական շրջանէն մնացեր էին . միայն Երուանդակերտը՝ որ ձեռակերտ էր Երուանդ Սադրապէն, եւ Մանազկերտը միակ հայկական դասակերտներ էին» : (Տես Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Ա. հատոր, էջ 150) :

Ուրիշ մը :

«Կարին անունին շուրջ կարծիքներ կան թէ՛ Կարէն անունով հայ թագաւորի մը անունովն է որ կոչուած է Կարին» : (Բնաշխարհիկ Բառարան, էջ 308) :

Այս կարծիքին ուժ տուողը կը թուի ըլլալ հետեւեալ ոտանաւորը, զոր նոյնութեամբ կ'արտադրենք Բնաշխարհիկ բառարանէն :

«Բաղաքիս անուան վրայ հետեւեալ ոտանաւոր դրութեան կը հանդիպինք, որով կը յայտնուի թէ Կարէն անուն հայ թագաւոր մը կառուցած է» .

«Ի պատմագիրս այսպէս ճառին

Ստոյգ դրեալ եւ հաստատին

Վրան մերոյս այս քաղաքին

Հիմն արկման շինման սորին

Այս բարելի քաղաք Կարին

Շինեալ վաղուց յաւուրս հին

Ձեռամբ Կարէն թագաւորին

Հայկեան տոհմիս մեր արքային :

(Բնաշխարհիկ Բառարան, էջ 308) :

Ոտանաւորին միտքը զոր Բնաշխարհիկ Բառարանին հեղինակը իւրացուցած է : Ասիկա ա'լ աւելի շփոթեցուցիչ պարագայ է : Վասն զի Հայաստան երբ եւ իցէ Կարէն անունով թագաւոր չէ ունեցած : Հայկազեանց շրջանին ունեցած ենք Կար անունով նահապետ մը : Հայկակ Առաջինէն սկսելով Եօթներորդը : Հաւանաբար այս Կար անունով դաւառը կոչուած ըլլայ Կարի դաւառը

կամ Կարնոյ դաւառը. դաւառը եւ ոչ թէ քաղաքը: Որ
զոյութիւն չէ ունեցած մինչեւ հինգերորդ դարու եր-
րորդ տասնեակին: Երբ հիմնուած է Հռոմայեցոց փոքր
թէոդոս կայսեր հրամանով, անոր օրով եւ անունովը
թէոդոսպոլիս:

Չճանչնալ այս տեսակէտը, կը նշանակէ խաչ քա-
չել Խորենացիի վրայ: Եւ այդ կը նշանակէ խաչ քաչել
Հայոց Պատմութեան վրայ, եւ ասպարէզը բաց ձգել
քննական մեր պատմիչներուն:

Ահա թէ ի՛նչ պատճառաւ այդ քաղաքին վերաբեր-
եալ Խորենացիէ պատմուածը նոյնութեամբ արտադրեցի
հոս, դայն մատչելի դարձնելու համար ընթերցողներուն,
տեսնելու համար թէ ինչ կարգի յերկրանքներ եւ ինչ
կարգի խեղաթիւրումներ կը կատարեն մարդիկ, պատ-
միչներ կամ ոտանաւոր գրողներ, չարափոխելով պատ-
մութիւնը եւ չփոթութիւններ ստեղծելով, դաւառաց ա-
նուններուն եւ յաճախ տեղերուն շուրջ:

Կարնոյ քաղաքին շուրջ կայ նաեւ ուրիշ չփոթեցու-
ցիչ եւ միանդամայն լուսաբանող ոտանաւոր մը: Աղբիւ-
րը դարձեալ «Բնաշխարհիկ Բառարան»ը: Իր կողմէ ալ,
ոտանաւորին եւ հեղինակին մասին քանի մը տողնոց
բացատրութիւն տալով. —

«Տասն եւ վեցերորդ դարու վիպասան Սիմէոն Ա-
պարանցին քաղաքիս Թէոդոսպոլսոյ շինութեան համար
կը գրէ.

«Եւ գԱնառոյ ուղեւորեալ
Ըգ Թուուլուս քաղաք շինեալ
Թէոդոսի Պոլիս յիշեալ
Նախկին անունն խանգարեալ»:

Այս Թուուլուս նախկին անունը, եթէ ստոյգ է ըն-

թերցուածը, անշուշտ տրուած է մերձեկայ տաք ջերմութիւններուն համար որ տասնեւհինգ քիլոմէթր դէպի արեւմուտք հեռու է Թէոդուպոլիսէն, եւ ներկայիս Իլիճէ կոչուած գիւղն է:

Ուրեմն ըստ Սիմէոն Ապարանցուն, քաղաքին անունը Թուոուլուս կամ Թալիլիս է եղեր Թէոդուպոլիս ըլլալէ առաջ:

Ոչ, սխալ եւ չփոթեցուցիչ է այդ քաղաքը: Թէոդուպոլիս, Կարին եւ կամ Էրզրում հանքային տաք ջուր կամ ջերմութիւններ չունի: Եւ ջերմութիւններ ունեցող արդի Իլիճէ գիւղը ըսինք թէ տասնեւհինգ քիլոմէթր դէպի արեւմուտք հեռու է Թէոդուպոլիսէն կամ Կարինէն:

Ուրեմն, Սիմէոն Ապարանցին, տող մը ոտանաւոր դրած է փառաւորութելու մարմաչով: Զայն արտադրող Բնաշխարհիկ Բառարանի հեղինակը, Հայր Եփրեկեանն ալ, Բառարանը ճոխ նիւթեր պարունակողի մարմաչով, ի վնաս Հայոց պատմահօր եւ Հայաստանի պատմութեան, թիսած են, առանց հետեւանքներուն մասին մը տածելու:

Հաւանաբար ասոնք եւ այսպիսիները որոնց չեմ հանդիպած, իրենք ալ իրենց կարգին չփոթուած են. Քսենոփոնին Կարինէն անցնելուն, եւ Ստրաբոնին ալ Արտաշէսի կողմէ Կարնոյ դրաւումը յիշուելուն: Կարծելով թէ, Նահանջ Բիւրոցին հեղինակը Բասենէն Զաղտիքի դժով Տրապիզոն երթալուն Կարին անունով քաղաքին մէջէն անցաւ: Եւ Արտաշէս Առաջինի դրաւածն ալ Խալդէերէ, Կարին կամ Կարինիտիս քաղաքն էր: Մինչ երկուսին, կամ երկու դէմքերն ալ կը վերաբերին Կարնոյ դաւառին:

Ինչպէս Բասեն, Դերջան, Խորձեան եւ Երիզ կամ Եկեղեաց դաւառներու մասին ըսուածը եւ ոչ թէ քաղաքներու: Որովհետեւ բացի Երիզ աւանէն որ ներկայի

Երիդան է. միւս դաւառներու Բասեն, Դերջան եւ Խորձեան անուաներով քաղաքներ չկան յիշեալ դաւառաց մէջ:

Այս պարագային, ըսել կ'ուզեմ Կարնոյ դաշտին մէջ Ծրդ դարու երրորդ տասնեակին հիմնուած քաղաքին մասին պատմողը քիչ տողերու մէջ, այնպէս մը նկարուն պատմած է որ, իր պատմածը պաշտպանողի պէտք չունի: Ոչ մէկ պատմիչ կամ բանաստեղծ կրնայ դայն խաթարել:

Այդ է պատճառը որ Խորոնքցին կոչուած է պատմահայր Մովսէս Խորենացի: Եւ այդպէս ալ պիտի մնայ յաւիտեանս յաւիտենից: Հոգ չէ թէ անգիտակցաբար եւ յաճախ գիտակցաբար մեր ազնէիք կը ջանան դայն եւ անոր նմանները նսեմացնել:

×

Թէոդուլովիսը մենք Հայերս, դաւառին անունով նոյնացուցած ենք եւ կը կոչենք Կարին: Իսկ Արաբները իրենց տիրապետութեան օրերուն կոչեցին Արաբ կամ Արդը Ռում, որ կը նշանակէ յունական կամ հռոմէական երկիր: Իսկ Թուրքերը այս արաբական ձեւը աղաւաղելով դարձուցին Էրզրում: Որը Թրքական տիրապետութեան օրերէն ի վեր նահանգապետական քաղաք է:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ

Կ'ԱՆՑՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՄԱՍԸ

Մեծն Սահակ, կանչուելով պարսկական բաժնի նախարարներէն, տարիներ առաջ անցած էր հոն: Իսկ Մեսրոպ Մաշտոց իր վարդապետական դործը կը շարունակէր յունական բաժնին մէջ: Կենալով Շաղղումք անունով հովանաւոր տեղերը (Խոր., էջ 5209-521 եւ աշակերտներ հասցուցած էին:

Այդ առաջին աշակերտներէն վերակացուներ թողուց, Սպէրի դպրոցին Ղեւոնդը եւ Ննովքը: Դերձանի դպրոցին նոյն դաւառին եպիսկոպոս Գնիթը եւ Եկեղեաց դպրոցին Դանանը (նոյն էջ): Իսկ ինքը անցաւ սարսկական մասը 423ին, իմացած ըլլալով որ Գողթանի Շարիթայ իշխանի ձեռնտուութեամբ վերստին հեթանոսական նախկին աղանդը գլուխ բարձրացուցած է: Հոն խնդրեց Շարիթայի որդւոյն գլուխն որ բարեպաշտ մէկն էր, օգնէ իրեն հօրը հետ միասին այդ չար աղանդը վերցնելու: (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 509): Չամչեանին աղբիւրներն են (Խոր., Գ. 60: Եւ Կորիւն:)

ԹԱՐԳՄԱՆԶԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ

ԻՆԶՊԷՍ ԿԸ ԿԱՏԱՐՈՒԷՐ

Գողթանի մէջ, Մեսրոպ երբ աւարտած էր իր վարդապետական առաքելութիւնը, Վաղարշապատ եկաւ: Եւ Ար. Սահակին հետ խօսելով, խորհուրդ ըրին, զանազան ազգաց մատեաններու թարգմանութեան շուրջ: Եւ միաձայնութեամբ որոշեցին, աշակերտներէն թարգմաններ ղրկել այս ու այն տեղերը, թարգմանչական աշխատանք կատարելու: 425 թուականին էր, երբ նախընտրեցին անոնցմէ երկուսը, Պաղնացի Յովսէփը եւ Կողբ գիւղացի Եղնիկը, որոնք երկուքն ալ ասորերէն եւ յունարէն լեզուին քաջածանօթ էին, ղրկեցին Միջագետքի Եդեսիա քաղաքը, նախ Ասորոց գրերով եղած հայ մատեանները գրելու, ապա եւ ասորի հայրերէն ալ թարգմանութիւններ ընելու եւ շուտ մը բերելու: Որպէսզի միեւնոյն թարգմանչական աշխատանքով Պոլիս ղրկուին երկուքն ալ:

Աշակերտներէն Յովնան Եկեղեցեացին եւ Արձան Արծրունին ալ Պոլիս ղրկեցին 426 թուականին:

Յովսէփն ու Եղնիկը, որոնք Եդեսիայ էին, իրենց ազգականներէն իմանալով Երզնկացի Յովնանին եւ Արծրունի Արձանին Պոլիս շրջուելը, թարգմանած գործերնին միջոցով մը շրջելով իրենց վարդապետներուն Մեսրոպին ու Սահակին եւ իրենք Եդեսիայէն ուղղակի գացին Պոլիս, առանց հրամանի:

Թարգմանչական գործին հանդէպ, Եդեսիայէն առանց հրամանի Պոլիս մեկնող Յովսէփ Պաղնացիին եւ Եղնիկ Կողբէցիին բարի նախանձը տեսնելով, երկու ուրիշ աշակերտներ Ղեւոնդ մեծ երէցը եւ սքանչելի Կորիւնը, որոնք նոյնպէս տեղեակ էին յունական լեզուին, ինքնակամօրէն, անոնք ալ ելան եւ գացին Պոլիս: Ու հոն գտան առաջինները, Յովսէփ Պաղնացին եւ Եղնիկ Կողբէցին, որոնց հետ միացած, անշուշտ որոշ ծրագրով, ձեռնարկեցին թարգմանչական աշխատանքին: Երբ դեռ անփութութեամբ եւ յուլութեամբ, ճամբան ասդին անդին թափառելնուն պատճառաւ Յովնան Եկեղեցեացին եւ Արձան Արծրունին Պոլիս հասած չէին: (Չամչեան, Ա. հատոր, էջ 509:510): Չամչեանի աղբիւրներն են՝ «Խոր. Գ. 60: Կորիւն»:

×

Սահակ մեծ Պարթեւ հայրապետը, կաթողիկոսական դահուն վրայ մնալով 51 տարի, վախճանեցաւ 440 Սեպտեմբեր 9ին, ճիշդ իր ծնած օրը: Կարին դաւառի Բլուր գիւղին մէջ, ուրիշ մարմինը տարին Տարօն, Աշտիշատ (Չամչեան): Բարձեալ զպատուական մարմին նորա, սարկաւազապետին նորա Երեմիայի, հանդերձ աշակերտօք: Եւ Տիկնաւն Մամիկոնէից նորին, նովաւ որում անունն էր գստրիկ, կին Վարդանայ ստրատիլատի (սպարապետ): Տարեալ հանդուցին յիւրեան գիւղն յԱշտիշատ (Խոր., էջ 542-543):

×

Վեց ամիսներ անցնելէ յետոյ, 441, 13 Մեհեկանին (Փետրուար) վախճանեցաւ նաեւ Մեսրոպ Մաշտոց, Վաղարշապատի մէջ: «Գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնս ժամանակի էին առաքինիք (Խոր․, էջ 543): Մեսրոպ Մաշտոցի մարմինը ոմանք Տարոն՝ իր բնադաւառը, աշակերտներէն ոմանք Գողթան՝ եւ ոմանք ալ Վաղարշապատի սուրբերու դամբարանաց մօտ կ'ուղէին թաղել: Յաղթեց սակայն Վահան Ամատունին, որուն վստահուած էր Հայաստանի հաղարապետութիւնը, տարաւ սրբոյն մարմինը իր գիւղը Օշական եւ թաղեց հոն:

Հայաստան սգոյ մատնուած էր:

Արտաշէս Երրորդով վերջացած էր Արշակունեաց Հարստութիւնը:

Զկար լուսամիտ եւ արդարակորով Վռամշապուհը: «Հողեւոր իրաւասութեան տեղակալ Մեսրոպ Մաշտոցի վախճանելէն յետոյ, նոյն իրաւասութեամբ անոր տեղը կը դբաւէ Հողմիցի Յովսէփ Ա.ը 440ին: Սուրմակ Մանազկերտցին որ երկրորդ անգամ հակաթու էր 437էն, կը վախճանի: Եւ Յովսէփ կաթողիկոս կը ճանչցուի 444ին: Կը նախադահէ Շահապիւլանի ժողովին 445ին: Եւ Արտաշատի ժողովին 450ին: Կ'աքսորուի 451ին եւ կը նահատակուի 454ին (Օրմանեանի «Հայոց Եկեղեցին» Կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւն, էջ 249):

Աղբիւր ունենալով, Կանոն ԻԹ. Ասողիկ Բ. 2. Վարդան, Կիրակոս, Զամչեան Շահապիւլանի ժողովին թրւական կու տայ 447 յամսեանն Նաւասարդի, ի սկզբան տարեմտի Հայոց, յաւուրս Խօնի սրբոյ Կարապետին, ի դալ ժողովիլ բազմութեան ի յաւանն Բաղուան ի դաւանն Բաղրեւանդայ: (Զամչեան, Բ. հատոր, էջ 15): Բաղուանն է ներկայի Իւջ Քիլիսէն: Իսկ քիլիսէ է Սր. Յովհ. վանքին սլաւոճառաւ: Կամ Իւջ Քիլիսէն Բաղուան

նի քովիկին է: Հոն ուր Տրդատ դիմաւորելու եկած էր Գրիգոր Լուսաւորիչին: Երբ անիկա Տարոնի մեհեաններու հաշիւը կարգադրելով, դէպի Արտաշատ կը բարձրանար:

«Արար ժողով, եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ որ մերձ էր Բագուան՝ ի սահմանակից դաւառն Ծաղկոտան (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 15):

Ժողովին դումարողը Յովսէփ Կաթողիկոսն էր, ստեղծուած տխուր կացութեան համար. «խորհուրդ արար ընդ աւագս Հայոց, դարման դեղոց մատուցանել»:

Ժողովը դումարուեցաւ Շահապիվան, վասնզի «տեղի էր բնակութեան սպարապետին Հայոց եւ խմբի բանակի նորայ (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 15):

Տեղերը չչիոթենք: Ծաղկոտն դաւառը, Բագրեւանդայ (Ալաշկերտ) սահմանակից է արեւմուտքէն: Գրտնուելով վերին կամ արեւմտեան Բասենին հարաւը:

Ծաղկոտն կոչուելուն պատճառը, տեղւոյն հաւասար մեծութեամբ եւ բարձրութեամբ, դեղեցկադիր ու բաղմապալաթ սարերն են, ծաղկանոցի մը նման, որոնք հարաւի քամիին դէմ վերին Բասենի հովիտը՝ եւ հիւսիսի քամիին դէմ Տուրածատափը (այժմու Խնուսի հիւսիսային մասերը) կը պատսպարեն: Արեւելքէն արեւմուտք իյնալով Ալաշկերտի եւ Կարնոյ սարերուն միջեւ:

Շահապիվանի ժողովին ներկայ էին. — Տիգրոնի հայադղի մարդ զսնը Վահակ Սիւնի, Պարսիտի, Հայաստանի հազարապետը Վահան Ամատունի, Պարսկ. Հայաստանի սպարապետը Վարդան Մամիկոնեան, Խորխորունեաց իշխան Վրոյր Խորխորունի, եւ բազում դաւառաց տէրեր, կուսակալներ, զօրադուխներ, աւագ նախարարներ, սեպուհներ եւ ազատներ: Շատ մը իշխանաւորներ, որոնք բոլորը միասին եւ միաբերան ազաւեցին երանելի կաթողիկոսին իրաց դարման մը տանելու:

(Չամչեան, Բ. Հ. էջ 15) : Որովհետեւ մոգերը մեծ բազմութեամբ հասած եւ քսանհինգ օրերէ ի վեր բանակած էին, Ծաղկոտն դաւառի Անդղ կոչուած գիւղաքաղաքին դէմը, կ'ըսեն Եղիշէ, Փարսեցի (Չամչ. Բ. Հ. էջ 42) :

Կացութիւնը Արշակունեաց դահուն զառարումէն ի վեր աստիճանաբար սկսած էր մուսուլմանալ եւ օր ըստ օրէ կը բարդանար պարսկական մաս եղող Հայաստանի վիճակը : Հայաստանը վերջնականապէս Տիգրոնի զերի դարձնելու ճիգեր ի գործ կը դրուէր Սասանեաններէն : Վեհ Միհր Շապուհը դացած էր, եւ անոր տեղը հիմա հայազգի մարդպանը աւելի ձեռնտու էր Յաղկերտ Բ. ի ծրագիրներուն իրականացման : Եւ այդ ծրագիրը զլուիս հանելու միջոցը դարձեալ քրիստոնէական կրօնը Հայաստանէն ջնջելն էր, որպէս զի Հայերը ամիանդամ ընդ միշտ արեւմուտքէն, քրիստոնեայ հռոմէական կայսրութենէն ձեռնթափ ըլլալով պարսկանան :

Ատոր համար էր որ դեռ 445ին մոգերը մեծ բազմութիւններով եւ բանակային ուժերով լեցուած էին Հայաստանի մէջ հոս ու հոն : Հայաստանի քրիստոնէական եկեղեցիներն ու վանքերը կործանելու եւ անոնց տեղ վերստին կռատուններ հիմնելու եւ զրադաշտական օրէնքը ի գործ դարձնելու :

Եւ այս ծրագրին յաջողութեան համար Յաղկերտ Բ. (438-457) յանձին մարդպան Վասակ Սիւնիի, բերդը ներսէն գրաւելու ամէնէն ձեռնտու անձնաւորութիւնը դրած էր :

ՎԱՍԱԿ

Վասակ Սիւնին ծնած էր իբր 384ին եւ որդին էր Բաբիկ իշխանին, որդի Անդովկ Սիւնեաց անուանի նախարարին եւ եղբայր Փառանձեմ դշտոյին : Գրեթէ 15

տարեկան պատանի՝ դացեր էր Պարսից դուռը: Հօրը մահէն վերջ, Արքայից արքան մերթեր էր իրեն փոխանցել Սիւնեաց դահլ, վասն զի դեռահասակ իշխանը խորոխտարար դոշեր էր թէ «ինքը պէտք չունէր Արքայից արքայի ձեռքէն ընդունելու Սիւնեաց ժառանգութիւնը:

Վասակ երբեք չմոռցաւ այդ մեծադոյն զրկանքը: Ան դիտցաւ սակայն Սասանեաց դէմ զդացած ատելութիւնը խորագիտութեամբ ծածկելու, եւ այնպէս մը չահեցաւ Պարսից արքունեաց համակրութիւնը, որ Վլորաստանի մարդպան կարգուեցաւ, յետոյ իրեն յանձնուեցաւ Ճորայ պահակին պահպանութիւնը:

Բայց սէդ Սիւնին այդչափով չբաւականացաւ, մինչեւ որ 412ին նենդութեամբ եւ քսութեամբ սպաննել տալով իր հօրեղբայրը Վաղինակ, եւ յանցաւոր իշխանին տէրութիւնն իրր քրտիկար, դործ արդիւնական եւ արժանի վարձատրութեան, տանելով արքունիքը, այս ծառայութեան փոխարէն Արքայից արքայէն ընդունեւր էր հայրենի ժառանգութիւնը: Այդ ժամանակ Վասակ 28 տարեկան էր:

Հակառակ իր ծաղիկ հասակին, իր խելքով եւ ազնուական վարմունքով ամէնուն սիրելի դառնալով, իր անունն ու ազգութիւնը հետզհետէ բարձրացաւ եւ «ամէն հայ նախարարաց աւագն» եղաւ, երեսուն տարի Սիւնեաց իշխանութիւնն վարելէ յետոյ, Վեհ Միհր Շապուհի տեղ Հայաստանի մարդպան կարգուեցաւ 442-451): (Պատմ. Հայոց, Բ. հ. էջ 251):

Մատնի՞չ էր Վասակը: Հայ ազգը իր եկեղեցիով, մատնիչ նկատած է դայն: Մատենագիրներ ունինք, որ հայրենասիրական մտածումներ կը վերադրեն անոր: Ամէն պարագայի, անձնական չահ ու փառք հետապնդող, յամառ եւ նշանաւոր դաւադիր մը, թէ՛ իր հայրենիքին եւ թէ՛ սասանեան դահուն դէմ Սիւնեաց նախարարական

տունը արքայական տան դարձնելու, որ սակայն չյաշողեցաւ:

Բիւզանդիոն թոյլ էր: Թէոդոս կայսրը, ահաբեկուած այդ տարիներու սասանեան շարժումներէն, տրամադրութիւն չունէր քրիստոնեայ Հայաստանին օգնութեան հասնելու: Եւ նոյն իսկ Անատոլիա զօրավարի Վատդամաւորութեամբ դաշինք կնքելով, 441ին յանձնառու եղած էր յունական բաժնի սահմաններուն բերդեր չկառուցանել: (Պատմ. Հայոց, Հ.Ս.Տ.Մ., Բ. հ. էջ 242):

Նոյն ատեն դերացի հիւսիսի Վրացիները, Աղուաններն ու լեռնականներն ալ ահաբեկուած էին Յաղկերտի ուժերէն եւ Վասակ Սիւնիի դաւերէն, եւ տրամադիր չէին, հակապարսկական հայ նախարարներու կուսակցութենէն մղուած պայքարին իրենց մասնակցութիւնը տալու:

Անհանդուրժելի մթնոլորտի մը մէջ Հայաստան կը հիւժէր: Պարսիկ հաղարասետը Միհրներսէհ նամակով կ'ազդարարէր Հայոց, զրադաշտական վարդապետութիւնը ընդունիլ եւ հեռանալ Հռովմի ցնորական մօլութիւններէն, թուելով առաւելութիւնները մազդէական ադանդին, պաշտամունքը արեւին եւ ատրուշանին:

Միհրներսէհի այս հրավարտակը եղաւ շարժառիթը Յովսէփ կաթողիկոսի նախադահութեամբ Արտաշատի ժողովին գումարումին (449): Հոն բոլորը ուխտեցին ուղղափառ հաւատքին վրայ հաստատուն մնալ: Եւ իմաստալից ձեւով պատասխանեցին Միհրներսէհին, նամակով մը, որ կը վերջանար այսպէս. «Այս հաւատքէն զմեզ ոչ մարդիկ կարող են խախտել, ոչ հրեշտակներ, ոչ սուր եւ ոչ հուր»: Դառնացաւ Միհրներսէհ այս պատասխանէն եւ դրդեց Յաղկերտը, որ արքունի հրամանով Հայոց նախարարները Տիգրոն կանչեց զլիսաւորու-

թեամբ Վասակի եւ Վարդանի (449-450) : Տիգրան հասնելուն յաջորդ օրը, սպառնալիքի տակ, նախարարները առերեսս ընդունեցին կրակապաշտութիւնը, ազատ մընալու համար աքսորէ, եւ վերադարձան Հայաստան, իրենց հետ բերելով նոր եւ աւելի բարձրաստիճան մոդեր : Մէկ տարուան ընթացքին Հայաստանի բոլոր քրիստոնէական տաճարները փակելու եւ անոնց տեղ կիրարկելու մագդէականութեան բաղմատեսակ հաւատալիքները : Ասոնց մասին մանրամասն անուններ եւ ձեւեր կու տայ Եղիշէն (Պատմ. Հայոց, Հ.Մ.Տ.Մ., Բ. հ. էջ 267) : Հայ Ժողովուրդը զրադաշտական վարդապետութեան հետեւորդներ դարձնելու համար կիրարկուած միջոցները, տեղ տեղ սկսան Հայերը ընդվզեցնել եւ ապստամբեցնել, ու ինքնաբերաբար, առանց նախարարական կամ իշխանական թելադրանաց, ջարդերու մղել զանոնք : Տիգրան դացող եւ վերադարձող նախարարներուն ուրացութեան զրոյցը երես դարձնել տուած էր Ժողովուրդին ընդդէմ նախարարներու : Եւ անոնք ինքնաբերաբար յարձակելով մոզերուն վրայ, կը ջարդէին եւ կը փախցնէին : Նախարարաց կիներուն մագդէական կրօնքը սորվեցնող մոզերուն կեցուածքը անհանդուրժելի էր : Նախարներուն կիները ոչ միայն մոզերուն երեսը տեսնել չէին ուզեր, այլ եւ դարչանք կը զղային, կ'ըսէ Փարպեցին : Ու նաեւ անոնք չէին ուզեր որ իրենց տղաքները, մանչերն ու աղջիկները մոզերուն մօտէն անցնէին :

Ահա այս տեսակ անշնչելի մթնոլորտ մը ստեղծուած էր, երբ Ծաղկոտն դաւառի Անդղ գիւղաւանին մէջ, հարիւրաւոր մոզերու եւ զօրաց բազմութիւնը, երբ եկեղեցիին դուռը կոտրեց եւ կ'ուզէր կրակի պաշտօն կատարել, Ժողովրդեան բազմութիւնը հասաւ եւ ջարդ ու փշուր ընելով մոզերու եւ անոնց օգնող զօրաց բազմ-

մութիւնը, մնացեալներն ալ փախցուց այն տեղերէն :
(Պատմ. Հայոց, Հ.Ս.Տ.Մ., էջ 268) :

Մողպետը Վասակեանց դիտուն եկած այս ժողովրդական փորձանքէն սարսափած, մողերու դունդով մը փախած եւ կեդրոնացած էին Բաղրեւանդի Զարեհաւան գիւղը: Ամբոխը հասաւ եւ առանց աւազանիէն հըրաման առնելու, մոլեղնաբար խուժեց ատրուշանին վըրայ: Կրակարանը նետուեցաւ իր «եղբօրը գիրկը՝ ջուրին» մէջ: Մողերը ձերբակալուեցան. գիւղեր էր: Եւ արեւծագին շատերը ջարդուեցան: Պատմ. Հայոց, Հ.Ս.Տ.Մ., էջ 282) :

Այս ապստամբութիւններն էին որ յանդեցան ճակատամարտին որ տեղի ունեցաւ 451 թուականի Յուլիս 2ին: Հեր եւ Զարեհանդ դաւառներու միջեւ Արտազիկամ Շաւարչանայ դաշտին մէջ: Սպարապետութեամբ Վարդանի, որուն համար ալ կոչուեցաւ Վարդանանց պատերազմ: Որը Հայոց լեկեղեցին կը տօնէ Բարեկենդանի հինգշաբթի օրը:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱԶՄԸ ԵՒ
ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ
ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՊԱՏԿԵՐԸ ԿԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆԵՐ

Հայկական բանակի ամբողջ թիւն էր վաթսուն եւ վեց հազար հօգի, որ ունէր սպարապետը եւ առաջնորդը Քաջն Վարդան Մամիկոնեան: Իրեն աջակից ունենալով Վանանդեցի (Կարս) Ղեւոնդ քաջ եւ սրբակրօն քահանան:

Վարդանը մօր կողմէ թուոն էր Սահակ մեծ կաթողիկոս Պարթեւին եւ որդին Համադասոյ Մամիկոնէի:

Տղմուտ գետի ափին բանակած, հայկական բանակին աջ թեւին հրամանատարն էր Խորխոռունեաց Խորէն

իշխանը: Առաջին օգնականն էր Ընծայինն Արսէն. երկրորդ օգնականն էր Քաջբերունի Ներսէս:

Կեդրոնի ընդհ. հրամանատարն էր Ներշապուհ Արծրունի: Ա. նիզակակից. Մարդպետն Միհրչապուհ: Բ. նիզակակից՝ Վարդանի սրտակից մտերիմը՝ Արտակ Մոկաց իշխանը:

Իսկ ձախ թեւին կը հրամայէր Վարդան Մամիկոնեան. Ա. նիզակակից ունենալով Արշաւիր Կամսարական, Բ. նիզակակից՝ իր մտերիմ փեսան Փափաք Առաւելեան, Գ. նիզակակից՝ Թադուշ Վանանդեցի. Դ. նիզակակից՝ Տաճատ Գնդունի:

Վերջապահ գունդ մըն ալ կար որ բանակին թիկունքն էր, հրամանատար ունենալով Քաջն Վարդանի եղբայրը՝ Համադասպեան:

Պատերազմին նկարագրութիւնը կատարած է, պատերազմին մասնակից եւ ակնատես Յղիշէ վարդապետ, որ աղգականն է Վարդանի եւ աչակերտը Մեսրոպ Մաշտոցի:

Վարդանի վաթսուն վեց հազարնոց բանակը կը ճակատէր, չատ մը առաւելութիւններով եւ բազմահազար փիղ մարտկոցներով օժտուած սլաքակալան երեք հարիւր հազարնոց բանակին դէմ: Որուն մէջ «դրեթէ վաթսուն հազար Հայեր, ձեւացած Վասակի եւ իր կուսակից նախարարներու զօրաբաժիններէ եւ հետեւորդներէ (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., էջ 295): Եւ նոյնքան սլաքսիկ նիզակակից լեռնցի եւ կէս վայրենի աղգերէ, եկած Կասպից ծովուն արեւմտեան հարաւային եզերքներէն:

Պարսիկ բանակն ալ Հայոց բանակին նման, երեք գունդերու կամ թեւերու բաժնուած էր հայկական թեւերուն դէմ:

Աջ թեւը գումարուած ռազմահմուտ Հայոց, Կատ-

չաց, Գեղաց, Ապահայեցաց եւ Հեթիթաղ Հոնաց թեթեւ
այրուծիէն. ունէր իբր գլխաւոր դօրաւար մը անշուշտ
Սիւնին Վասակ: Միջին թեւին, որ կը բաղկանար տա-
սը հազար ձիաւորներէ՝ կը հրամայէր սասանեան բա-
նակին ընդհ. հրամանատարը Մուշկան Նիսաւաւուրդ:
Իսկ ձախ թեւը, որ կը բաղկանար աղեղնաւորներէ եւ
հետեւակներէ, զօրագլուխ ունէր պարսիկ Դովղըճ իշ-
խանը: Եւ ասոնցմէ զատ մարտկոցաւոր փիղերու բա-
նակը. որոնց աջ ու ձախ կողերուն երեք հազարական
զինեալ ձիաւորներ կային: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ.
Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 296):

Այս գիւցազնական խառնուրդին մէջ, կորովին Վար-
դան, որ հայրենեաց եւ կրօնքի սիրով վառուած գիւ-
ցաղն մըն էր, մարտիրոս ըլլալ կը ցանկար, խոյացաւ
Պարսից բանակին վրայ եւ անոնցմէ մեծ բազմութիւն
մը գիւթաւալ ընելով իր քաջ նիզակակիցներով ինկաւ
պատերազմի դաշտին վրայ: Ու թէեւ հայկական բա-
նակը Վարդանի մահէն յետոյ կռուիլ չուզելով պար-
տուած համարուեցաւ: Բայց բարոյական յաղթութիւ-
նը ընդ միշտ մնաց Հայոց կողմը, ինչպէս յետոյ պատ-
մութիւնը ցոյց տուաւ: Պարսիկները հետագային վա-
նեցին իրենցմէ զրադաշտական վարդապետութիւնը եւ
մազդէականութիւնը, նուաճուելով արաբական մահմե-
տականութենէն, իսկ Հայերը ընդ միշտ եւ մինչ այժմս
ալ կանգնած մնացին իրենց քրիստոնէական կրօնին: Որ
տասնեակ դարերու ընթացքին, շարունակ յօշոտման աւ-
ռարկան դարձող Հայաստանի մէջ մնաց ազգային միու-
թեան ամենագլխաւոր ազդակը: Եւ որ ներկայ ժամա-
նակներու մէջ ալ կը մնայ ազգային միութեան գլխա-
ւոր շաղկապը, իր հայրապետական դահովը Սբ. Էջ-
միածին, որուն ընդ միշտ ուղղուած կը մնան միլիոնա-
ւոր գաղութահայութեան հայեացքները:

Հայրենեաց եւ կրօնի համար նահատակուողներուն մէջ բացի հրամանատարական կազմէն կային նաեւ Արտակ Պալուսին, Վահան Գնդունին եւ Սրուաստեանց Գարեգինը :

×

Աւարայրի ճակատամարտը վերջացած էր, բայց հայ-պարսկական պատերազմը վերջ դրած չէր : Հոս ու հոն ըմբոստութիւնը եւ յարձակումները կը շարունակուէին, լայն կամ նեղ շրջանակներու մէջ : Քիչ չէին անոնք որոնք իրենք զիրենք այդ անհաւասար պայքարին մէջ նետել եւ հայրենեաց համար մեռնիլ կ'ուզէին :

Այդ տեսակէտէն նմոյշ մը ահա : Որ տեղի ունեցաւ Տայոց դաւառին մէջ :

Հմայեակ Մամիկոնեան, եղբայրը Քաջն Վարդանի, իր շուրջը հաւաքած պայքարին կուսակից նախարարներու զաւակները, կտրիճներու բազմութիւն մը, ամբացած էր Խաղտեաց սահմանին, Պարխար լեռան ծերպերուն : Եւ անդադար կը յարձակէր Տայքի մէջ հաստատուած պարսկական եւ Սիւնեաց ընտրանի ուժերուն վերայ : Տայքի Որջնահաղ գիւղին մօտ բախումը սոսկալի եղաւ եւ հալածական սուղ նստաւ պարսական բանակին, որոնք կեանքերու մեծ կորուստ ունեցան :

Նոյն կռուին մէջ սակաւաթիւ հայրենասէր Հայեր ալ նահատակուեցան, որոնց մէջ նաեւ հրամանատարը՝ Հմայեակ զօրավար Մամիկոնեան : (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 306-307) :

Տայք դաւառի մէջ տեղի ունեցող Հմայեակ Մամիկոնեանի մղած կռիւը Պարսկաց եւ Սիւնեաց ուժերուն դէմ կարելի է համարել Վարդանանց անունը կրող պատերազմին վերջին կռիւը : Ատկէ վերջը, պարսկական բանակին թափը՝ Հայաստանը աւերելէ եւ քանդելէ կոտորեցաւ :

Պատերազմի դաշտին, թէեւ յաղթական Մուշկան նիսալաւորդ, Պարսից բանակին ընդհ. հրամանատարը, բուն ձեռնարկին անյաջողութենէն չիօթած, պատերազմական զործողութեանց դէշ արդիւնքը տեղեկադրով մը իմացուց Յաղկերտ Երրորդին, պատերազմի չարիքներուն պատճառ ներկայացնելով Վասակ Սիւնին:

Վասակի նենդութեանց դէմ, ապստամբութեան սլարադուրի կղերականները եւ նախարարներն ալ բողոքած ըլլալով, 451ի վերջերը Տիգրոն կանչուեցան, ուր դնաց նաեւ Վասակ (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 307):

ԴԱՏ ԵՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

2մեռ էր: 452ի սկիզբի օրերուն: Միհրներսէս ատեանը բանալով, նախնական քննութեամբ մը հարցումներ ուղղեց ըմբոստ նախարարներուն եւ եպիսկոպոսներուն հրապարակաւ: Եւ դատեց զանոնք, ինչպէս նաեւ Վասակը:

Յետոյ, Յաղկերտ ինքը, տօնի մը առթիւ, Տիգրոնի երեւելիները ընթրիքի մը հրաւիրելով, անոնց ներկայութեամբ անձամբ, իրրեւ դատաւոր բաղմեցաւ նախարարներուն եւ Վասակի մէջ: Ուխտապահ իշխանները շղթայակապ էին: Իսկ Վասակ իր չքախումբով եկաւ, զարդարուած իր շահած շքանշաններով: Եւ կը յուսար այդ մեծամեծներու հաւաքոյթին մէջ Յաղկերտի ձեռքէն Հայաստանի թաղը առնել:

Վասակի դատն ու դատաւորանը մանրամասն եղաւ:

Թէոդոս կայսեր, Վրաց, Աղուանից, Անձեւացեաց բղէշխին, Անդեղ տան, Ծովիքի, Հաշտենից, Անատոլ զօրավարին եւ ուրիշ իշխաններու օժանդակութիւնը խնդրելու դադտնի կեղծ թուղթեր ելան իր քովէն իր վարադադիր մատանիով կնքուած, եւ հաստառեցին իր

նենդութիւնները :

Մոզերն ալ զինքը ամբաստանեցին իբրեւ մեղսակից Բաղրեւանդի Զարեհաւանի կոտորածին : Իսկ Մուշկան Նիսալաւորդ ամբաստանեց զայն իբրեւ զոդ արքունի տուրքերուն : Իսկ իր ազգականին իր դաւովը սպաննուած Վաղինակ Սիւնեոյ Բարկէն եւ Բաղուր որդիներն ալ ըսին թէ Պարսիկները այնքան տառապեցնող Հոնաց Հեռան զօրավարին դադտնի դաշնակիցն է : (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 307-308) :

Անարգանաց մէջ մերկացուելով, իր բոլոր փառքերէն եւ հազուատներէն, մահապարտի պատմուճանով եւ չղթայակապ բանտ նետուեցաւ Վասակ : Սիւնեաց տունը խիստ ծանր տուգանքներու ենթարկուեցաւ. այնպէս որ շիրիմներու մէջ պահուած հարստութիւններն ալ չբաւեց այդ տուգանքը հատուցանելու :

Բանտին մէջ, որդնալից մեռաւ չարատանջ հիւանդութիւնով եւ իր գլուխը ծեծելով : Եւ ինքնիրենը ըսելով. «Ընդունէ, մեղաւոր հատուցումը, զոր քեզ կ'ընեն աւետարանի ուխտատենդութիւնը եւ Վարդանի աբիւնը :»

Ու թաղաւորելու սահման չունեցող իր փառասիրութեամբը, Վասակ, նոյն իսկ թաղուելու չափ հող չունեցաւ (Պատմ. Հայոց Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. հատ., էջ 309) :

ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

454 թուին Յաղկերտի բանակները պարտուեցան, չարաչար ջարդուելով Քուչանաց դէմ մղուած պատերազմին : Մանաւանդ վերջապահ գունդը, որ ամբողջովին փճացաւ : Եւ Յաղկերտ որ ներկայ էր, գլխիկոր ետ դարձաւ :

Յաղկերտ համոզուեցաւ, Միհր Ներսէհի դրդումով մոդերէ եղած ամբաստանութեանը, որով ութը հայ քա-

հանաներ պատճառ կը հանդիսանային Քուչանաց դէմ մղուած այդ պատերազմին պարսկական բանակին կըրած ջարդերուն եւ պարտութեան. իրրեւ Ատրուշանաւերք եւ կրակաւալանք: Այս յանցանքները Պարսից օրէնքով կը նկատուէին քրէական յանցանքներ, որ մահուամբ կը պատժուէին:

Տիգրոնի վեհապետը Յաղկերտ, յեղյեղուկ, ամէն խօսքի ենթարկուող անձնաւորութիւն, զրդուած իր վրէժխնդրական զգացումներէն, վճռեց իր դառնութեան թոյնը թափել, Վասակի դատապարտութենէն յետոյ, կապանքներով Վրցան զրկուած, անկէ ալ Նիւշապուրի մէջ բանտարկուած կղերականներուն վրայ:

Դէնչապուհ, Հայաստանի, նախկին մէկ բարձր պաշտօնատարը, իրրեւ արդարութեան բարձրագոյն յանձնակատար, անդուծ իշխան մը, իր արքայէն հրաման ոտացաւ քահանաները գլխատելու, հեռաւոր տեղերու մէջ: Ըսել կ'ուզուի՝ անթափանց, անմարդաբնակ տեղոյ մը մէջ:

Դէնչապուհ շրջապատուած Մելպետէն եւ ուրիշներէ, Խորազմիոյ անծայրածիր անմարդաբնակ անապատին մէջ, վերստին հարցաքննեց քահանաները, առաջին անգամ «աւաղադոյն խրատատուն Ղեւոնդ Երէցը»:

Ոչ մէկ սպառնալիք, սակայն, կրցաւ խախտել սրբաւիրօն եւ արխաիրտ հոգեւորականները:

Դէնչապուհ սառնասրտութիւնով բոլորը գլխատել տուաւ կարգաւ: Նախ Յովսէփ Կաթողիկոսը, Ղեւոնդ Երէցը եւ յետոյ միւսները: Մէջքին կապած սուրովը դադանաբար յարձակելով եւ ինքը տալով կոտորածին նըշանը Ռչտունեաց Սահակ եպիսկոպոսին վրայ: Եւ ինչպէս Վարդանանք, այնպէս եւ Ղեւոնդեանք անմահացան կրօնի եւ հայրենեաց համար նահատակուեցան:

Ղեւոնդեանց, նահատակուող Սահակ-Մեսրոպեան-

ներու մէջ էր նաեւ, Խորենացի Տիրայրը: «Հրեշտա-
կանման աշրն գտէր, նոյն անհանգիստ հալածանսի վախ-
ճանցուցին» (Փարպեցի, 202): «Դժուարութիւն չենք
զգար Խորենացիին պատշաճեցունել» (Կ'ըսէ Օրման.,
տե'ս Աղգպ. Ա. հատոր, էջ 408):

«Խոստովանողներու հետեւորդներէն մէկը Աբրա-
համ Զենակեցի ականջները կտրուած: Ասորեստանի
քրիստոնէից երաշխաւորութեամբ ազատուած էր:

Հայաստան վերադառնալուն, իրեն ընծայուած պա-
տիւններէն կը փախչէր եւ առանձին մնալ կ'ուզէր:

Գիւտ Կաթողիկոսդայն Բզնունեաց Եպիսկոպոս ձեռ-
նադրեց, բանի մը տեղ չգնելով խեղութիւնը որ, հա-
ւատքի համար փառաւորութիւն մըն էր: Իրեն կը վե-
րադրուի ի վկայսն արեւելից գրուածը:

Այս Աբրահամ Զենակեցին խաղաղութեամբ եւ բար-
ւոք ծերութեան մէջ մեռաւ: Զինքը թաղեցին Պուլանը
(Ապահունիք)ի Աբրի գիւղին մէջ: Ուր իր վերջին օրե-
րուն ճգնած էր:

Աբրահամ եւ իւր ընկերը Խորէն, որ նոյնպէս Ղե-
ւոնդեանց հետեւորդներէն էին, առանձին տօնական յի-
շատակ ունին Հայ եկեղեցական տօնացոյցին մէջ, քա-
հանայ անուանին ներքեւ: (Աղգպ., Ա. հատոր, էջ 443):

×

Յաղկերտ Բ. մեռաւ 457 թուին: Իր սրդիքը դա-
հուն չուրջ երկու տարի կոտւեցան:

Պերոդ յաղթեց վերջապէս, Քուչանաց օղնութեամբ,
458ի վերջերը սպաննելով Որմիդդը:

Պերոդ գահը բարձրանալուն, հայ նախարարները
բանտէն արձակեց, զանոնք իրենց կապանքներէն ազա-
տելով: Որոնք յետոյ Հայաստան վերադարձան 463 թը-
ւականին, Արշաւիր Կամսարականի գլխաւորութեամբ:

Այդ նախարարներուն կամ իշխաններուն թիւը ո-

րոնց Պերող արդարութիւն ըրաւ, երեսուն եւ հինգ ան-
ձեր էին: Որոնք 460ին միայն կասկանքներէ ազատուե-
լով զրկուեցան Հրեւ, այժմու Աղուանիստանի Հերադ-
քադաքը, այնտեղ սլարսկական այրուծիուն մէջ ծառա-
յելու: Հոն անոնք իրենց կեանքը երեք-չորս տարի վե-
րստին շարունակեցին: Աղուանից թաղաւորին Պար-
սից դէմ ապստամբելուն պատճառաւ: Որովհետեւ այս
ալ օրինակուելով Հայերէն, զղջացած էր իր ուրացո-
ղութեան վրայ: Եւ միաբանելով տասնեւմէկ լեռնա-
կան թաղաւորներու հետ, պատերազմ հրատարակած էր
Պարսից դէմ: Արքունեաց երեսին զարնելով Հայոց հան-
դէպ անոնց գործած ապերախտութիւնը: «Այնչափ սի-
րոյ եւ ծառայութեան փոխարէն» ըսելով «փոխանակ
կեանք տալու Հայոց աշխարհին՝ արեւէն զրկեցինք
դայն»:

Պարսից եւ Աղուանից միջեւ կնքուած հաշտութենէն
(463) յետոյ էր որ հայ նախարարները վերադարձան
Հայաստան, հայրենի իրենց տուները: Բանտի ու կա-
սկանքի տանջալի կեանքը, անտրտունջ տասն երկու տա-
րիներ կրելէ վերջը:

Պերողի այս քաղաքականութիւնը ստեղծեց հիմնա-
կան փոփոխութիւն մը չէր Հայոց կամ Հայաստանի հան-
դէպ:

Ինչպէս իր հայրը Յաղկերտ, Պերող ինքն ալ զրա-
դաշտական վարդապետութեան հետեւող, որմզդապաշտ
մըն էր կատաղի: Ան ալ, Հայաստանէն քրիստոնէութեան
հետքը Զնջելու յամառ հետեւող մըն էր: Այն տարրե-
րութեամբ որ, Պերող համոզուած էր թէ՛ այդ քաղա-
փարը կամ նպատակը իրականացնելու համար, ամէն
բռնի միջոց Հայոց անխորտակելի դիմադրութեան պի-
տի բաղխի:

Ահա ճիշդ այս մտածումով, Պերող չհետեւեցաւ

Հայերը զրադաշտական վարդապետութեան մէջ քաշելու իր հօրը ձեռք առած խիստ եւ բռնի միջոցներուն :

Հայերը որմղդապաշտ դարձնելու համար կաշառքի ձեւը հաստատուեցաւ գանձանակով մը , զրադաշտական վարդապետութեան հետեւորդներ որսալու համար :

Այդ ատեն էր որ փառք , պատիւ , պաշտօններ , մինչեւ իսկ նախարարական աթոռներ ուրացողութեամբ կը դտնուէին պարսկական արքունիքին մէջ : Արեւական երկրպագած ըլլալնուն համար , Պերոդէն կը փառաւորուէր ամէնէն անարդ եւ ստորին մարդը : Մինչդեռ արժանաւոր մարդիկ կ'անարդուէին անկէ : Մեղմ համարուած այս ձեւերը տասնեօթը տարի տեւեց , (64-481 : (Պատմ . Հայոց , Հ . Ս . Տ . Մ . , Բ . հատոր , էջ 314) :

Յազկերտի խստութիւններով ձեռք չբերուածը , Պերոդ ձեռք բերաւ պաշտօններով եւ պատիւներով :

Տասնեւեօթը տարիներու անարիւն հալածանքը մը թաղնեց Հայաստանի նկարագիրը , հայրենասիրութիւնը եւ կրօնասիրութիւնը : Մանաւանդ ազնուական դասակարգին մէջ կրօնքը , լեզուն եւ բարքերը ապականուելով բոլորովին պարսկանալու վտանգին մէջ էին :

Հայոց անմիաբան նկարագրին վրայ բարդուեցաւ նաեւ պարսկական ստորին յատկութիւնները՝ կեղծաւորութիւնը եւ նենգամտութիւնը : Հայաստանի մէջէն , ըստ Փարպեցիին , քաջութիւնը մեռած , իմաստութիւնը կորսուած , քրիստոնէութիւնը ծածկուած էր :

Հայոց քաջահամբաւ այրուծին որ պարսկական բանակին զօրութիւնը եւ փառքն էր : Եւ զօրագլուխները միշտ յաղթական ու անուանի էին : Ամենուն ծաղրին ու կատակին առարկան դարձած էին այդ տարիներուն :

Նորէն երեւան եկան Հայաստանի մէջ պարսկական եւ յունական կուսակցութիւնները : Դարձեալ ուխտապահ եւ ուսացող անուններու տակ իրարու դէմ թշնա-

մութեամբ եւ ատելութեամբ զինուած : Ուրացողներուն գլուխն էին Գաղիշոյ Խորխոռունին , իր աղդական Գար- ջոյլը եւ Գղեհոն Սիւնին , որ Վարազվաղանի յաջորդն էր : Ասոնք խրատատու եւ քաջալերիչ էին պարսիկ Ատր- վշնասպ մարզպանին (464-481) որ Պարսից արքունիքէն հրահանուներ ունէր , հայ աղդի եռանդը կամաց կամաց թուլացնելու եւ անդգալի կերպով անոնց մէջ արեղակի եւ կրօնի պաշտօնը տարածելու :

Իսկ յունական կուսակցութեան գլուխն էր Գիւտ Կաթողիկոս Ա. Արահեցացին , որ ընտրորած էր , Մա- նաղկերտցի Մելիտէէն Ա. (452-456) նոյնպէս Մանաղ- կերտցի Մովսէս Ա. Կաթողիկոս (456-461)ներէն յետոյ , 461ին : Աքսորուած 471ին : Որ կ'առանձնանայ Օթմուս 472ին : Եւ կը վախճանի 478ին («Հայոց Եկեղեցի» , Օրմ. էջ 249) :

Գիւտ Կաթողիկոս յունական քաղաքականութեան եւ աղդեցութեան արծարծողն էր : Նոյն ատեն ուշադիր հսկիչը Մամիկոնեանց եւ Կամսարականաց տղայոց վը- րայ : Նախարարական այդ տուններուն կապելով իր յոյ- սը , հայրենիքի եւ կրօնքի պաշտպանութեան : Անկա- սակայն չափազանց փափուկ դիրքի մէջ կը գտնուէր . ո- րովհետեւ Հայաստանի մէջ միութիւնը կը պակսէր : Եւ Պարսկաստան լարուած հետեւողականութեամբ քաղա- քական ասպարէզ կը քաշէր պարսկական քաղաքականու- թեան հետեւողները : Պարսիկները առաջ յաջող էին : Գիւտ չէր թիւը անոնց որոնք իրենց անձնական փառքին եւ վա- յեւթին հետամուտ , կ'իյնային պարսկական արքունիքէն լարուած թակարդներու մէջ :

Բայց հայ Ժողովուրդը ճնշող մեծամասնութեամբ մնաց իր աղդութեան եւ կրօնքին զօրեղասպէս կապուած :

Վտանդը սակայն մեծ էր : Հայրենասէր Գիւտ Կա- թողիկոսը , անկումէն փրկելու համար հայ աղդն ու

կրօնքը, երկու անգամ ծածուկ դեսպաններ ղրկեց Բիւղանդիոն Լեւոն Ա. կայսեր: Դիմումները սակայն ապարդիւն անցան եւ վտանգաւոր հետեւանքներ ունեցան: Գատիչոյ Խորխոռունին, որ կը թշնամանէր կաթողիկոսին, զնաց եւ Պերոզին մատնեց զայն:

Գիւտ կանչուեցաւ Պերոզէն եւ իբր թշնամի պետութեան եւ անոր կրօնքին, կաթողիկոսութենէ զրկուեցաւ եւ Հայաստան զրկուեցաւ, կ'ըսէ Հ. Ս. Ս. Մ. (Բ. Հ. էջ 313): Մինչ Օրմանեան իր կաթողիկոսական ցուցակին մէջ կ'ըսէ. «աքսորուեցաւ 471ին եւ 472ին առանձնացաւ Օթմուս («Հայոց Եկեղեցի», էջ 249): Ու վախճանեցաւ 478ին:

481էն սկսեալ Հայերը բաց կերպով սկսան գործել փոխանակ դադտնի գործելու: Եւ բաց կերպով քարոզեցին քաղաքական եւ կրօնական ազատութեան դադափարները:

Պարսկական դաւերէն ստեղծուած Հայոց քաղաքական եւ կրօնական թշուառութենէն ծնաւ եւ արծարծուեցաւ հայկական հայրենասիրութեան ոգին: Հայ ժողովուրդը տակաւ զգաց եւ ըմբռնեց իր կացութիւնը: Գիւղական թէ քաղքենի, ռամիկ կամ աղնուականութիւն, ըմբռնեցին որ միեւնոյն մօրը զաւակներն են:

Այս դադափարներուն գլխաւոր արծարծողը եղաւ Վահան Մամիկոնեան, մեծ որդին Հմայեակ Մամիկոնեանի եւ Յուրիկ Բամբիչին, որ աղջիկն էր Վասակ իշխան Արծրունիի:

Վասակ Սիւնին 450ին, այս Վահանը եւ անոր երկու եղբայրները Վասակ եւ Արտաշէս, իրենց դայեակներուն ձեռքէն խլելով, բանտեր էր Սիւնեաց բերդերուն մէջ. յետոյ 45 ին զանոնք ջորիներու վրայ կասած զրկեր էր Պարսկաստան, ուր իբրեւ պատանդ կը մնային:

Անշուշտ մեծ բղելիւր, որ Հմայեակ Մամիկոնէի քե-

նեկալին էր, կաշառքներ կերցնելով Միհրներսեսի, անոր միջնորդութեամբ յաջողած էր Յազկերտ Բ. ի սիրտը կա-
կողցնել եւ զանոնք առած էր թաղաւորէն, իբր թան-
կադին ընծաներ բերելով յանձնած էր իրենց մօրը Յուլի
իշխանուհիին, որուն հարազատ քոյրը Անուշ Վռամ իր
կիսն էր :

Այս Աշուշա բղէշխը խնամիացած էր Մամիկոնեանց
տան հետ. կարմիր Վարդանի մեծ աղջիկը ամուսնա-
ցնելով իր որդւոյն Վաղդէնի հետ :

Քաջն Վարդանի երկրորդ աղջիկն ալ ամուսնացած
էր Կամսարական Արշաւիրին հետ : Այսպէս էր որ Մա-
միկոնեան տանուտիրական ժառանգութիւնը անցած էր
Վահանի, որուն ինչպէս նաեւ անոր եղբայրներուն պա-
տանեկութեան առաջին տարիները անցած էր Յուրտառի
մէջ : Գուգարաց մայրաքաղաքը խնամակալութեանը տակ
իրենց ուսեալ եւ իմաստուն մօրը (Պատմ. Հայոց, Հ.
Ս. Տ. Մ., Բ. հատոր, էջ 317) :

Այս երկրորդ ապստամբութեան վարիչը Վահան,
կը թուի թէ որդին էր Կարմիր Վարդանի կրտսեր եղ-
բօրը Հմայեակին : Շնորհիւ իր մօրմէն ստացած դաս-
տիարակութեան, ամէն կարգի յատկութիւններով օժ-
տուած տիպար մըն էր, կարող զինուորական, յանդուգն
եւ զլոյճ քաղաքագէտ, առինքնող ճարտասան, իր կամ-
քին առջեւ իր հպատակները հնազանդեցնել զիտցող :
Որոնք «երկիւղիւ եւ կամաւ լսէին զհրաման նորա իբրեւ
թագաւորի» : Ան պետն էր որուն վրայ զինուորները ան-
սահման վստահութիւն ունէին : Քաջ զիւանադէտ եւ
քաջ խօսող էր մանաւանդ պարսիկ արքային եւ զօրա-
վարներուն հետ : Ըստ Փարպեցւոյ՝ իր պատմիչին՝ «յեր-
կոցունց ձեռաց յաջողակ», զիտէր միանդամայն պա-
տերազմի ծրագիրները պատրաստել եւ յաջողութեամբ
գործադրել :

«Երբ Վահան մարդպան և սպարապետ եղաւ, կը դրէ Զամչեան, ձեռն էարկ յանապատս եւ վանորայս եւ նորողեաց դամենայն: Եւ յաւել չինել եւ զայլ զբազումս, ի տեղւոջն որ Մուրէնայ անապատ կոչիւր, առ կողմբ Դերջանայ եւ Եկեղեաց դաւառին»: Խօսքը Սալահունեաց կամ Սահաունեաց դաւառի մասին է, Դերջանի եւ Երիզայի միջեւ, ուր Մուրէն իր որդին Թէոդորոսը սպաննեց քրիստոնէութեան հետեւող մը ըլլալուն: Այն տարին երբ Տրդատին հետ Գր. Լուսաւորիչ Կեսարիայէն Հայաստան կու գար: «Ձեռնտու ունենալով — Վահան Մամիկոնեան — Յովհ. Մանդակունին եւ բնակեցոյց ի նոսա զկրօնաւորս եւ զբազմութիւն ապաշխարողաց: Եւ ի վերայ ամենեցուն կարգեաց տեսուչ եւ կառավարիչ, զսա ինքն զՂազար Փարպեցի որպէս դրէ Ասողիկ Բ. 2: Որուն յանձնարարեց զրի առնել բոլոր անցքերը, որոնք տեղի ունեցան Վարդանանց նահատակութեան օրերէն մինչեւ իր մարդպանութեան օրերը: (Զամչեան, Բ. 4. էջ 217):

Վերոյիշեալ Յովհ. Մանդակունին կ'ընտրուի 478 թուին, եւ աթոռը Դուին կը փոխադրէ 484ին եւ կը վախճանի 490ին: (Օրմ. Հայոց Եկեղեցի, Կաթ. ցուցակ էջ 243):

Ըստ Զամչեանի, Վահան Մամիկոնեան 486ին իր եղբայրը Վարդ սպարապետ կարգեց, եւ եղբորորդին Գրիգորը իշխան Կապոյտ լերան մերձակայ դաւառնեալուն (Զամչեան, Բ. 4. 218):

×

Վահան Մամիկոնեանի ունեցած ձիրքերը որ զինք ժողովրդական դարձուցած էին, նշաւակ դարձուցին նաեւ ուրացող կոսակցութեան ատելութեան: Այդ կոսակցութեան պետը Գաղիչոյ Խորխոռունին իր սրտին թոյնը դուրս տուաւ երբ Վահան արդէն Պերողէն արքունի ոս-

կհհատի փափուկ պաշտօնին կոչուած (ըսել կ'ուզէ սակի կտրելու), 475էն ի վեր ալ ուխտապահ կուսակցութեան գլուխն անցաւ:

Ապստամբութեան հեռանկարը եւ դրամական բոլոր միջոցները Վահանի ձեռքին մէջ կեդրոնանալը թէ՛ նախանձ եւ թէ՛ երկիւղ ազդելով կեդժաւորութեամբ աթոռներ ձեռք բերողներուն, ուրիշ բան չէր մնար ընել բայց եթէ քսութեամբ, ամէն զնով ատելի Մամիկոնեանը տապալել, որ սիրելի եւ ահնածելի էր Պերոզին անգամ, ամբաստանելով զայն թագաւորին առջեւ թէ՛ «Երբ եւ իցէ սա եւս ապստամբութեան նոյն փորձանքը պիտի հանէ ձեր գլխուն»:

Տկարացնելու եւ անարժէք դարձնելու համար իր հակառակորդներուն ամբաստանութիւնը, Վահան ուրիշ հնարք չգտնելով 479ին գնաց արքունի դուռը եւ իր հաւատքին մէջ տկարացաւ. արեգակին եւ կրակին երկըրպագելով: Որով իր ուրացութեամբ մոլեռանդ թագաւորը հաճեցնելու, իր հաւատարմութիւնը ցոյց տալով:

Բայց երբ ան Հայաստան դարձաւ, ուրացողի վատ անունով, անհանդարտ վիճակի մը մատնուած էր ինքը եւ իր հոգին խռոված էր:

Ուրացողներու նախանձէն, իր նուաստացումին վերջ մը դնելու առիթը օգնութեան հասաւ: Վրաստանն ալ կրօնական ծածուկ հալածանքին ենթակայ էր: Քուչանաց դէմ Պերոզի կատարած արշաւանքին, Վրաց թագաւորը Վախթանկ սպաննեց Գուշարաց բղերէի Վազգէն ուրացողը և Քաջն Վարդանի փեսան էր: Եւ Վրաստանը ըմբոստացուց Պարսից դէմ:

Ուխտապահ նախարարներու ստիպումին տակ, Վահան Պարսիկները Հայաստանէն դուրս նետելու համար ապստամբութեան դրօշը բարձրացուց եւ ընդհատուած պատերազմը սկսաւ Պարսից դէմ, քաջալերուած Վրա-

ցիներու աստատմբութենէն եւ Բիւղանդիոնէն ալ օգնութիւն դտնելու յոյսէն :

Վահանի առաջին դործը եղաւ, չափազանց խանդավառուած իր հայրենակիցները սթափեցնել իրենց միամիտ յոյսի ցնորքներէն, ներկայացնելով անոնց Վրացիներու զինուորական խեղճութիւնը, Յոյներու նենգամտութիւնն ու թուլամորթութիւնը, որոնք կը խոստանային բայց երբեք ոյժ չէին զրկեր, եւ Պարսից ոյժն ու դաժանութիւնը : «Բայց ամէնէն աւելի դուք ձեզմէ վախցէք, վասն զի խաբեբայ եւ անվստահ մարդիկ էք» ըսաւ նա : Այս խօսքերով Վահան միաժամանակ ասլըստամբական շարժման գլուխն անցնելէ առաջ Հայոց հաստատակամութիւնը փորձել ուզած էր : Բայց երբ անոնք միաբերան գոչեցին թէ մեր յոյսերը մեր սուրերուն վրայ միայն դրած ենք, Վահան բերել տուաւ Աւետարանը, եւ բոլորը երդուեցան, իրենց արիւնը տալու, կրօնքին եւ Հայաստանի փրկութեան համար :

Այդ երդումէն յետոյ (481), իսկոյն դրաւեցին մարդպանական քաղաքը Դուին, եւ ազդային նոր կառավարութիւն մը կազմեցին : Սահակ Բաղրատունի եղաւ մարդսան իսկ Վահան Մամիկոնեանը՝ սպարապետ : Ու քանի մը օրուան մէջ հայ հայրենասէրները պետական հարուածով մը քաղաքական աստատմբութիւնը ամբողջացուցին : Հայաստանը ազատած էին պարսկական լուծէն, ջնջելով այդ իշխանութեան հետքը եւ հռչակելով քրիստոնէական կրօնի ազատութիւնը : (Պատմ. Հայոց, Հ.Ս.Տ.Մ., Բ. հ. էջ 321) :

Դեռ գրաւումէն առաջ, մարդպան Ատրվշնասպ Հայոց աստատմբութեան խորհուրդը Վարադ Շապուհ Ամատունի դաւաճանէն իմանալով, Դուինէն հազիւ կրցած էր իր մարդպանական դունդով փախչիլ եւ Ատրպատա-

կան հասնիլ, ուրիշ իր կուսակից նախարարները գրգռած ետ դառնալ անպատրաստ եւ անօղնական Հայերուն վրայ: Դեռ նոր սկսուած ապստամբութիւնը իր բոյնին մէջ խեղդելու, դեռ Վրացիները չհասած, որոնց հետ Հայերը դաշինք ունէին:

481 ի աշնան, հայկական չորս հարիւր հոգինոց դունդը որ Վահանին եղբոր քաջ Վասակին գլխաւորութեամբ եկաւ Մասիսի ստորոտը, դէմը պարսկական դունդին որ կազմուած էր եօթը հազարնոց բանակէ մը:

Հայաստանի նախկին մարդպան Ատրվշնասպը Հայոց սակաւութիւնը տեսնելով, կարծեց թէ «յիմարութեամբ մեռնելու եկեր են»: Եւ խիղճն յարձակեցաւ անոնց վրայ:

Կռուի պահուն Գարչոյլ Խորխոռունին որ Հայոց դունդին մաս կը կազմէր, իր հարիւր կռուողներով անցաւ Պարսից կողմը: Հայերը սակայն իրենց երեք հարիւր կռուողներով յաղթանակը տարին: Վասակին ներկայացուցիչն էր Բարդէն Սիւնին: Ատրվշնասպ եւ ուրացող հայ նախարարները ինկան հայկական դունդին միջին թելին առջեւ: Եւ մինչ պարսկական բանակը չիտթած կը փախչէր, Գարչոյլ Խորխոռունին ցիրուցան ուժեր հաւաքելով, ետեւի կողմէն ինկաւ Հայոց վրայ, բայց ջարդուեցաւ Ներսէս եւ Հրահատ Կամսարականներու վերջապահ դունդէն: Եւ կատրած զօրագլուխը, «հօր եւ մարտիկ», ինկաւ Ներսէսի նիղակէն: Պարսիկ նետերը Հայ մը անգամ չէին կրցած սպաննել: Մինչ Հայոց նիղակներէն թշնամի շատ մը դիակներ փռուած էին պատերազմին վայրը: (Պատմ. Հայոց, Հ.Ս.Տ.Մ., Բ. հ. էջ 323):

Վահան Մամիկոնեան ծանրախոհ քաջ մըն էր: Իր եղբայրը եւ Բարդէն Սիւնիի վարած կռիւին այդ յաղթանակէն չչլացաւ: Ան համոզուած էր Պարսկաց դիմա-

դրելու, անոնց ուժը խորտակելու համար, ամբողջութեամբ միացած Հայաստան մը պէտք էր :

Այդ էր պատճառը որ անխիա 482ի ձմեռը սրտաուռ կոչ մը ուղղեց Արծրունեաց, Անձեւացւոց, Մոկաց եւ Ռշտունեաց նախարարական տոհմերուն : Հակառակ սակայն այդ հայրենաշունչ բարձր հրաւերին, քանի մը սեպուհներ միայն միացան Մամիկոնեան տոհմին, եւ նախարարաց մեծ մասը նախընտրեց Պարսից ծառայել քան իրենք զիրենք վտանգի ենթարկել անկախութեան համար :

Դրժեց նաեւ Վրաց Վախտանք, իր օգնութեան խոստումը : Ինքը Վահան սակայն, մինակը վճռեց ճակատիւ այն մեծ բանակին, որ Ատրնեբսեհի սպարապետութեամբ կու գար, Ակոռիի կռիւին ինկող Ատրվշնասպի վրէժը լուծելու, Սասանեան Պերոզի զայրոյթովը հրահարուած :

Դուինէն, Վահան Մամիկոնեան իր փոքրիկ զունդովը, եւ ուղեկցութեամբը մարզպան Սահակ Բազրատունի ասպետին եւ կաթողիկոսին, որ Մանդակունին էր, գնաց Արտաղ : Հոն ուր երեք տասնեակ տարիներ առաջ, նոյն բարձր իտէալին, դիւցազնական նոյն ոգիով եւ քաջութեամբ իր հօրեղբայրը Վարդան, նոյնքան քաջ եւ հայրենասէր իր զինակիցներուն հետ միասին, կըռուած էր, նոյն թշնամիներուն՝ Պարսից դէմ : Հայոց սպարապետը, արտակարգ արագութեամբ ճակատելու կ'երթար պարսկական բանակին որ Հեր եւ Զարեւանդ դաւառներէն կը յառաջանար : Ան գտաւ պարսկական բանակը Արտաղի Ներսէհասպատ գիւղին մօտ եւ իր ուժերը դասաւորեց, աջ թեւը Բաբկէն սիւնիին տալով : Միջին թեւին վրայ կեցուց մարզպան Սահակ Բազրատունին : Եւ ձախ թեւին վրայ ինքը կեցաւ : Իրեն օգնական առնելով իր Վասակ եղբայրը եւ «Հայրանման»

Ներսէս եւ Հրահատ Կամսարականները :

Վահան քաջաբար նախայարձակ եղաւ իր դէմը դըտնուող Պարսից աջ թեւին վրայ, դայն խորտակելու, յետոյ մնացեալ երկու թեւերը հայկական երկու սուրերով մէջ առնելով փնացնելու մտօք: Որովհետեւ իր դէմը կը դտնուէր պարսկական քաջադոյն դունդերը :

Պարսիկները, սակայն, այդ յարձակման դիմադրելով խափանեցին, եւ իրենք փոխադարձաբար եւ կատաղաբար յարձակեցան Հայոց միջին թեւին վրայ: Հայկական միջին թեւը շիտթեցաւ եւ աջակողմեան դունդը յաղթուած սկսաւ փախչիլ:

Վահան, սակայն, իր սովորական անվեհերութեամբ փտանդին առջեւ արիացած, խիղախեց եւ խառնուողին մէջ մտաւ, ամէն կողմ ահ ու սարսափ տարածելով:

Հայոց սպարապետին եւ Կամսարական եղբարց սուրերուն տակ ինկած պարսկական բանակը փախուստի մատնուեցաւ: Եւ սպարապետին տարած յաղթանակէն քաջալերուած, փախուստի մատնուած հայկական ուժերը ետ դառնալով՝ հետապնդեցին Պարսիկները, մեծ ջարդ տալով անոնց: Ատրներսէհի երկու նիզակակից զօրավարներու եւ պարսիկ անհամար ուժերու դիակները ձգելով կռուի դաշտին մէջ: Որոնց հետ նաեւ շատ մը վիրաւորեալներ: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 324-325-326):

Վահան իր ուժերով Արտաղէն դարձած էր Ծաղկոտն գաւառի բանակատեղին, հանդիստ ընելու:

Վրաց Վախտանքի դեսպանը հասաւ եւ ծանոյց պարսկական բանակի մը մուտքը Վրաստան: Եւ թաղաւորին ալ փախուստը դէպի հայկական սահմանային լեռները: Խնդրելով միանգամայն օժանդակութիւն: Ապահովցնելով սպարապետը թէ՛ Վախթանքին օգնութեան պիտի դայ նաեւ Հոնաց հզօր բանակը:

Վահան, հաւատարիմ իր դաշինքին, 482 Յուլիսին
դնաց: Բայց զտաւ որ դաւ մըն էր եղածը, Հայերը Թա-
կարդի մէջ ձգելու Վախթանքի կողմէ, որը դադտնօրէն
կուսակից Պարսից, Հայերը կը զբաղեցնէր հոս, պատ-
րողական պատճառներ կարգադրելով:

Վահան իր զօրքերով սահմանային լեռներէն իջնե-
լով դնաց Կուրի ափը եւ բանակ դրաւ Ճարմանայի դաշ-
տը: Բայց փոխանակ Հոնաց ուժերուն, որոնք նոյնպէս
օգնութեան պիտի դային, եկաւ միայն պարսկական բա-
նակը: Միհրան զօրավարին սպարապետութեամբ:

Պարզապէս եղածը դաւ մըն էր: Վախթանք ձախ
թելին հրամանատարը «իւր անպիտան Վրացիներով»,
խօսքը Փարսեցիինն է, վատարար փախաւ: Հայերը մեծ
մասով նոյն օրինակին հետեւեցան՝ ժախջելով պատե-
րադմի դաշտէն:

Սպարապետին հաւատարիմ եղողները քաջաբար
կռուեցան, բայց մեծ կորուստներ կրեցին, որոնց մէջ
նաեւ բացի նշանաւոր սեպուհներէ, Վահանին եղբայրը
Վասակ Մամիկոնեանը եւ մարգպան Սահակ Բագրատու-
նի ասպետը, քաջութեան հրաշալի զործը կատարելէ յե-
տոյ: Ու նաեւ զերի ինկան Պարսից ձեռքը, Սիւնի սե-
պուհ մը եւ Հրահատ Կամսարականը: (Պատմ. Հայոց,
Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 327-328):

Վահան իր մնացորդ ուժերով, որոնք հազիւ թէ
հարիւր անձեր էին, Ճարմանայի աղէտէն վերջը եկաւ
արեւմուտք, եւ բանակեցաւ Տայգ գաւառի Մկնառինձ
գիւղը:

Իսկ պարսիկ բանակին սպարապետը Միհրան միեւ-
նոյն ատեն հազարէ բաղկացած իր բանակով դալով,
կանգ առաւ Պարսից եւ Յունաց սահմանակից Դու գիւ-
ղը (տես Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ.
հատոր, էջ 329): Պատմիչը կը դրէ թէ այս երկու հա-

կառակորդ բանակները իրարու չատ մօտ էին, հալիւ իրարմէ վեց մղոնի չափ հեռու:

Իսկ մենք գիտնալով որ Դու գիւղաւան մըն էր Բասենի հովտին, հետեւաբար Մկնառինճ գիւղը դառնուելու էր Բասենի (վերին) սահմաններուն մօտիկը Տայքի ենթակայ մէկ շրջանին մէջ:

Միհրան գիտնալով թէ դժուար է վահանին հետապնդելը, խոհեմութիւն համարեց խաղաղութեամբ բանակցութեան մտնել անոր հետ: Եւ պատգամաւոր մը զրկեց Մկնառինճ բանակցելու: Որոնք առաջարկեցին թէ արքայից արքան իրեն հետ կը հաշտուի եթէ ինքը գէնքերը վար դնէ:

Վահան քննադատեց արքունի դրան քաղաքականութիւնը, ըսելով թէ թաղաւոր մը որ ուղիղ իր աչքերով չի նայիր իր հպատակներուն ու ուրիշներու աչքերով է որ կը տեսնէ զանոնք, եւ լաւն ու վատը իրարմէ զանադանել չի գիտեր, այդպիսի թաղաւոր մը հպատակաց տէր չի կրնար ըլլալ: Եւ երկրին ասպականութեան պատճառ կը դառնայ: Եւ աւելցուց:

«Եթէ Հայոց կը շնորհէք կրօնքի կատարեալ ազատութիւն, մենք յօժարութեամբ կ'ընդունինք պարսկական տիրապետութիւնը: Իսկ եթէ կը մերժէք, մենք պատրաստ ենք փառքով մեռնելու մեր հաւատքին համար»:

Բանակցութեան մէջ էին. Միհրան իր բանակով Պարսկաստան կանչուեցաւ: Հրահատ Կամսարականը հետը կը տանէր: Որ պատեհ ժամանակ մը դտաւ, «աներկիւղապէս եւ քաջաբար» սրահապանաց ձեռքէն՝ ճողոպրեցաւ եւ եկաւ միացաւ իր եղբօրը, իյնալով անոր «գլխին մէջ»:

Մկնառինճի բանակցութիւնները արդիւնք մը չունեցան: Որով նաեւ Հայոց ազատութեան գիւցազներ, իր

դէնքերը վար չի դրաւ: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ.,
Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 429-430):

ՎԱՀԱՆ ԱՐՇԱՄՈՒՆԵԱՑ ԵՐԷՁ ԱԻԱՆԻՆ ՄԷՋ
ԻՐ ՀԵՏԵԻՈՐԴՆԵՐՈՎ

Տիղրոնի արքունիքէն Միհրան պարսիկ զօրավարը
իր բանակով ետ կանչուելուն, երբ Նադարասուխդ անոր
տեղը անցաւ, Հայաստան դալուն, յանձնարարեց Շա-
պուհի, որ Կամսարական դերի ինկած տիկիները սըր-
բութեամբ պահեն, եւ անոնց ամուսինները սիրաշահելու
աշխատին:

Տիկիները Բասենի Բողբերդ ամրոցը դրուեցան
յճատ Վչդասպ բերդակալի հսկողութեան տակ: Եւ յա-
տուկ մարդիկներ (պատգամաւոր) զրկուեցան անոնց
ամուսիններուն Կամսարական Ներսէհին եւ Հրահատին
մեծամեծ խոստումներով, որ Վահանն սպաննեն եւ անձ-
նատուր ըլլան: Կամսարականները սակայն խստութեամբ
մերժեցին եղած առաջարկները: Եւ Վահանի հետ միշտ
շարունակեցին նեղել պարսկական դունդերը:

Վահան, որ իր զինակիցներով Տայքի շրջանն էր,
իջաւ Տայքի կողմերէն, եւ Կարնոյ դաշտի արեւելակող-
մի լեռներուն կողերէն յառաջացաւ դէպի Հաշտենից գա-
ւառը (անշուշտ անցնելով հիւսիսէն հարաւ Մանանա-
ղիէն, կամ Բիւրակն լեռան արեւմտեան կողերէն), իբր
աւելի ապահով եւ օգնութիւն ստանալու յարմար մի-
ջավայր»:

«Ամառը անցեր էր այդ մանր մունր կռիւներով:
Որովհետեւ երբ Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Ներսէհ Կամ-
սարական Կարնոյ դաշտին Արծաթի գիւղէն կ'անցնէին,
դիւղացիք արդէն հնձելու վրայ էին (Փարպեցի, 148):

«Այնտեղ Մուշեղ եւ Ներսէս Խուրս Արշամունիի հետ միասին, Պարսիկները ցրուելէ ետքը, կը միանային Վահանին Արշամունեաց Երեղ գիւղը: Ուր Վահանեանք նորէն կը յաջողէին Պարսիկները չփոթեցնել: Եւ ցրուելէ յետոյ զանոնք, իրենք կ'անցնէին Շտեա գիւղը»: (Տես Օրմ., Աղգապատում, Ա. հատոր, էջ 464):

Այս պատմութիւնը որ դեռ պիտի չարունակուի. Օրմանեանի աղբիւրը Փարպեցին է: Այսինքն Վահան Մամիկոնեանի պատմիչը, յատուկ պատուէրով եւ կարգադրութեամբ:

Այդ զարմանալի չէ որ Հ. Ս. Մովսէսեան, Վահան Մամիկոնեան իր ուժերովը, Երէզ գիւղն ալ հետը միասին կը տանի Արշարունեաց դաւառը, Դուինի քով: Այլ ալլոց պատմութիւններ յիշելով: Տես Պատմ. Հայոց Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 330-331-332):

Զեմ կարծեր թէ Փարպեցին ուսումնասիրող մէկը կրնայ վիպել պատմութիւնը աւելի գեղեցկացնելու, աւելի արուեստագիտական նրբութիւն տալու անոր: Երբ արդէն Փարպեցին տուածը աւելի գեղեցիկ է: Եւ պարզութեամբ ու հարուստ բնականոնութեամբ մը օծուն:

Եւ այդ հմայիչ գեղեցկութիւնը, պարզութիւնը եւ բնականոնութիւնը ըմբռնելու համար, պիտի տեսած ու ապրած ըլլալ Տայքէն, Կարնոյ դաշտէն, Արծաթիէն. Դաշտին արեւելեան լեռանց կողերէն: Բիւրակնի արեւմտեան կողերէն ուր Մանանաղին է: Տեսած եւ ապրած պիտի ըլլալ Արշամունիքը որ արեւմտեան մասն է, աւելի հնազոյն Հաշտենից դաւառէն: Եւ այժմու Բիւր դաւառին վերի իջն կոչուած մասը: Ուր Շտեան կը թուի թէ աղաւաղուելով եղած է Շէյթան, Շէյթան-քէօշմէր սարին մէկ դադաթը, որուն հիւսիսային ստորոտը կայ նաեւ Շէն գիւղը:

Այս չփոթեցուցիչ վիճակը կը թուի թէ դարձեալ

տալադրական սխալի մը կամ վրիպումի արդիւնք է Արշամունիք եւ Արշարունիք անուններու մէջ գտնուած հինդերորդ մ եւ ք տառերուն սխալ գետեղուելուն : Որու շուրջ մենք անդրադարձած ենք նախ Արշամ Առաջինի շուրջ դրելնուս : (Տես էջ 46էն 50 : Եւ Խաչի շուրջ մեր պատմածը (տես էջ 112, 113, 114, 115, 116, 117) :

Շարունակենք դեռ պատմիչը մտիկ ընել : Օրմանեան Պատրիարքն է (1899-1908) որուն աղբիւրը Վահանի մասնաւոր ժամանակագիրը եղող Փարպեցի Վահան վարդապետն է : Զրահուած տեղերու անձնական ծանօթութիւնովը, ասորած ու շրջած ըլլալով Կարին եւ շրջակայ դաւառները, մէջը ըլլալով Քղիւն, այժմու Առյնուկն ու Վարդոն, պատմական Հաշտեանքն ու Արշամունիքը : 1880ական թուականներուն երբ Կարնոյ առաջնորդութիւնը կը վարէր :

Երէզի կուռին մէջ, գլխաւորներէն միայն Գարեղեան Գարաղն էր որ սպաննուած էր» (Աղգւղ., էջ 464) :

Ահա այս Երեզն է որ տեղի է տուեր մանուածապատ չփոթութեան, որով մասնաւորաբար, նախ անտարակոյս հռոմայեցի, ասպ եւրոպացի պատմագիրներ, յետոյ անոնցմէ չփոթուած հայ նորագոյն պատմիչներ, այժմու Վարդուկոյնուկ եւ Քղի եղող պատմական Հաշտեանքը չփոթած են Եկեղեաց դաւառին հետ, որովհետեւ հո'ն նախապատմական դարերու Երեզ դաւառին մէջ Երեզ աւանը կայ, այժմու Երիզան, Երզնկան : Միաժամանակ Եկեղեաց դաշտին Բթառիճ գիւղին մօտ դեռ մինչեւ այժմ ալ անունը պահող Կթառիճ քրտական գիւղը, ուր Յուստինիանոսի օրերուն (527-565) եւ անոր կարգադրութեամբը Թէոդուլուիսը կամ Կարինը իրեն կեդրոն ունեցող հայ աղղի Ծիտտաս զօրավարին ենթակայ երեք երկրորդական հրամանատարութիւններէն մէկը կը

նստէր: Որուն համար անխոնջ բանասէր Պ. Արշակ Ալ-
պօյաճեան կը դրէ, ակնարկելով Ծիտտասին. «Այս
ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստորաբաժանուած էր
երեք երկրորդական հրամանատարութեանց, մէկ մէկ
դուքսերու (duces) հրամանին տակ: Որոնք կը նստէին:

Ա. — Արթաւիսոն Խորձեան նահանգին մէջ: Artalson
Բ. — Մարտիրոսպոլիս Ծովաց աշխարհին մէջ: Martiropolis
Գ. Կթառիճ Հաշտեան դաւառին մէջ: Kitarhidzon Osthia-
nenc (Տես Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 344, 345, 346):

Յոյները կամ Հռոմայեցիք (Բիւզանդիոն) Եկեղեաց
դաշտին մէջ Երեզը եւ Կթառիճ վեցերորդ դարուն միա-
սին տեսած ըլլալնուն, Եկեղեացը արձանագրած են
իրբեւ Հաշտեանք: Եւ մեր վերջին պատմագիրներէն ու-
մանք ալ, անշուշտ յենուած Ալպօյաճեանի, միեւնոյն
աղբիւրներուն, Հիւսլմանի, Գեւցերի, Յ. Լորանի, եւ
այլն, նուիրականացուցած են անոնց դրածները:

Սոյն շփոթութեան, կը կարծեմ թէ, մասամբ ալ
տեղի տուած է Արիստակէս Լաստիւերացին, իր հետեւ-
եալ պարբերութեամբ երբ կը խօսի իր Իվանէի մասին.
«Յորում տուեալ էին ի պարզեւ ի տեղի բնակութեան
դմեժ աւանն Երիզա ի Գաւառին Հաշտեանից եւ որ շուրջ
զնովաւ դասակերտք:

Եթէ Լաստիւերացին Երիզա գրելու փոխարէն գը-
րած ըլլար Երէզի, ոչ մէկ շփոթութեան պիտի ենթադ-
րուէր բանասէրը: Պէտք չէ մոռնալ սակայն, որ Լաստի-
ւերացու գրածը գրաբար է եւ ոչ թէ աշխարհաբար:
Յետոյ, միշտ ի մտի պիտի ունենալ որ Լաստիւերացին
ժամանակագիր է: Եւ միայն իր տասներորդ ու տասն եւ
մէկերորդ դարերու դորձերէն է որ գրած է: (Պատմ.
Հայ Կեսարիոյ, էջ 486):

Յետոյ, Տոմաշէկի տողերը շատ յստակ են Խանէի
կամ Իվանէի մասին: Երբ դայն ժամանակակից կը դար-

ձնէ, Մելիտինէի վրայ արշաւող սկիւթացի Դինարին :
(Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 485) : Ալ ի՛նչ հարկ չփո-
թութեան :

Եւ Օրմանեան Սրբազան կը շարունակէ :

«Շապուհ զօրավարը (որ կ'ենթարկուէր հաղարա-
ւուխտի) Գեղեհոն Սիւնիի խորհուրդով, վերջնական
յարձակում մը կը պատրաստէր Վահանի դէմ, որ աւե-
լի տկարացած էր, իրեններու մէկ մասին ալ յուսահա-
տութենէ եւ յօգնութենէ ստիպուած հեռանալովը : Բայց
Վահան, իր փոքրիկ գունդովը (Փարպեցի, 152) եւ Ներ-
սէս, Հրահատ ու Սահակ Կամսարականներու եւ իր ազ-
գական Մուշեղ Մամիկոնեանի օգնութեամբ կը կանխէր,
անպատրաստ Պարսիկներուն վրայ յարձակիլ : Եւ Գե-
հոն Սիւնին կը սպաննէր, Սիւնեաց գունդը կը ցրուէր,
ուր Պարսիկները գրեթէ ապշած փախչելու ճամբայ կը
փնտռէին :

Սինչ իսկ, ինքը Շապուհ զօրավարը գերմարդկային
զօրութեան մը վերադրելով գործը իւր գունդերը կը
հաւաքէր Բասենի Ալվար գիւղը :

Շտաի պատերազմին, Հայոց կողմէ ինկողներուն
մէջ, անունով կը յիշուին Գոնթ Առաւէնեան, Ներսէս
Յովսէփեան, Ատգին Վանանդեցի, Յոյն Ղերպարքոս
(Փարպեցի 153) : Վահան որչափ ալ Շտաի պատերազմին
մէջ յաջողած, սակայն շարունակ վտանգի ենթակայ էր :
Պարսիկ գունդերու շատութեան եւ իւր հետեւողներուն
սակաւութեան պատճառաւ : Եւ յուսաբեկ խորհուրդնե-
րով կը տառապէր :

Եւ երբ, կարծես թէ, Վահանի կազմակերպած շար-
ժումը, այլ եւս իր վերջնական ձախողութեան կը մօ-
տենար : Նախախնամական օգնութիւն մը կու գար իրաց
կերպարանը փոխելու : Եւ անակնկալ յաջողութեան մը
գուռը բանալու : Հեփթաղաց դէմ (Գուշանաց) Պարսից

մղած պատերազմը ճախողած էր եւ արքայից արքան Պերոզ ինքն ալ սպաննուած էր: (Աղգպ. Ա. հատոր, էջ 464):

Վահան դարձեալ իր շուրջը խմբուած կը գտնէր Աղգը: Եւ իր խօսքերն ու հրամանները ամէնէն կը յարդուէին:

Երբ ստուգեց Շապուհի իր ամբողջ դունդովը հեռանալը եւ իմացաւ անոր մեկնելուն պատճառները, որ Հիփիթաղաց դէմ պատերազմը կորսնցուցած էին Պարսիկները եւ Պերոզ ալ սպաննուած էր, Վահան ինքն ալ իր փոքրիկ դունդովը համարձակութեամբ ելաւ Արշամունեաց (վերին Կեղի) դաւառէն, ուր կը գտնուէր եւ յաղթականի մը անցաւ Այրարատ, 484ին: (Աղգպ., Ա. հատոր, էջ 465):

Պերոզին յաջորդեց իր եղբայրը՝ Վաղարշ (483-491) որ բարի մէկն էր:

Վաղարշ Սասանեան դահլ բարձրանալուն օրն իսկ արքունեաց առջեւ վճռեց Հայաստանի եւ Վահանի հանդէպ զիջողական քաղաքականութեան հետեւիլ, թելադրուած անոնց երկու թշնամիներէն, Զարմիր Նադարաւուխտէն եւ Շապուհ Միհրանէն, որոնք դատապարտեցին Պերոզի երեւէն յառաջ եկած ապստամբութիւններէն ծագում առած վնասները եւ ի դուր տեղը թափուած ամէն արիւնները: Պատմելով Վահանին եւ ընկերներուն աներկիւղ քաջութիւնները, եւ Հայաստան աշխարհի մեծ եւ պիտանի երկիր մը ըլլալը:

Վաղարշ որ խաղաղութեան պէտք ունէր, Հայաստան զրկեց խաղաղասէր եւ իմաստուն Նիխոր Վնատադատը, որ հրաման ստացաւ Վահանի բոլոր պահանջներուն գոհացում տալու:

484ին, պատանդի դրութիւնով, իր դունդովը Վահան հանդիպում ունեցաւ Նիխորի հետ, Հեր եւ Զարե-

ւանդ (Խոյ-Սալմաստ) դաւառաց միջև գտնուած նուար-
սակ դիւղը, ուր Պարսիկը իր գունդովը եկած էր: Հոն
Վահան բացառիկ պատիւներով ընդունուեցաւ, ուր ու-
րաջող նախարարները որոնք Նիխորի կ'ընկերանային,
ամօթահար եղան:

Այդտեղ խաղաղութեան դաշինք կնքուեցաւ: Եւ յա-
նուն Վաղարշ Սասանեանի, Նիխոր ստորադրեց համա-
ձայնագիրը, որով քրիստոնէութիւնը Հայաստանի օրի-
նաւոր կրօնքը ճանչցուեցաւ: Հայաստան մնալով սա-
կայն դարձեալ Պարսկաստանի տիրապետութեան ներ-
քեւ:

Սոյն դաշինքին իմաստը այն եղաւ որ Վահան պար-
տադրեց Սասանեան կայսրը ճանչնալու խղճի ազատու-
թիւնը: Իր բոլոր մանրամասնութիւններով: Եւ այդ դա-
րերուն, աշխարհ ամբողջ՝ այլ մանաւանդ Եւրոպան կը
տառապէր կռապաշտական հեթանոսութեան մէջ:

Պիտի գիտնալ սակայն, որ այդ հոյակապ Հայուն,
Մամիկոնեան տան արժանի դաւակնեքէն Գաջն Վահանի
ուժին յարգանքն էր որ կու տար Պարսկաստանը, յան-
ձին իր արքայից արքայով:

«Եթէ իմ տէրութեան մէջ անպիտան մարդ կամ
յետնեալ զօրք կայ՝ Ասորին է, բայց քան զԱսորին ան-
պիտանն ու յետնեալը Հայն է» հրապարակաւ ըսած էր
Պերոզ Սասանեանը իր մեծամեծաց առջեւ: «Այս լալոյ
եւ ողբալոյ արժանի» նախատինքին ամօթը մահուան
մղձաւանջի պէս միշտ ճնշեց Վահանի հայրենասէր
հոգին:

Բայց առիթը ներկայացաւ: Վահան իր գունդը
Վրէն Վանանդեցւոյ հրամանատարութեամբ զրկեց
Պարսկաստան, Նիխորի խնդրանօք, զսպելու համար Պե-
րոզի փոքր որդւոյն Զարհէի ապստամբութիւնը, որ կը
ձգտէր եղբօրը Վաղարշի ձեռքէն թազը խլելու:

Շուտով Զարհէի դունդը յաղթուեցաւ եւ թաղապահանջը՝ ձերբակալուեցաւ եւ արքունի հրապարակին վրայ փողատուեցաւ։ Այդ ճակատամարտին մէջ նշանաւոր եղաւ Հայոց սպարապետ Վահանին եղբօրը՝ Վասակին որդին Սեպուհ Գրիգորը։

Ամէն ինչ վերջացած էր երբ Վահան իր շքախումբով Տիգրոն հասաւ։ Պատուուեցաւ կրկին ու կրկին Վաղարշէն, որ Նաւասարդի դաշինքը հաստատեց։ Եւ Մամիկոնեան տանուտիրութիւնը եւ Հայաստանի սպարապետութիւնը առնելով ետ դարձաւ։

Երբ Դուին կը հասնէր, զինքը դիմաւորեցին Կաթողիկոսը եւ ամբողջ ժողովուրդը, իբրեւ խաղաղարարի։

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՄԱՐԶՊԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

«Նիսորի եւ Վահանի միջեւ դոյացած համաձայնութենէն վերջը, Հայաստանի մարդպան կարգուած էր Պարսիկ մը, Անդիկան անուշով, որ չափազանց խաղաղասէր մէկը ըլլալուն, հայ ժողովուրդին սիրտը դրամած էր։

Անդիկան Տիգրոն երթալուն խորհուրդ տուաւ արքայից արքային Հայաստանի մարդպանութիւնը հայ մարշու յանձնել, պատճառ ցոյց տալով Հայաստանի ընդարձակ տարածութիւնը։ Հաղիւ երկու երեք տարիէն աշխարհը, մարդիկը եւ անոնց պէտքերը ճանչնալու կարելիութիւնը։ Եւ մարդպանի եւ մարդպանական շրջանակի աւելորդ ծախքերը, որոնց հաղիւ պիտի բաւէ Հայաստանէն վճարուած տուրքերը։

Անդեկոնի տուած խորհուրդը սիրով ընդունեց Վաղարշ, եւ մարդպանական իշխանութիւնը հրովարտակով մը յանձնեց Վահանի։

Երբ այս հրովարտակը 485ին Դուին հասաւ, Վահան

Մամիկոնեան զոյգ ջորիներով վահաւորակի վրայ նըստած մայր տաճարը զնաց փառաբանութիւն մատուցանելու Աստուծոյ: Մայրաքաղաքին տուններէն ներս մէկը չէր մնացեր, բոլորը, մինչեւ իսկ հիւանդներն ու անկարները դուրս թափուած էին: Յովհան Կաթողիկոսը իր եկեղեցական դասակարգով եւ ազնուականներն ալ միասին, հղջունելու նորընտիր իրենց մարդպան Մամիկոնեանը: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ. ք. Բ. հատոր, էջ 342-343):

510ին, երբ վերջացաւ Վահան Մամիկոնեանի պատերազմական եւ իշխանական փառքերով անցուցած կեանքը, Կաւատ մարդպանական աթոռը բարձրացուց անոր եղբայրը Վարդան կրտսերը, որ Հայաստանի սպարապետն էր:

Ասոր օրով եւս Հայաստանը խաղաղ չրջան մը բուրեց: Շնորհիւ Պարսից Խոսրով Ա. ի որ յաջորդած էր Թաւաւորներու կարճ չրջան մը անցընելէ յետոյ մեռնող իր հօրը Կաւատին:

Խոսրով իր խաղաղասէր եւ քաղցր բնաւորութեան համար կոչուած էր Նուշրէվան:

Խոսրովի օրով Հայաստանը որ կրօնական աղատութիւն կը վայելէր՝ 564ին, ինչպէս եղաւ ան, Հայաստանը զրկեց նոր մարդպան մը՝ Արշակունեաց Սուրէնը: Այս մէկը, հակառակ իր տիրոջ կամքին, Հայաստանի մէջ քրիստոնէական կրօնը ջնջել ուզեց:

Հայաստան սակայն վերստին բնդրիմացաւ եւ Մովսէս Կաթողիկոս Բ. Եղիվարդեցին (574-604) ինքը անձամբ հոգիները կը զրդոէր, քրիստոնէութիւնը չուրանանք ըսելով: Ան իր ըսած խօսքերուն արդիւնքին կը վստահէր, վասն զի ապստամբութիւնը դարձեալ արժանաւոր պետ մը ունէր Մամիկոնեան Վարդան անունով որ Վասակի որդին էր եւ Վարդ Պատրիկի թոռ:

Վարդան Գ. կոչուածը ինքնաբերաբար յունասէր դարձած էր եւ բարեկամացած էր Յուստինիանոսի որ ձեռնտուութիւն եւ պաշտպանութիւն խոստացած էր Հայաստանի, ի փոխարէն Հայաստանը Բիւզանդիոնի ենթարկելու Վարդանի տուած խոստումին:

Վարդան Գ. 571 Մարտ 30ին Դուլինի փողոցներուն մէջ կոտորեց ամբողջ Պարսիկները, որոնք ծաղրելով դաւադանաց հարուածներով գետին տապալած էին անկէ անցնող Հայոց Կաթողիկոսը:

Նոյն օրը Վարդան եւ Վարդ ամբոխին գլուխն անցած Արտաշատէն Դուլին գալով պաշարեցին եւ բռնելով սպաննեցին մարդպան Սուրէնը, լուծելով իրենց եղբոր Մանուէլի վրէժը:

Վարդան իր ազդին հանդէպ իր պարտականութիւնը լիուլի կատարեց: Թէեւ Բիւզանդացիք Հայաստանը տեւականօրէն պաշտպանելու իրենց խոստումին վրայ չըմնացին: Եւ Խոսրով, Յուստինիանոս Բ. ի օրով վերըստին արչաւեց Հայաստան հարիւր հազար հետեւակ եւ քառասուն հազար ձիաւոր զօրքերով, 573ին, եւ յաղթական ելաւ:

Հռոմայասէր տարրը խաբուած էր: Մինչեւ որ Մօրիկ Հայկազնը արեւելեան բանակի սպարապետութեամբ եւ յետոյ իբրեւ բիւզանդական դահուն կայսրը յաղթական, պարտադրեց Պարսիկները լքելու արեւելեան Հայաստանէն Տարոն-Տուրուբերանը, Այրարատը եւ Վըրաստանը, Թիֆլիսով միասին:

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մինչ պարսկական Հայաստանի մէջ մերթ խաղաղ, ընդհանրապէս սակաւ խռովալից վիճակով տարիները կը սահէին, անդին յունական բաժին եղող Հայաստա-

նի մէջ համեմատաբար խաղաղ տարիներ կը բոլորուէին :

Քրիստոնէական կրօնին սպառնալիք չկար թէեւ, հոն ալ սակայն Լուսաւորչական եկեղեցին, Սահակ — Մեսրոպի տարիներուն կարճատեւ ազատ քանի մը տարիներ բոլորելէն վերջը, անոնց պարսկական բաժին անցնելէն յետոյ վերստին ենթարկուած էր Կեսարիոյ յոյն արքեպիսկոպոսութեան ճնշումին, որոնք Հայ Լուսաւորչական եկեղեցին կը դաւանէին նուազ ուղղափառ :

Միւս կողմէն երկիրը խաղաղ, ծաղկեալ վիճակ մը ներկայացնելով, հետզհետէ քաղաքականապէս բոլորովին կապտուեցաւ : Տեսակ մը հայկական իշխանութիւններ (դքսութիւններ)ը հետզհետէ ջնջուեցան, վարչական նորանոր կարգադրութիւններ : Այն տարբերութեամբ որ ամէն ինչ խաղաղ վիճակի մէջ տեղի կ'ունենար : Համակերպում պարզապէս : Ոչ մէկ ըմբոստութիւն կամ նոյն իսկ ընդվզման փորձ :

Հայ Ժողովուրդը համակերպած էր Բիւզանդիոնէն եկած կարգադրութեանց, հաւատալով ճակատագրականութեան օրէնքին :

Այն օրերուն երբ Հայաստանի շուրջ Բիւզանդիոնի եւ Տիգրոնի միջեւ բաժանման համաձայնութիւնը կայացաւ, բիւզանդական կամ յունական կոչուած մասը (Փոքր Հայքէն արեւելք) երկու նահանգներու բաժնուեցան : «Ներքին Հայք» եւ «Նախարարութիւնք» անուններով :

Ներքին Հայոց մայրաքաղաքն էր Բասեն գաւառի Ղեւոնդուպոլիսը :

Իսկ նախարարութիւնք, որոնք կը կոչուէին սատրապութիւնք, կը կազմէին Մեծ Ծոփքը եւ Պաղնատունը (Արածանիի հարաւային ափին — Գ. Թ.) : Հանձնէթը, Ծոփք Ծահունեացը (Խորձեան) եւ Հաչտեանքը (Պատմ .

Հայ Կեսարիոյ, էջ 344) :

Յուստինանոս Ա. (527-565) ձգտելով չափաւորել Դիոկղետիանոսէն եւ Կոնստանդիանոսէն հաստատուած եւ խստիւ դործադրուած օրէնքները : Իր դահակալութեան երկրորդ տարին, 528ին, ջնջեց Հայոց իշխանին կամ դուքսին, ինչպէս նաեւ յունական Հայաստանի սահմանադրութիւններուն վտնուող փոքրիկ զինուորական հրամանատարութիւնները եւ հռչակաւոր քաջամարտիկ Հայ զօրավարը զրկեց Հայաստան իրրեւ ընդհանուր հրամանատար, որուն յանձնուած էր Հայաստանը կառավարելու, զինուորական միակ իշխանութիւնը եւ որուն կ'ենթարկուէին երեք հատ ստորադաս զինուորական հրամանատարութիւններ : Հայազգի զօրավարը իրրեւ կեդրոն ունենալով Թէոդուսիոսը Կարնոյ գաւառին մէջ :

Իսկ իրեն ստորադասները իրրեւ կեդրոն ունէին :

Ա. — Արթաշիսոնը, Խորձեան նահանգին մէջ :

Բ. — Մարտիրոսպոլիսը, Ծովաց աշխարհին մէջ :

Գ. — Կթառիճ Հաշտեանք ? գաւառին մէջ :

(Պատմ. Հայ Կեդարիոյ, էջ 345) :

Գ. — Երրորդ ստորադաս հրամանատարութեան կեդրոնը Կթառիճ, կը գտնուի դեռ այսօր ալ քրէական փոքրիկ գիւղ մը Եկեղեաց (Երզնկայ) դաշտին մէջ Նփրատի աջ ափին : Գրեթէ դաշտին արեւելքէն արեւմուտք սկզբնաւորութեանը : Մենք բացատրեցինք արդէն, Հաշտեանից գաւառին Եկեղեացի հետ չիոթուելը եւ չիոթութեան պատճառները, պարզապէս երկու գաւառաց մէջ ալ Երիզ աւաններու դոյութեամբը : (Տես մեր այս գործին սկիզբը) : Եւ այս չիոթութեան շարժառիթը, Յուստինիանոսի կողմէ եղած այս կարգադրութիւններն են, չեցերորդ դարու երրորդ աւանեակին :

Բ. — Երկրորդ զինուորական կեդրոն եղող Մարտի-

բոլորիսը որ պատմիչը Ծովաց դաւառին մէջ է կ'ըսէ :
Ինծի անծանօթ ըլլալուն , կը թողում գիտցողի մը , կամ
Ծովաց դաւառը պատմականապէս լայնօրէն ճանչցողի
մը կողմէ ըլլալիք լուսարանութեան :

Իսկ հայադղի զօրավարին , ընդհանուր հրամանա-
տար Ծիտտասի ստորադաս , կամ ենթակայ եղող , երեք
կեդրոններէն առաջինը , խորձեան նահանգի Արթավի-
սոնն էր :

Յուստինիանոսի . (528) կատարած վարչական նոր
րաժանումներու օրերուն է որ , խորձեան անունը , իրբեւ
նահանգային վարչական անուն կը տարածուի , խորձեա-
նէն արեւելք գտնուող Անդեղ բերդին կամ Անդեղ տուն
դաւառին վրայ . Գրովհետեւ , ինչպէս կը անսնուի , այլ
եւս վերջ տրուած էր , ինքնաբերաբար կամ Բիւզանդիոս-
նի կարգադրութեամբ , իշխանական դրութեանց : Ու
խորձեանի այդ ստորադաս հրամանատարութիւնը , Ար-
թավիսոնը որ ադաւաղման սկզբունքով մենք կ'ենթա-
դրենք թէ այժմու Ալդուն Հիւսէինն է , կ'իշխէր Անդեղ
բերդի իշխանական տան ենթակայ դաւառաց վրայ : Ու-
րիշ խօսքով , խորենացու արձանագրած Արեւմտից կու-
սակալութեան ենթակայ դաւառներուն , հիւսիսէն հարաւ
Մանանաղիի , Հաշտեանքի , Արշամունքի , Անդեղ տան
կամ Յանկեղ տան դաւառի , Հանձեթի եւ Ճապղղջուրի
վրայ : Տրուած ըլլալով որ այս դաւառները կը գտնուին
խորձեանի արեւելքը , որոնք թէ՛ հեռու են եւ թէ սահ-
մանակից չեն միւս երկու ստորադաս զինուորական հը-
րամանատարութեանց , Կթառիճի , որ Եկեղեաց դաւա-
ռին , եւ Մարտիրոսովիսի , որ Ծովաց սահմաններուն
մէջ են :

խորձեան անունը , այդ օրերէն սկսեալ վարչապէս ,
կը ջնջէ Ծովա Շահունոյ , ինչպէս նաեւ Ծովա Շահունոյ
իշխանութեան կեդրոնը եղող Անդեղ տան անունները ,

ենթարկուեցաւ Արթաւիսոնի այժմու Աղքանի մարզին
դտնուող Արդուն Հիւսէինի :

Զարմանալի է որ մինչեւ վեցերորդ դարու այդ կար-
դադրութեանց օրերուն, Ստրաբոնի յիշած Խոր Ձեան
ընդարձակ լեռնաշխարհը՝ որ կը թերակղզիանար Արա-
ծանիի, Սեւ ջուրի եւ Քղիի գետին միջեւ, կրելով նաեւ
Ծոփս Ծահունոյ անունը : Այդ օրերէն սկսեալ իր անու-
նով դէպի արեւելք մասնաւորաբար Անդեդ-Յանկեդ տան
— այժմու Քղիի վրայ կը տարածուի, իր արեւմտեան
կողմէն տեղի տալով ուրիշ անունի :

Նոյն այդ Յուստինիանոսի կարդադրութեան ատեն,
օտար պատմիչները կը գրեն՝ թէ՛ հայ աղղի զօրավա-
րին, Կարինը իբրեւ նստոց ունեցող ընդհանուր հրա-
մանատարութեան, բացի իր ստորադաս երեք հրամա-
նատարութիւնները, Արթաւիսոնի, Կթառիճի եւ Մար-
տիրոսպոլիսի, կ'ենթարկուէր նաեւ Պոլէմոնեան
Պոնտոսը եւ Ազգաց վայրերը խառն բնակչութեամբ : Այն
վայրերը որ ամբողջութեամբ կը կոչուէր Խորձեան ար-
դէն վեցերորդ դարէն առաջ սկսած է կոչուիլ Ազգաց
վայրեր : Այն տեղերը, որոնք կը դտնուէին Արթաւիսո-
նէն դէպի արեւմուտք, դէպի հարաւային եւ հիւսիսա-
յին արեւմուտք : Եւ որոնք դարեր յետոյ կոչուեցան
տարբեր անուններով : Խոզաթէն մինչեւ Բերկրի, որոնց
մէջ կ'իյնայ այժմու Տէրսիմը : (Պատմ. Հայ Կեսարիոյ,
էջ 344-345) : Բերկրի անունը, Վանի Բերկրի դաւառին
հետ չչփոթելու համար, ըսենք որ, հայկական գիւղ
մըն է նոյն Խորձեան նահանգի հիւսիսային արեւմտեան
մասերուն : Այժմու Խուզուլչան — Թուրքերէ կոչուած
Քուզուլչան — դաւառին մէջ : Իսկ Խալաթ եւ Տէրսիմ
անուններու ծագման շուրջ, իրենց թուականական կար-
գին երբ պատմութեան բեմը կու դան :

Մեր այս պատմական իրողութիւններով է որ Քղի

դաւառը կոչուած է Խորձեան: Շուրջ եօթը դարեր, Խորձեանը ամբողջութեամբ, Անդեղ տունը եւ Հանձիթն ալ միասին՝ Անդեղ բերդի իշխանութեամբ, Ծոփս Շահունոյ անունը կրելէ՝ յետոյ: Յուստինիանոսեան կարգադրութեանց օրերէն է որ, Խորձեան պատմական մեծ լեռնադաւառի արեւելադոյն այդ փոքրիկ մասը, վարչապէս կցուած է Անդեղ տան եւ անոր մաս կազմող Արշամունիքին: Իր անունը դրոշմած է այդ միացած դաւառներուն վրայ, մինչեւ տասն եւ չորրորդ դարը, կոչուելով Խորձեան դաւառ:

Այդ է պատճառը որ միջնադարու պատմիչները եւ ժամանակագիրները, մասնաւորաբար Լաստիվերտցի, Ուռհայեցի եւ այլոց ծանօթ չէ Յանկեղ տուն, Անդեղ տուն, Կէղի, Քէղի եւ Քղի անունները: Անոնք, այդ պատմիչները կ'անդիտանան դոյութիւնը, վերոյիշեալ անուններով դաւառի մը: Անոնք կը ճանչնան միայն իրենց ստրած դարու դաւառը Խորձեան, առանց ճանչնալու պատմական Խորձեանը: Պատմական ուսումնասիրութեանց հետամուտ չըլլալով:

Անոնք կը ճանչնան եւ դրած են այն Խորձեանի շուրջ, որ բաղկացած է Խորձեանի արեւելադոյն այդ փոքրիկ մարդէն, Անդեղ տունէն եւ Արշամունիքէն. առանց սակայն գիտնալու թէ իրենց ճանչցած կամ ծանօթ եղող Խորձեան դաւառը յիշեալ դաւառներէն կազմուած է:

Յուստինիանոս, ղինուորական այս կարգադրութիւններէն դատ, միաժամանակ քաղաքային վարչութիւնն ալ փոխեց, եւ հրովարտակ մը ուղղելով յունահայ բաժնի բղէշխին Ակակիոսի, անոր մէջ կ'ըսէ.

«Կամ եղեւ մեղ տալ աշխարհին Հայոց օրէնս ըն-

տիրս, զի մի զատեալ որոշեսցի յայլոց աշխարհաց մե-
րոյ ընկերհաշտութեան, եւ շնորհեցաք նոցա դործա-
կալս հռոմայեցիս: Եւ խլեալ զհին հին սուլորութիւնս
ինչ նոցա ընտելացուցաք զնոսա բուսոյ բարուց Հոով-
մայեցոց, եւ պատուէր հրամանի եւս տուաք զի մի այլ
օրէնս ունեցեն, բայց զՀոովմայեցոցն: (15 Ասորիւ 536
դրուած օրէնք, մատեան նոր ի Ա. հատուած. է):

Նոյն թուականով Յուստինիանոս իր հրովարտակին
հետ միասին կը յայտարարէ. «Թերի դտանեմք զաշ-
խարհն Հայոց եւ սխալարար եւ կամիմք չըջել զնա ի
միատարր միաձայն դաշնակութիւն, եւ հրամանօք դե-
ղեցիկս սահմանելոցք տալ նմա, ոյժ պնդութեան եւ նե-
ցուկ եւ կարգ վայելուչ»:

Այս քաղցրալուր խօսքերէն կը հասկնանք որ, վար-
չական այս նոր կարգադրութիւններով, յունական բա-
ժին եղող հայկական գաւառներն, Բիւզանդիոն ձգտած
է միացնելու արդէն նախապէս Բիւզանդիոնի ենթակայ
հայկական փոքր հայքեան գաւառներուն եւ պոնտական
Բիւզանդիոնի: Զայն քաղաքականապէս, աշխարհադրո-
ւէն եւ կրօնապէս միանգամ ընդ միշտ հռոմէացնելու:
Ինչպէս արդէն, ամբողջը միացուած չորս բաժանումնե-
րով, լայն իրաւասութիւններով ենթակայ եղած է, մէկ
ընդհանուր զինուորական հրամանատարութիւնով: Եւ
բոլորը մէկ կոչուած է «Հայկական բանակաթէմ»:
(Պատմ. Հայ. Կեսարիոյ, էջ 346):

ՄՈՐԻԿ ՀԱՅԿԱԶՆ ԿԱՅՍՐ ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ

Յուստինիանոսէն քիչ յետոյ Բիւզանդիոնի դահուն
կը դահակալէ Մորիկ Հայկադն կայսրը (582-603): Բիւ-

ղանդիոն, Մորիկի օրով, իր բարձրութեան վրայ էր : 591ին, Պարսից հետ նոր համաձայնութիւնով մը Հայաստանը դարձեալ բաժնեց եւ ինքը ստացաւ եւ նախապէս եղած յունական բաժինին վրայ աւելցուց Աղճնիքը, Տարօնը, Այրարատը եւ նոյնպէս Վրաստանը Թիֆլիս քաղաքով միասին :

Այս նոր գրաւումներէն յետոյ, Յուստինիանոսի օրով եղած «Հայկական բանակաթէմ». կոչուած չորս բաժանումները եօթնի բարձրացաւ : Աւելնալով առաջին չորս բաժանումներուն վրայ, վերջին երեքը՝ Աղճնիք, Տարօն կամ Տուրուբերան եւ Այրարատը :

Այս եօթը բաժանումներն էին .

Ա. — Մեծ Հայք : Որ գրեթէ նոյնն էր 536ի բաժանումով, անփոփոխ :

Բ. — Երկրորդ Հայք : Սերաստիոյ շրջան :

Գ. — Առաջին Հայք (Մելիտինէի շրջան) :

Դ. — Զորրորդ Հայք : Մեծ Ծովք, Մարտիրոսաց քաղաքը Դարա, Արծն. Բաղաղացուոց Կղիսուրան, հիւսիսային Միջագետքի հետ միացած :

Ե. — Զորրորդ Հայք, կոչուած նաեւ Զորրորդ Յուստինանեայ : Կաղմուած Դատիմա, Արշամուչատ, Կթառիկ, Ծովք, Շահունեաց, Հանձիթ, Դէգիք (Տիփեսէն), Կարին, Բալահովիտ, Բալու (Պաղէն), Խորձեան, Հաչտեանք : Զորրորդ Հայոց մէկ մասը Բարձր Հայոց մէկ մասին հետ միացուած :

Զ. — Խորադոյն կամ Ներքին Հայք : Բոլորովին նորըստաց մար մը, որ կը տարածուէր Ճորոխի հովիտէն մինչեւ Արաքսի հովիտը :

Է. — Ներքինադոյն Հայք : (Արմենիա Փրոֆուլտա) : Դուինի արեւմտեան կողմը : Կամ ալլապէս Կարսէն Սեւանայ լիճին միջեւ եղող երկրամասը :

Այս հինգերորդին մէջ չփոթութիւններ, անուններ

րու կրկնութիւններ կան, պարզապէս օտար աղբիւրներէ առնուած ըլլալուն, որոնք չեն անդրադարձած, պարզապէս տեղերը իրենց անծանօթ ըլլալուն, եւ յաճախ միեւնոյն դաւառները տարբեր անուններ կրելուն:

Մորիկ կայսեր օրով Տարոնի մէջ կ'իշխէր դարձեալ Մուշեղ անունով Մամիկոնեան իշխան մը, որ Մորիկէն նշանակուեցաւ յունական բաժնին դուքսը:

Յոյները այս Մուշեղը կը կոչէին Մուսլակ կամ Մոսոտակ անուններով, իսկ պատմադիրները՝ Յովհաննէս, Յովհաննու Կարապետի Մշոյ իշխանը ըլլալուն պատճառաւ:

Մորիկ կայսրը, յունական զօրքը եւ Կրոս զօրավարն ալ միասին դրած էր Մուշեղ իշխանին տրամադրութեանը ներքեւ, որ Տիգրանակերտի վրայ քալեց քաջարար: Բայց Կրոս յոյն զօրավարը, նախանձելով Մուշեղէն, թիկունք դարձուց անոր:

Սոյն Մուշեղ իշխանին Մարիամ անուն աղջիկը ամուսնացած էր Վարդ Արծրունիին հետ, որմէ ծնած էր Ստեփաննոսը, որը յետոյ եղաւ Գլակայ Սր. Կարապետ վանքին առաջնորդը:

ԻՍԼԱՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եօթերորդ դարու երկրորդ կիսուն, Չորրորդ Հայքը ինկաւ իսլամ իշխանութեան տակ իր մայրաքաղաքովը միասին: Պատմիչը չի տար մայրաքաղաքին անունը: Որը այդ դարուն Մարտիրոսաց քաղաքը ըլլալու էր մեծ Ծովաց մէջ:

Ատկէ վերջն է որ, բիւզանդական իշխանութեան ներքեւ մնացած միւս Չորրորդ Հայքին տրուած է Յուստինիանայի Դ.րդ Հայք անունը: Պատմիչը կ'ըսէ ըստ

Գեղեցիկի, Թէոփանոսի, Մ. Խորենացիի, Ստեփան Տարօնացիի եւ այլոց: (Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 384):

Ալլադյաճեանի ցոյց տուած աղբիւրներէն Մ. Խորենացիի անունն է որ շփոթութեան տեղի տուած է, պատմահայրը եօթերորդ դարու պատմիչ ըլլալու առեղծուածին: Որ եթէ իրօք կամ դոյութիւն ունեցեր է իբրեւ պատմիչ, այդ դարուն: Մէկն է որ կեղծած է Խորենացիին անունը եւ դործը: Ուրիշ կերպ կարելի չէ:

«Բիւղանդիոնի եպիսկոպոսապետ Նեստորի յարուցած կրօնական դայթակղութեան պատճառաւ 431 թուականի Յունիս ամսուն տիեզերական ժողով մը դումարուեցաւ Եփեսոսի մէջ, Ուր Նեստոր իբր հրեատիկոսապետ դատապարտուեցաւ: (Չամչ., Ա. հ., էջ 519-531):

Այս ժողովին Հայերը կը բացակայէին, որուն պատճառաւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, Պրոկղոս Կ. Պոլսեցին եւ Ակակ Մելիտինեցի եպիսկոպոսները, ժողովին որոշումները կամ տեղեկադիրը կը ղրկեն Սահակին եւ Մեսրոպին, զգուշացնելու համար դանոնք, որովհետեւ զրոյց չըլած էր թէ Նեստորի աշակերտներէն ոմանք Նեստորի վարդապետին Մամեստացի Թէոդորոսին եւ անոր աշակերտին Թէոդորի նամակները առնելով Հայաստան դացին:

Մեր թարգմանիչները որոնց անունները առաջ յիշեցինք, դտան Մեծն Սահակը եւ Մեսրոպը Տարօն՝ Ալաիշատի մէջ եւ տուին անոնց Եփեսոսի ժողովին թուղթերը եւ կանոնները, վեց սահմանուած կանոնական դրուխներով եւ դրոց ստոյգ օրինակներովը:

Մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ առին եւ թարգմանուածը անդամ մը եւս թարգմանեցին, անդամ մը եւս շարայարելով: Որովհետեւ առաջին թարգմանողները արուեստին անդէտ ըլլալով, շատ մը կէտերուն մէջ գործը թերի կը գտնէին. որուն համար Մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ

զիս դրկեցին յԱղեֆաանդրիա, ի լեզու պանծալի ի ստոյգ յօղանան անմարանին վերաբանութեան (Խոր. էջ 521) :

Բայց դարձեալ թարգմանական ճշդութեան վստահ չըլլալով, Սահակ եւ Մեսրոպ Խորենացին Աղեքսանդրիա, հոն վերաբանութեան ճամբանին մէջ ճշդապէս թարգմանութիւնը կատարելու :

Այս դէպքը կը կատարուի 431 թուականին. կրնանք ըսել թէ սուտ է այս : Եօթներորդ դարուն ապրող Խորենացին ինչպէս կրնայ ինքզինք ապրեցնել հինգերորդ դարուն եւ ինքզինք կապել Հայաստանէն Եգիպտոս եւ Աղեքսանդրիա կատարուած ճամբորդութեան մը հետ : Կամ ինչպէս հինգերորդ դարու Խորենացին ինքզինք կրնայ ապրեցնել Եօթներորդ կամ ութերորդ դարուն :

ԴԱԻԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆ
ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Պարսկական Հայաստանի նախարարներուն խնդրանքին վրայ, Պարսից Խոսրով թագաւորը Հայաստանի հայ մարդպան մը զրկեց՝ Դաւիթ Սահառունին :

Անկէ յետոյ Պարսից կողմէ այլեւս մարդպան չի զրկուեցաւ Հայաստան : Եւ մինչեւ Հաղարական ոստիկանական չրջանը Հայաստան կառավարուեցաւ միշտ հայ մարդպաններով :

Նոյն տարին Թոթիկ առաջնորդին նախաձեռնութեամբ, Տարօնի Գլակայ վանքը նորոգուեցաւ եւ պայծառացաւ, եւ այնքան հարստացաւ որ հոն չորս հարիւր սրբակեացներով վանքին համբաւը հռչակուեցաւ եւ արտաքին աշխարհները տարածուեցաւ : Հոն եկան նաեւ Յունաստանէն չորս՝ եւ Սաղաստանի կողմերէն երեք ճգնաւորներ, որոնք միասնաբար խորհուրդ ընելով, վճուեցին եւ այդ անասպատին մէջ խոտակերու-

Թեամբ ապրեցան: Ասոնք են, Թէոփնաս, Պողիկարպոս, Սիմէոն, Յովհաննէս, Եպիփան, Դէմառիոս եւ Ինարկիոս (Զամչեան Բ. Հ. էջ 295):

ՄՈՐԻԿ ՀԱՅԿԱԶՆ

ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍԵՐ ՎԱՆՃԱՆԸ

Մորիկ Հայկազնը արեւելեան բանակի սպարապետութենէն բիւզանդական կայսրութեան դաճը բարձրացած էր 582 օգոստ. 19ին:

Կայսերական բանակէն զօրավար մը, ներգաւոր Փոկաս, Յոյները Հայկազն Մորիկ կայսեր դէմ դրդուելով պետական հարուածով ինքնակալ դարձաւ, եւ Մորիկին աչքին առջեւ անոր հինգ զաւակները խողխողել տուաւ:

Այս եղերական ջարդի պահուն Մորիկի փոքրագոյն որդին կաթնկեր ըլլալուն, անոր դայեակը փախցուց եւ իր խկ որդին բերաւ, փոխարինելու փոքրիկ արքայորդին: Մորիկ այս զոհաբերութեան չգլմացաւ եւ ըսաւ. «Այդ իմ որդիս չէ»: ու հրամայեց որ իր հարազատ որդին բերեն: Մատաղ մանուկը երբ խողխողեցին, կաթ հոսեցաւ անկէ: Յետոյ Փոկաս բռնակալը սպաննեց նաեւ Մորիկը (602, նոյմ. 27), որ այս դառնութիւնները անցուց առանց բառ մը խկ աւելցնելու «Արդար ես Տէր եւ ուղիղ է դատաստան քո» խօսքով:

Պարսից Խոսրով Թադաւորը Մորիկին եւ իր զաւակաց սպանդին լուրը իմանալուն, շատ ցաւեցաւ ու որոշեց անոր վրէժը լուծել: Եւ 603ին պատերազմի ձեռնարկեց ինքնակալ Փոկասին դէմ: Ան իր բանակներով արչաւեց եւ դրաւեց Կարինը, եւ հոն քաղաքապահ բանակամասեր դնելով, ինք արչաւեց մինչեւ Քաղկեդոն: Եւ 605ին, հրաման ըրաւ Կարնոյ պահնորդ զօրամասերու պետ Աչոտին, որ Կարինի դրամման ժամանակ դե-

ըի մնացողները հոնկէ հանելով Համատան զրկէ :

Աչոտ՝ Խոսրովի հրամանը կատարեց, զրկելով բոլոր դերինները : Այս դերիններուն մէջն էր նաեւ Յունական բաժնի Յովհան կաթողիկոսը, որ իբր ապահով միջավայր, Կարին կը մնար (Չամչեան, Բ. հ. էջ 307) : Չամչեանի խօսքը կը վերաբերի հակաթոռ Յովհաննէս Բաղարանցիին (590) որ Յունական բաժնին մէջ էր : Մինչդեռ բուն կաթողիկոսը Մովսէս Բ. Եղիմարդեցիին էր, որ ընտրուած էր 574ին, եւ Տոմարին համար նոյն տարին ժողով դուժարած էր : Վախճանած՝ 604ին : Կաթողիկոսական աթոռը թափուր կը մնայ երեք տարի եւ տեղակալութիւնը կը վարէ Վրթանէս քերթողը (Օրմանեան, Հայոց Եկեղեցի, Կաթող. Ժամանակագրութ., էջ 249) :

Յովհ. Բաղարանցիին, Մովսէս Բ. կաթողիկոսի վախճանելուն (604) կը թուի թէ արդէն տարուած էր դերիններուն հետ Համատան ու չէ կրցած թափուր մնացած աթոռը բարձրանալ : Ըսել կ'ուզենք թէ թուական մէկ երկու տարիներու տարբերութիւն մը կայ Չամչեանի զործին եւ Օրմանեանի «Հայ Եկեղեցի»ին միջեւ :

ՄԻՀՐԱՆ, ԽՈՍՐՈՎԻ ՔԵՌՈՐԴԻՆ

604 թուականին, Պարսից Խոսրով թաղաւորին քերողին Միհրան, տասը հազարնոց բանակով մը եկաւ Հաշտենից դաւառը : Այնտեղէն մէկը ճանապարհի առաջնորդ առնելով եկաւ Արձան լեռը (Բիւրակնի հարաւային ճակատին դադաթը) եւ հոն երկու հազար մարդ ձգեց, թէ՛ իրենց թիկունքին պաշտպանութեան եւ թէ վրախստականներ ձերբակալելու համար : Իսկ ինքը մընացեալ իր ութը հազար մարդոցմով անցաւ Քարկէ Լեռնէն, Տարօնի կողմը, Քարկէ լեռան կողին դառնուող

Մեղադրի գիւղին մօտ, ուրկէ հազար հոգիներոց դուռնդ մը ղրկեց Սր. Կարապետի վանքին մօտիկը գտնուող Աստղոն անուն ամրոցին վրայ, Իննականերու մօտը:

Մեր յիշած եօթը խոտաճարակները որոնք այդ տեղուանքը կը ճղէին, այս պարսկական ղինուորները տեսնելնուն՝ աճապարանքով Իննականեան վանքը եկան եւ հոն գտնուող կրօնաւորներուն ազդարարեցին որ հեռանան: Իսկ իրենք մնացին վանքին եկեղեցիին մէջ, ուր կ'աղօթէին եւ Աստուծոյ օգնութիւն կը խնդրէին:

Միհրանին հրամանով Աստղոն ամրոցը գացող հազար ղինուորները եկան մօտան վանքը եւ կողոպտեցին ինչ որ կար, եւ եկեղեցւոյ խորանին առջեւ, այդ եօթը ճգնաւորներն ալ սպաննեցին: Անոնք թաղուեցան վանքին մէջ, Անտօնի եւ Կրօնիդիայի գերեզմաններուն մօտ:

Մուշեղ այս ճգնաւորներուն վանքին տաճարին մէջ խողխողուելուն լուրը երբ իմացաւ, չափազանց ցաւեցաւ: Բայց արդէն եղածը եղած էր: Իսկ ինքը չափազանց ծերացած ըլլալուն, Վահանը որ, իր ողջութեանը իրեն յաջորդ կարգած էր, իբրեւ իշխան Տարօն աշխարհին, իր մօտ, Ողական բերդը կանչեց, եւ Տարօնի համար ստեղծուած նոր կնքութեան շուրջ անոր հետ խօսեցաւ, խրատներ եւ հրահանգներ տալով: Վահան լսեց իր մեծ ազգականին խօսքերն ու խորհուրդները եւ իսկոյն պատրաստուեցաւ: Միհրանը նախ, խաղաղեցուցիչ խօսքերով Տարօնէն հեռացնելու համար ղեսպան մը ղրկեց, աղաչելով որ ետ դառնայ իր երկիրը: Միհրան մերժեց եւ պատասխանեց թէ «Առանց ողջ վիճակով Մուշեղը հետս տանելու, Տարօնէն չեմ հեռանար: Այլապէս միտքս դրած եմ Տարօնը քանդել եւ հիմնայատակ դարձնել» (Չամչեան, Բ. հ., էջ 310):

Այս պատասխանին վրայ Վահան խոհականութեամբ մտածեց ու պատասխանեց Միհրանին.

— Փոխանակ Տարօնը աւերելու, դործը ինծի յանձնեցէք, ես Մուշեղը ձեզի կը յանձնեմ եւ ամէն ինչ խաղաղութեամբ կը վերջանայ:

Միհրան հաւանեցաւ Վահանին ըսածին եւ դնաց Մուշ քաղաքը, որ այն ատեն աւան մըն էր:

Իսկ Վահան աճապարանքով դնաց Օձ քաղաքը եւ կարգադրեց ամէն ինչ, որոնց մասին անդադար մտածած էր զիշեր ցերեկ, Միհրանին Տարօնի սահմաններուն վրայ տեսնուելէն ի վեր: Ու դնաց ինքն ալ Մուշ Միհրանին մօտ եւ անոր ցոյց տուաւ մեծ սէր ու յարգանք: Եւ յետոյ Պարսիկ իշխաններուն ներկայութեան, իր խօսքը մասնաւորելով Միհրանին, ըսաւ.

— Այժմ Մուշեղ կը բնակի Ողկան բերդը. իր իշխաններն ու մտերիմները ամրացած են զանազան բերդերու մէջ: Արդ եթէ կը հաւանիք, ձեր քաջազոյն ու ժերէն չորս հազար մարդ տուէք ինծի. ես այդ ուժով առանց արդեւիքի կրնամ մտնել այն բերդերը եւ նոյն իսկ Օձ քաղաքը, եւ առանց դժուարութեան կրնամ ձերբակալել ու ձեզի յանձնել թէ Մուշեղը եւ թէ անոր մօտերիմ իշխանները (Չամչեան, Բ. հ. էջ 311):

Վահան իրեն յանձնուած Միհրանի չորս հազարնոց զունդը փճացուց, Տարօնի Օձ քաղաքի դուռներուն վրայ: Իբրեւ աստուածային պատիժ Խոսրով Բ. Պարսկեց Տիղրոնի դահաւալին, որ զինքը Վահան Միհրանեան արեաց սպարապետին դէմ, Տիղրոնի դահուն վրայ հաստատելու համար, Բիւզանդիոնի կայսեր Հայկազն Մորիկի կարգադրութեամբ Բիւզանդիոնի արեւելեան ամենամեծ հայկազն զօրավարին Ներսէսի եւ Սմբատ Բագրատունիի հետ միասին իր ոյժերով քալող Մամիկոնեան իշխանապետին Մուշեղին ձերբակալելու եւ ողջ Տիղրոն քարչ տալու հրամանը տուած էր իր քեռորդւոյն Միհրանին:

Վահան Օձ քաղաքէն ութ հարիւր կորովի եւ ուժեղ մարդ առաւ: Չորս հարիւրը ձեռք Մեղտիայի անցքերուն վրայ: Երկու հարիւր սասունցիներ զատելով անոնց մէջէն, թողուց Ծծմակն կոչուած տեղը, իբր դարանակալներ: Եւ երկու հարիւր հոգի ալ իր հետ առնելով զնաց Մուշ աւանը Միհրանին մօտ, եւ ցաւադին ու զայրացած երեւոյթ մը առնելով ըսաւ Միհրանին.

— Ասոնք էին ձեր զօրքերը, որ Օձ քաղաքը առնելէս վերջը ինծի դէմ ապստամբելով չթողուցին որ քաղաք մտնեմ. եւ իմ զօրքերէս մէկ մասին ալ արդեւք եղան հետս դալուն, ու ես հազիւ կրցայ վախստական միջոցներով քովդ հասնիլ (Չամչեան, Բ. հ. էջ 311):

Այս խօսքերով Վահան համոզեց Միհրանը եւ անկէ երկու հազար զօրքեր եւս առնելով ճամբայ ելաւ: Ճանապարհին անոնց խրատներ կու տար իրենց շարժումներուն մասին, ու կ'ըսէր. Չգոյշ եղէք: Եւ երբ Մեղտիայի գետին (Մեղրադետ) մօտեցան, գետը մի' անցնիք ըսաւ անոնց, որովհետեւ գիշեր է, թշնամիներ կըրնան յարձակիլ ձեր վրայ, որովհետեւ դուք տեղերուն ընտելացած չէք: Ու աւելցուց. — Հոս իջեալեցէք. վաղը առաւօտ կանուխ կ'երթաք, հազար մարդ դէպի Ծծմակը (Ծմակ ըսել կ'ուզէ) եւ հազար մարդ ալ դէպի դաշտը: Ու տուաւ անոնց իւրաքանչիւր հազարեակին առաջնորդ մը: Յետոյ առտուն երբ հասան հոն, ուր սլիտի իրարմէ բաժնուէին հազարեակները: Հազար հոգի դէպի ծմակը ուղղութեան վրայ դրաւ, անոնց տալով իր մարդոցմէն ալ հարիւր հոգի իբր առաջնորդներ: Եւ ինքը իր միւս հարիւր ղինուորներով ընկերացաւ միւս հազարնոց գունդին, ու գետը անցնելով դէպի դաշտը կ'երթային: Ու սրահ մը քաշեցնելէ յետոյ, իջեալեցուց զանոնք տեղ մը հանգիստ առնելու: Անոնց ձիերուն բերաններէն ալ սանձերը հանել տալով արա-

ծելու համար. եւ յիսուն անձեր իր մարդոցմէն պահ-
նորդ դրաւ իր վրանին շուրջը, ուր իբր թէ ինքը եւ
իր միւս յիսուն հայ զինուորները կը քնանային: Մինչ
պարսիկ զինուորներն ալ հոն այդ դաշտին վրայ ան-
հող եւ աներկիւղ քնացան:

Այս կարգի խաղերով Միհրան տասը հազարնոց բա-
նակը ամբողջապէս ջարդեց, սպաննելով նաեւ Միհ-
րանն ալ եւ այդ պատճառաւ կոչուեցաւ Գայլ Վահան:

Միհրանի զօրքերէն եւ վաշտի զինուորներէն որոնք
Ապահունեաց շրջանն էին, միայն քառասուն հոգի ողջ
մնացին եւ Պարսկաստան դացին, ազատելով Գայլ Վա-
հանի ձեռքէն:

Գայլ Վահան Պարսկաց այդ բանակը ջարդ ու փշուր
ընելէ վերջը, անցաւ Իննականեան կամ Գլակայ Սբ. Կա-
րապետ վանքը, եւ մեծ հանդիսութիւններով գոհութիւն
յայտնեց Աստուծոյ, որ իրզէնքին յաջողութիւն տուած
էր:

Նոյն տարին իսկ (604) երկրաշարժ պատահելով
Գլակայ վանքը վնասուած էր: Մուշեղ Մամիկոնեան
իսկոյն նորոգել տուաւ վանքը: Եւ ինքն ալ նոյն տարին
մեռաւ հանդարտ սրտով, Վահանին քաջագործութիւն-
ները տեսնելէ յետոյ: Մամիկոնեան տան իշխանութիւնը
ամբողջապէս թողլով Գայլ Վահանին (Չամչեան, Բ.
հ. էջ 313):

×

Պարսից Խոսրով Թադաւորը որ ատեն չունէր ուրիշ
խնդիրներու վրայ մտածելու, պատերազմական այլ
գործերով զբաղած ըլլալուն, իր քեռորդուոյն Միհրանի
մահուան վրէժով լեցուած էր Վահանի դէմ: Պատրաս-
տուեցաւ իր բարկութիւնը թափելու անոր վրայ: Ան-
միջապէս զօրք հաւաքեց Միհրանի հօրեղբոր Վախթան-
կի ձեռքով եւ զրկեց Վահանի վրայ, բռնելու համար
Վահանը, աւեր եւ անապատ դարձնելով անոր երկիրը:

Վախթանկը իր բանակով Վահանի վրայ ղրկելէ վերջը, Խոսրով պատգամաւոր մտածեց ղրկել նաեւ Տիգրանի մարզպան Դաւիթ Սահառունին, որպէս զի ան ալ իր կողմէն հայկական զօրքեր հաւաքելով յարձակի Վահանի վրայ: Եւ մինչ Սահառունի Դաւիթին ղրկուելիք պատգամաւորները ճամբայ պիտի ելլէին, իր ծառաները ազգարարեցին եւ զգուշութեան հրաւիրեցին Խոսրովը, ըսելով անոր թէ՝ Դաւիթ Սահառունի կրնայ ըլլալ որ իր ազգակցութեան եւ հաւատակցութեան պատճառաւ փոխանակ Վահանի դէմ պատերազմի ելլելու, օգնական հանդիսանայ անոր: Այս լսելով Խոսրով իր խորհուրդներէն հրաժարեցաւ:

Իսկ Վախթանկ, իր զօրքերով Ապահունեաց դաւառը դալուն եւ անդերը տեսնելուն, չատ սիրելով զըւարճացաւ: Եւ կը մտածէր այնտեղ իրեն համար աւան մը չիլնել, եթէ յաջողէին իր նպատակները, որոնց համար Պարսկաստանէն մինչեւ հող եկած էր:

Վախթանկ ամէնէն առաջ դեսպան ղրկեց Հարք եւ Հաշտեանք գաւառները եւ անոնցմէ հարկեր պահանջեց: (Հարցը այն պատմական Հայկազեանց շրջանի գաւառն էր որուն արեւելեան մասերը Արշակունեաց հարստութեան հիմնուած թուականներուն դարձած էր Ապահունիք նախարարական տան անունով):

Այդ գաւառաց գաւառապետները պատասխանեցին. «Եթէ Վահան տուրք կու տայ ձեզի, մենք ալ կու տանք: Եթէ ան չի տար, մենք ալ չենք տար»: Վախթանկ լսելով այս պատասխանը, բորբոքեցաւ եւ բարկացաւ յոյժ: Եւ Ապահունեաց գաւառին կողմնապետ թողլով, ինքը իր ուժերով խրոխտութեամբ յառաջ խաղաց եւ դնաց Տարօնոյ գլուխը: Հոն սկսաւ չիլնել աւերուած Զինկերտ քաղաքը եւ կոչեց զայն իր կնոջը անունով Պորպես: Որ կը թարգմանի համեղ: Եւ լեռան վրայ ամ-

րոյ մը շինեց անուանը դնելով Քարհար: Նաեւ ուրիշ տեղ մը ամարանոց ձեռակերտ մը կանդնեցուց իր որդւոյն անունով՝ Գրիգոր կամ Գրգորոս (Չամչեան, Բ. 4. էջ 318):

Գայլ Վահան նոյն ձեւերով, ինչպէս Միհրանի ուժերը, նոյնպէս Վախթանկի ամբողջ ուժերը կոտորեց (606) 28.000է բաղկացած:

Իր ուժերը Ասուր եւ Ռահան զօրապետներով 7000 հողի: Իր որդին Սմբատ՝ 6000, Հաշտենից իշխանը 4200, Պալուսեաց իշխանը՝ 3200, Արջուց իշխանը 3000, Եղնուտայ իշխանը կամ Եղանց բերդը 5000: Ընդամէնը 28.400 հողի: (Այս թուականներուն Քարկէի հարաւային փէշերը, Հաշտենից դաւառին եւ Տարօնի դաշտին միջեւ գտնուող հողամասը — այսինքն Արածանի հիւսիսային ափը — սկսած էր կոչուիլ Պալուսնիք: Ազգադրական նոր անուն մը):

Վախթանկի ուժերուն յաղթելէ յետոյ, մեծ աւարով Մուշ քաղաքը դառնալուն, հիւանդացաւ եւ մեռաւ Գայլ Վահան, ու թաղուեցաւ Գլաղայ վանքը: Իրեն յաջորդեց իր որդին Սմբատ:

Տարի մը հանդիստ անցընելէ յետոյ, Վախթանկ, իր ընտանիքը Պորպէս թողլով, իր նոր կաղմակերպած զօրքերով քալեց Սմբատի վրայ (607), որ իր տասը հազար զօրքերով եկաւ եւ բանակ դրաւ Անդակ կոչուած տեղը, որ յետոյ կոչուեցաւ Մահանդակ, կամ Մահադրակ:

Սմբատ նոյնպէս Վախթանկի նոր կաղմակերպած բոլոր ուժերը ջարդելով, կտրեց նաեւ Վախթանկի դուռը: Վախթանկի կռուող զինուորներէն, հեռուն, ջուրինքերուն եւ ուղտերուն նայող, չորս հարիւր հողի նըստած էին, որոնց հրամայեց Սմբատ, թաղել Պարսից մեռելներուն դիակները, ձորերուն եւ փոսերուն մէջ:

Այստեղ է որ կոչուեցաւ Մահու Աղարակ, ռամկօրէն՝
Մահաղարակ:

Այս դէպքերէն յետոյ Սմբատ զնաց Պորպէս քաղա-
քը եւ հրամայելով ջարդեց բոլոր պարսիկերէն լեզուով
խօսողները: Իսկ Վախթանիկի կիներ եւ որդին տանիլ եւ
Մուշ քաղաքին բարձունքներուն վրայ դառնուող Այծից
բերդին մէջ պահել հրամայեց: Եւ անկէ վերջ, քանի
մը տարիներ, Պարսիկները չմտածեցին Սմբատի վրայ
քալել (Չամչեան, Բ. հ. էջ 318-321):

×

610 Թուականին Ափրիկեան իշխան Հերակլէսի որ-
դին Հերակլ, Կոստանդնուպոլսոյ վրայ քալեց եւ պա-
շարեց: Յետոյ դրաւեց Պոլիսը, սպաննեց Փոկասը եւ
ինք թաղաւորեց Յունաց վրայ:

Պարսից Խոսրով իր փեսան Խոռէմ Ռազման Շահը
Վարազը, մեծ բանակով մը զրկեց Յունաց վրայ: Տակն
ու վրայ դարձուց երկիրը եւ իջաւ մինչեւ Պաղեստին:
Գրաւեց Սբ. քաղաքը 614ի յունիս ամսուն. յիսուն հա-
զար կոտորեց եւ երեսուն հազար ալ դերի տարաւ, ու-
րոնց մէջ նաեւ Զաքարիա պատրիարքը, զոր տարաւ
Պարսկաստան, հետը նաեւ Քրիստոսի խաչափայտը, ի
նախատինս Հերակլի, ու պահեց զայն իր մահեանին մէջ:

Համատանի մէջ ալ, ուր աքսորուած էր Յովհանն-
նէս կաթողիկոսը Մորիկ կայսեր օրով, մեռաւ, կ'ըսէ
Չամչեան 616ին (Բ. հ. էջ 324): Իսկ Օրմանեան՝ հա-
կաթոռ զնելով զայն մահուան Թուական կու տայ 611.
(Հայոց Եկեղեցի, էջ 249):

Յովհաննէսի վախճանելէն տարի մը վերջ 617ին,
Գլախայ վանուց առաջնորդը Կոմիտաս, կաթողիկոս
ընտրուեցաւ: Խոհական եւ սրբակեաց մէկն էր այս, Ա-
րաղածոտն դաւառի Աղցից դիւղէն: Աղբիւրք են՝ Յովհ.
կաթ., Ասողիկ Բ. 2 եւ 3: Սամուէլ, Վարդան, Կիրակոս

(Չամչեան Բ. Հ. էջ 324) :

628. Հերակլ Պարսից երկրորդ անգամ յաղթելէ յետոյ Կարին եկաւ : Եւ Հայերուն վրայ լաւ համարում ունենալուն ՄԺԵԺ Գնդունին կարգեց իշխան եւ զօրավար անոնց վրայ :

Այդ ատենները, Հայերէն ոմանք Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները ընդունած էին եւ ոմանք ոչ : Այս պատճառաւ Հերակլ հրամայած էր ժողով դումարել Կարին : Որուն համար ՄԺԵԺ Գնդունին զրկուած էր Հայոց Եղր Կաթողիկոսը Կարին հրաւիրելու : Եղր Կաթողիկոս եկաւ : Անոր հետ նաեւ Արտաղու Տիրատուր Եպիսկոպոսը, Բաղառիճայ Վարդան վարդապետը, Գոնթնեաց դաւառի Մարտիրոս Եպիսկոպոսը, Գլահայ վանքին առաջնորդ Մամիկոնեան Եպիսկոպոսը, Արշարունեաց Թովմա վարդապետը, եւ ուրիշներ, ըստ զրեւոյ Չաքարիայ Ծործորեցոյ, Խորենա Սահառունոյ, որուն հետ էր նաեւ իր քեռորդին Թէոդորոսը եւ եղբորորդին Կոմիտասը :

Այս ժողովը որ դումարուեցաւ Կարին, 629ին, ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովին հաւատոյ հանդանակը : (Չամչեան, Բ. Հ., էջ 328) :

ՍՈՒՐԵՆ ԵՒ ՍՄԲԱՏ

Տիղբոնի դահակալին Խոսրովի մեռած տարին (627) (Չամչեան, Բ. Հ., էջ 333) : Կաւատի դահ քարձրանալը, Պարսիկ Վախթանգի եղբայրը Սուրէն, որ հեզարարոյ մէկն էր, կը սղար իր եղբորը վախճանը եւ անոր կնոջ եւ դաւկին Սմբատ Մամիկոնէի ձեռքը դերի մնալը : Ուղեց որ, խաղաղ միջոցներով, Սմբատին մեծամեծ ընծաներ, աղնուացեղ ձիեր, ջորիներ եւ ուղտեր նուէր տանելով, եղբորը կինը եւ եղբորորդին գերութենէ ազատէ : Առ ի զգուշութիւն եւ ապահովութիւն իրեն հետ

առնելով նաեւ հինգ հազար զինուորներ, Սուրէն իր մարդոց հետ Տարոն հասնելուն պատգամաւոր զրկեց Սմբատին եւ հասկցուց իր Տարոն դալուն պատճառը:

Սմբատ լսելով պատգամաւորները, թէեւ հաւատաց Սուրէնի խօսքերուն, բայց զգուշութեան համար, չորս հազար մարդ պատրաստելով Մեղտի գիւղաքաղաքը տարաւ եւ անոնց պատուիրեց կազմ ու պատրաստ զգոյշ մնալ, հաւանական որեւէ դաւի դէմ: Իսկ ինքը գնաց եւ դիմաւորեց Սուրէնը լաւագոյն ընդունելութիւնը ընելով անոր, առաջնորդեց զայն իր աւանաքաղաքը Մուշ: Նախ քան Մուշ մտնելը սակայն կարգադրելով որ Սուրէնի հետ եղող հինգ հազար զինուոր մարդոցմէն չորս հազար հինգ հարիւրը Վանաց անտառներուն Արտիգ գեղ կոչուած տեղը մնան: Եւ միայն հինգ հարիւր զինուորներու արտօնեց Սուրէնին հետ Մուշ մտնելու:

Սուրէն մէկ երկու օրեր անցնելէ վերջը խօսեցաւ եւ խնդիր ւրաւ Սմբատին, անոր ծառաներուն ներկայութեանը իր եղբորորդիին մասին: Հարցնելով թէ ո՛ւր է: Եւ երբ պատասխանուեցաւ թէ Այծից բերդն է: «Ի՞նչ կ'ընէ հոն, այծ թէ դուաւար կ'արածէ», հարցուց Սուրէն: Սմբատ Սուրէնի այս հարցումին ծիծաղելով հըրամայեց ծառաներուն, որոնք դացին եւ իրենց ներկայութեանց բերին դերեալները՝ Վախթանգին կինը եւ որդին: Սուրէն անոնք տեսնելով ըսաւ Սմբատին.

— Հղօր իշխան, ասոնք ինծի չե՞ս պարգեւեր:

== Պարսիկ մարդու ոչ թէ ասոնք, այլ անասուն մը անդամ չեմ տար առանց գինը վճարելու: Իսկ եթէ դուն կ'ուզես առնել, պէտք է որ ասոնց գինը հատուցանես: Ապա թէ ոչ անոնք վերստին Այծեց բերդը կ'երթան, հոն այծեր արածելու եւ բերդին ծառայելու: Եւ հոն իմ հացս ուտելու: (Չամչեան, Բ. հ., էջ 333):

Խորագէտ Սուրէն պատասխանեց.

— Ոչ թէ այժերդ, այլ եթէ դրանդ առջեւ գտնուող չունդ արածել տայիր, իրենց համար պատիւ մըն էր: Բաւ է որ քու դուռդ էին անոնք: Եւ աւելցուց.

— Բայց եթէ հաճելի է քեզի, ընծաները առնելով ինծի պարգևէ այս կինը եւ իր որդին:

— Այն նուէրները որ հետդ բերած ես, ասոնք մերն են: Իսկ եթէ ասոնք քեզի պիտոյ են, դուն քրիստոնեայ եղիր եւ մկրտուէ, որպէսզի ասոնք քեզի տամ: Եթէ ոչ ձեզի համար ուրիշ բան մը կը խորհինք:

Սուրէն ելաւ եւ բերաւ դրամներու քսակները եւ բերել տուաւ իր ծառաներուն միջոցաւ նաեւ ընծաները ձիերու եւ ուղտերու: Եւ զանոնք ցոյց տալով Սմբատին ըսաւ.

— Ասոնք ենք ընծաներս, ասոնցմէ զատ ուրիշ բան չունիմ ձեզի ընծայելու:

Սմբատ ուրիշ խօսք մէջ բերաւ եւ ըսաւ.

— Ընծաներուդ կը հաւանիմ: Բայց Պարսիկները ուրկէ՞ ունին ասոնք: Ուրկէ՞ առիր այդ ընծաները ինծի տալու: Երկիրս ոտնակոխ ըրիք, աւաններս աւերեցիք եւ չատ մը գիւղերս այրեցիք: Ասոնք հատուցէք եւ դուն ալ քրիստոնեայ կ'ըլլաս, անկէ վերջն է որ այս գերիները քեզի կու տամ:

Սուրէն տրտում տխուր երեք օրեր մնաց մտածմանց մէջ, եւ հնարք մը չկրցաւ գտնել այդ գերիները առնելու: Ուստի ինչ որ խնդրելով կ'ուզէր, խորհեցաւ բրծնութեամբ առնել: Եւ թուղթ դրելով, իր մարդոցմէն մէկուն միջոցաւ զաղանաբար զրկեց իր զօրքերուն, որոնք յԱրտից գիւղի սահմաններուն մէջ էին: Թուղթին մէջ դրելով անոնց պատրաստուելի, եւ յաջորդ օրը յանկարծակի յարձակիլ Մուշ քաղաքին վրայ, ուր ինքը կը մնար:

Իսկ Սմբատ առանց բան մը գիտնալու Սուրէնի այս

մտածումներուն մասին, իր կարգին մէկը զրկեց Սուրէնը իր մօտ կանչելու:

Այս սուրհանդակը ճանապարհին հանդիպեցաւ Սուրէնին սուրհանդակին որ թուղթը կը տանէր անոր բանակին՝ Արտեց զիւղին մօտի անտառը:

Ու երբ Սմբատի սուրհանդակը Սուրէնի սուրհանդակին հարցուց թէ ո՞ւր կ'երթար, Սուրէնի սուրհանդակը այլազունեցաւ:

Սմբատի սուրհանդակը ստոյգն ըսելու ստիպեց, միւսը բարկանալով աստակ մը դրաւ Սմբատի սուրհանդակին: Այդ պահուն Սմբատի սուրհանդակը ոտք նետելով, դետին տապալեց Սուրէնի սուրհանդակը կիսամահ եւ անոր ծոցէն դտաւ թուղթը: Եւ կասկածելով ետ դարձաւ եւ թուղթը բերաւ Սմբատին:

Ու երբ կարդալով, Սուրէնին միտքը հասկեցաւ, իր ծառաներէն մէկը անոր մօտ զրկեց, ըսելու թէ.

— Մի հոգար եւ մի տրտմիր: Ամէն ինչ քու կամքիդ եւ քու փափաքիդ համաձայն կը կարգադրեմ: Հիմա եկուր որ միասին երթանք ուխտի այդ վանքը զոր, իմ հայրս շինեց: (Անշուշտ ակնարկելով Գլակայ կամ Իննակեան Վանքին):

Եւ ապա սուրհանդակ զրկեց Պալունեաց դաւառի Վարդ իշխանին, որպէսզի իր զօրքերը դարանի դնէ Սուրէնի զօրքերուն դէմը:

Եւ երբ Սուրէնը իր մօտը եկաւ, Սմբատ իր զօրքերէն հինգ հարիւր մարդ առնելով, Սուրէնին հինգ հարիւրին հետ միասին, անցուց բոլորը Արածանիի աջ ափը: Իրենց հետ էին նաեւ Վախտանկի կիներն ու որդին:

Ու երբ Վանքին մօտեցաւ, Յերիմարդ կոչուած տեղը իջան ձիերէն եւ իրենց ոտքերովը ուղղունեցան դէպի վանքը:

Այդ ատեն վանքի պաշտօնէութիւնը դէմ եկաւ Սրմ-

բատին եւ ըսին թէ օրէնքէ դուրս է հեթանոս մարդու վանք մտնելը: Սմբատ ըսաւ այդ պահուն. Եթէ Պարսիկները այս վայրերուն արժանի չեն, ապա նաեւ կենաց չեն արժանի:

Այս խօսքը ըսելով Սմբատ ակնարկ մը ըրաւ Պալոնեաց Վարադ իշխանին որ հոն էր: Նոյն վայրկեանին իսկ Վարադ յարձակեցաւ Սուրէնին վրայ եւ իր սուրով սպաննեց զայն: Սպաննելով նաեւ անոր հետ եղող Վախտանկի կիսն ու որդին: Ու իրենց հինգ հարիւր մարդոցմովը Սուրէնին հինգ հարիւր մարդիկները քչեցին հոն ուր դարանամուտ էին իրենց միւս զօրքերը: Եւ հոն բոլորը մէկ ջարդելէ յետոյ, Սմբատ զինուոր մը ղրկեց Մեղաիի իր չորս հազարնոց բանակին, հրամայելով որ յարձակին Վանուց անտառներուն մօտ գլտնուող Սուրէնին չորս հազար հինգ հարիւրնոց բանակին վրայ: Իսկ ինքն ալ առանց սպասելու, Վարադին հետ միասին իր հինգ հարիւր մարդոցմով քալեց Պարսից բանակին վրայ:

Խիստ կռիւ տեղի ունեցաւ: Եւ այդ կռուի տաք պահուն օգնութեան հասաւ նաեւ իր դեղովը Հաշտենից Սմբատ իշխանը: Ուր բանակին ստուար մեծամասնութիւնը ջարդուեցաւ եւ մնացեալները փախստական դարձան:

Այդ ատենները Կաւատ Պարսից թադաւորը մեռնելով անոր յաջորդեց Արտաշիրը, 629 թուին: (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 336):

Խոռիմ անունով զօրավարի Ժամանակ Պարսկաստան վրդոված էր եւ մեծ բանակները յուճական սահմանները կը պարսկէին: Անոնք Պարսկաստան վերադառնալ ուղեցին իրենց զօրավարներով եւ Միջագետքի վրայով: :

Վրէնուհի զօրավարը ուղղակի դնաց Միջագետք. իսկ Դեհրան կամ Տիւրան որ Մամիկոնեաններէ դառնա-

ցած էր, Տարոն հասնելուն իր մօտ կանչեց Սմբատը:

Սմբատ սակայն ինքը չգնաց, այլ իր մեծ որդին Վահանը, որ Կամսարականաց աղջիկէն ըլլալուն նոյն անունը կը կրէր, զրկեց Դեհրանին մօտ, քանի մը մարդոցմով, հասկնալու համար թէ ի՞նչ կ'ուզէ:

Վահան իմանալով Դեհրանի միտքը, դրեց իր հօր թէ Դեհրան անցեալ ժամանակաց հարկերը եւ իր բանակին համար ռոճիկ եւ ուտելիքներ կ'ուզէ ճամբորդելու համար: Ինչպէս նաեւ Մուշեղին ոսկորներէն նշխարներ, հետը տանելու:

Սմբատ հասկնալով այսպէս Դեհրանի դիտաւորութիւնները, իսկոյն գնաց Գլաղայ վանքը Ս. Կարապետ: Աղօթեց ինքը եւ խնդրեց այնտեղի կրօնաւորներէն որ անոնք ալ աղօթեն: Իր եւ իրեն հետ դռնուող թիկնապահներուն սուրերը դրաւ անոնց առջեւ, որոնք օրհնեցին ու զինքը ճամբու դրին, որ վանքէն սկսելով, իսկոյն զօրաշարժի ենթարկեց Պալունեաց (Քարկէի հարաւային կողերը) եւ Տարոն դաշտի գիւղերը: Եւ հարկաւոր աճապարանքով տասը հազար մարդ լրացնելով, իրեն հետ առաւ եւ անցաւ Հաշտենից Գրեհ կոչուած գիւղը, որ կը դռնուէր Քարկէի հիւսիսային կողին:

Իսկ Սմբատի որդին Վահանը որ Դեհրանի որդւոյն եւ իշխաններուն շատ սիրելի դարձած էր, վար դրած էին զինքը հոն, որոնց հետ միաբեր, միեւնոյն վրանին ներքեւ կը գիշերէր. անոնց մօտ, իր միտքը կը տոչորէր, անդադար կը մտածէր Պարսից զօրքը ամբողջութեամբ կոտորելու հնարք մը գտնել:

Այս նպատակաւ Վահան դրեց իր հօրը Սմբատին, եւ խնդրեց անկէ, հարիւր ջորի եւ երկու կողմերը ցրցուած սուրերով, երկու հարիւր կաշուէ ասպարներ տաարատել:

Իսկ Դեհրան պարսիկը իր կարգին դաւեր կը մտածէր Սմբատը ծուղակը ձգելու եւ միաժամանակ վերջ տալու Տիգրոնի հաշիւները օդը ցնդեցնող Մամիկոնեան տան, որոնք վերջին քառորդ դարու ընթացքին Տարոնի դաշտը, Պալուանց եւ Հաշտենից սար ու ձորերը, Միհրանի, Վախթանկի եւ Սուրէնի բանակներուն դիակներովը ծածկեցին: Եւ անոնց արիւնոյվ Քարկէի հարաւային եւ հիւսիսային կողերը հեղեղներ դոյացնելով կարմիր ներկեցին:

Այս նպատակը գլուխ հանելու համար, Դեհրան, իր քսան հազարնոց բանակէն ութը հազարը ղրկեց Քարգլուխ կոչուած տեղը, որ Տարօնոյ լեւան կը նայի: Քարգլուխը Քարկէի հարաւային կողերուն կէտի մը վրայ ըլլալու է: Իսկ Տարօնոյ լեւն ալ, դաշտը հարաւէն եղերող լեւն է:

Իսկ Դեհրան ինքը առնելով տասն եւ երկու հազար զօրքը, իջաւ Հոնրնկեց. պատգամաւորութիւն մը զըրկեց Սմբատին, մարդպանութեան խաբեքայական խոստումներով: Միայն թէ Մուշեղին եւ Գայլ Վահանին ոսկորներէն մասունքներ ուղեց, որպէս զի իրեն հետ Պարսկաստան տանի, Պարսիկներուն բարկութիւնը կամ սիրտերը մեղմացնէ: Բարկութիւնը որ առաջ եկած է «ի վերայ չարեաց ձերոց» ըսելով (Չամ. չ. Բ., էջ 336):

Իսկ Սմբատ, որ արդէն իր որդիէն Վահանէն ազդարարութիւնը ստացած էր, Դեհրանի թշնամական դիտաւորութեանց շուրջ, անոր ղրկած պատգամաւորները կապեց, զանոնք լսելէ յետոյ:

Եւ մինչ Դեհրան, իր կողմէ Սմբատին ղրկուած պատգամաւորներու վերադարձին կը սպասէր, Վահան ղիշերը կտրեց Դեհրանի որդւոյն եւ հոն եղող երեք պարսիկ իշխաններուն գլուխները: Յետոյ անցնելով Դեհրանի վրանը, անոր ալ գլուխը կտրեց: Եւ հինգ զը-

լուսնները մախաղի մը մէջ դնելով, իր մարդոց հետ միասին դնաց իր հօրը Սմբատին: Ուսկից պատրաստ եղող իր ապսպրած ասպարակիր ջորիներով եւ հազար մարդոցմով դնաց նախ Քարդղուխ գտնուող ութը հազարնոց բանակամասին; ապա նաև տասներկու հազարնոց բանակամասին վրայ, եւ ջարդելով փճացուց Դեհրանի ամբողջական բանակը, որոնց մէջէն ազատուած զօրքեր փախչելով՝ այս կորսուած բանակին լուրը տարին ուղղակի Վարդուհիին, որ չափազանց զայրացած իր ունեցած՝ ամբողջական բանակով եկաւ Տարօնը պատժելու:

Մինչ այդ Սմբատ գիտնալով թէ զինքը հանգիստ պիտի չձգէին, իր, Պալուէնաց, Հաշտենից, Արջուց եւ այլոց բանակամասերը միացուցած անոնցմէ տասներկու հազար հոգի Մատրաւանի դաշտին կողմը դարանի դըրաւ:

Եւ ինքը իր որդւոյն Վահանին հետ միասին դնաց Գլահայ վանքը եւ այն տեղի առաջնորդէն խնդրեց որ բոլոր կրօնաւորները իրեն հետ պատերազմելու ելլեն եւ աղօթելով օգնեն իրեն:

Այդ կրօնաւորները, որոնք երեք հարիւր ութսուն հոգի էին, իրենցմէ տասը ժամհարներ մէկ խաչադրօշ բարձր կը բռնէին: Այս կրօնաւորներով եւ իր մնացեալ վեց հազար զօրքերով Սմբատ Արածանիի եւ Մեղրադետի ամիր իջաւ եւ հոն ճակատեցաւ:

Սմբատ իր բանակին առաջին շարքը կազմեց այս կրօնաւորներով: Կնդուղները զլուսնները դրած, կրօնաւորները ծուներ գալով աղօթեցին եւ միասին ոտքի կեցան: Ու երբ բանակը պիտի շարժէր, յանկարծակի հարին ժամահարսն, որոնց հետ նաեւ զինուորները փողերը հնչեցուցին:

Հոնովտի Կիստոտո ղչդոմտոդտ ոմո միկոդոմ ղոկիտիմոչ
' ղմչ ճոմեսնդոմսի մտգիո եղդմի թոսմս ' մմգղիվոմտո

եւ ատշեցան: Եւ երբ դէպի իրենց կողմը յառաջացան, չփոթեցան եւ փախան դէպի Մեղտի: Եւ Սմբատ Պարսից Դեմ անուանով գիւղն անցաւ եւ կրօնաւորները կեցուց Սասունծոյ աղօթելու: Իսկ ինքը իր զօրքերովը իջաւ Մատրաւանքի դաշտը: Եւ սլարսիկ ուժերը որոնք դարանակալներու մասին տեղեկութիւն չունէին, մըղուեցան դէպի դաշտը եւ ենթարկուեցան դարանակալներու յարձակումին:

Պարսիկները կոտորուեցան: Հայերն ալ արժէքաւոր մարդիկ կորսնցուցին:

Պարսիկներէն չորս հարիւր ութսուն հոգի փախչելով ապաւինեցան աղօթող հայ կրօնաւորներուն մօտ եւ անոնցմէ սլաշտպանութիւն խնդրեցին:

Հաշտենից իշխանին զօրքերը հետապնդեցին ասոնք եւ կրօնաւորներէն սլահանջեցին: Կրօնաւորները սակայն մերժեցին տալ: Այդ սլահուն վրայ հասաւ Հաշտենից իշխանը եւ մարդասիրաբար աղատեց զանոնք իր զօրքերուն սպառնալիքէն: Եւ զրկեց զանոնք դէպի իրենց երկիրը, սպտերադմի վտանգալից դիժերէն անցընելով (Չամչեան, Բ. հ., էջ 629):

Այս դէպքերը կը սլատահէին Եզր Ա. Փառաժնակերտցի Կաթողիկոսին դահակալութեան երկրորդ տարին (631), ըստ Օրմանեանի («Հայոց Եկեղեցի», էջ 249):

Չամչեան ինքն ալ կ'ընդունի Եզրի դահակալութեան երկրորդ տարին տեղի ունենալը այս դէպքերուն:

×

571 թուականին, Արարիոյ Մեքէ քաղաքին մէջ կը ծնէր իսլամութեան կամ մահմետականութեան հիմնադիրը՝ Մուհամմէտ: Սերունդ Խորաշիտեանց ցեղէն հըզօր ընտանիքի մը: Իր հօր մահուընէն երկու ամիս յետոյ:

Քառասուն տարեկան էր ան երբ երաց մը տեսաւ,

ուր երեւակայական էակ մը իրեն ըսաւ որ քարոզէ : Ան համարեց թէ այդ ուրուականը դեւ մըն էր : Իր ազգականներէն մէկը, քրիստոնեայ, համոզեց թէ ան Գարրիէլ հրեշտակն էր :

Մուհամմէտ ինքզինք նկատեց Արաքներու մարդարէ եւ քարոզեց : «Միայն մէկ Աստուած եւ Մուհամմէտ անոր մարդարէն» :

Տասն եւ մէկ տարի քարոզեց . բայց Մեքքէի մէջ զայն արհամարեցին , թէ զինքը եւ թէ իր կրօնը :

Իր կինը , իր աղջիկները , իր մտերիմ բարեկամը՝ Աբու-Բեքը , Օմար եւ իր հօրեղբօր որդին Ալին որ իրեն փեսայացաւ , եղան իրեն յարողներ :

Խորաշիտեաններն իսկ իրեն դէմ ելան : Բռնադատուեցան թողուլ Մեքքէն եւ փախչիլ (24 Սեպտ . 622ին) : Ահա Հիճրէթի թուականը , որ կը ճանչցուի սկիզբի օրը իսլամական կրօնին :

Մուհամմէտ իր վերոյիշեալ աշակերտներով զնաց Եաթրեր քաղաքը , որ այնուհետեւ կոչուեցաւ Մետինէ , որ ըսել է քաղաք մարդարէի :

Մետինէն դժտուած ըլլալով Մեքքէի հետ , ընդունեց Մուհամմէտը եւ իր նոր կրօնը : Ու հաւատարմութիւն երդուընցաւ անոր : Տարիներով պատերազմեցաւ Մեքքէի դէմ : 628ին զինադադար մը պարտադրեց անոր եւ 630ին յաղթական մտաւ Մեքքէ եւ կործանեց այն տեղի կուռքերը : Երկու տարի վերջ ան մեռաւ Մետինէի մէջ , 632ին : Հպատակեցնելով իրեն ու իր կրօնքն ամբողջ Արաբիան :

Իր մահէն վերջ , իր աները (Աբու-Բեքը առաւ խալիֆայի տիտղոսը :

Աբու-Բեքը իբրեւ տեղակալ Մուհամմէտի եւ միւս հետեւորդները իրենց ձիաւորներով տարին սր . սլատերազմը , ազադակելով «2իք ոք Աստուած՝ բաց Աս-

տուժոյ եւ Մուհամմէտ անոր մարդարէն»։ Տասը տարիներու ընթացքին դրակեցին Ասորիքը, Փիւնիկէն, Պաղեստինը, Միջագետքը, Եդիպոսսը, Արեւելքի ամէնէն հարուստ եւ ծաղկած երկիրները մի առ մի խոնարհեցան արաբական սուրերուն առջեւ, հակառակ Հերակլէսի դիւցազնական դիմադրութեան։

Աշխարհակալեցին Աֆղանիստանը, Թուրքեստանը, Պելուճիստանը եւ հասան մինչեւ Հնդկաստան։ Նոյն բախտն ունեցաւ նաեւ Պարսկաստանը։ Ուր երեք արիւնահեղ պատերազմներու մէջ, Յազկերտ Գ. պարտուեցաւ, ու Տիզբոնը աւարի տրուեցաւ։ (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. հատոր, էջ 370-76)։

Սոյն մէջբերումները, իբրեւ ծանօթութիւն արաբական աշխարհակալութեան, այն պատճառաւ որ անոնք զործ ունեցան եւ տիրեցին նաեւ Հայաստանի, յաճախ արիւնոլիւտ պատերազմներով իրենց կրօնիկներուն տակ ճգմելով Հայաստան աշխարհի, այլ մանաւանդ Եփրատեան Հայաստանի դաւառները։

Այդ է պատճառը որ մենք չենք թուեր նաեւ դէպի Ափրիկէի խորերը կատարած անոնց նուաճումները, որ կրօնական ու քաղաքական նպատակներով զուգընթաց կ'ընթանար։ Սակայն, քաղաքական նուաճումները հիմնաւորուած չէին, պարզ այն պատճառաւ որ կոտորելու եւ կողոպտելու իրաւունք կու տար իրենց, նոր կրօնի վարդապետութիւնը։

Անոնք, երկիրները կը դաւէին բռնութեամբ իսլամական նոր կրօնը պարտադրելու։ Գրաւած վայրերու ժողովուրդները ջարդելու, հարստութիւնները կողոպտելու եւ տեւական ծանր տուրքեր պարտադրելու անոնց։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Առաջին անգամ Օմարի օրով, 640ին, Արաբները Ասորիքի կողմէն դալով՝ անարգել Հայաստան մտան։ Արդ էլ Բաճման զօրավարն էր որ, իր 18,000 Արաբներուն զլուխն անցած՝ հասաւ մինչեւ Տարօն, իր ճանապարհին աւեր եւ կոտորած սփռելով։

Առաջին անգամն էր որ Հայաստանի հողին վրայ Հայերը բաղխում կ'ունենային անապատի այդ բարբարոսներուն հետ, որոնք մոլեղնօրէն քաջ էին, աւարի եւ կողոպուտի բուռն ցանկութեամբ։

Անապատի այս բարբարոսներուն անցքը Գայլ Վահանի թոռանը որդին Մամիկոնեան Տիրանը ուղեց փակել։ Բայց Գրգուր աւանին մօտ պարտուեցաւ, ինքն ալ զոհ երթալով իր հայրենիքին պաշտպանութեան։

Արդ էլ Բաճման իր ուժերը առաջ մղեց, հասաւ Այրարատ։ Յարձակեցաւ Դուինի վրայ եւ գրաւեց (6 Յունվար 642)։ Բնակչութենէն տասն երեք հազար հոգի ջարդելով, երեսուն եւ հինգ հազար հոգի գերի տանելով (Պատմ. Հայոց, Հ.Ս.Տ.Մ., ր. 4. էջ 377)։

Արդ էլ Բաճմանի այս արշաւանքը որ բաւական սուղի նստաւ Հայաստանի, մղուած ըլլալ կը թուէր երկիրը նանջճալու, անոր դիրքերուն եւ ճանապարհներուն ծանօթանալու եւ արաբական անյադ ընչաքաղցութիւնը յաղեցնելու համար, առատ աւար եւ կողոպուտ ձեռք ձգելու դաղափարէն։

Բիւզանդիոն գիտէր թէ նոր տեսակի մրցակիցներ են անոնք, որ պիտի փոխարինէին Պարսիկները, եւ Հայաստանը կոռւախնձոր դարձնելով պիտի դային նստիլ հոն, մնալուն կերպով տէր դառնալու Եփրատի եւ Տիգրիսի ափերէն։ Ու նաեւ Արաբսի ամբողջական հունին։

Կանգ չառին անոնք։ 640ին գրաւեցին Այրարատը,

Հայաստանի սիրտը, ամենուրեք մահ սփռելով:

Բիւզանդիոն անկարող ըլլալով Հայաստանը արաբական կրօնակէն ազատելու, եւ նոյն իսկ ինքզինք պաշտպանելու, բանակցեցաւ Օթմանի հետ (ամիրապետ) եւ հպատակեցաւ:

Յետոյ սակայն կռուախնձոր Հայաստանը վերստին գրաւուեցաւ Կոստանդ կայսրէն, որ վճռած էր հայ բնակչութիւնը բռնադատելու, եւ յունական դաւանութիւնը ընդունիլ տալու: Ատիկա իբրեւ ա'լ աւելի ամուր կապ մը, Հայերը Յոյներուն հետ միացնելու:

Կոստանդ կայսրը գրաւելէ յետոյ Հայաստանը, Դուլինի մէջ պահապան զինուորներ դնելով զնաց Բիւզանդիոն:

Շատ չանցած սակայն Արաբները առիթ չտուին անոնց, Հայաստանը կազմակերպելու: Եկան եւ վերստին գրաւեցին, եւ նշանաւոր տոհմերէն երկու հազարհոգի իրենց հետ միասին տարին, կայսերական դանձր կողոպտելով ու ժողովուրդին վրայ անտանելի տուրքեր դնելով (65):

Յունասէր կուսակցութեան պետը Համադասպ Մամիկոնեան, արաբական լուծին դէմ ապստամբեցաւ եւ ամբողջ ազգը կայսեր հովանաւորութեան տակ դրաւ: Ասոր վրայ, Օթման ամիրապետը իրենց տարած երկու հազար պատանդներէն ողջ մնացած հազար եօթը հարիւր եօթանասուն հինգը սպաննել տուաւ եւ պատրաստուեցաւ ապստամբները զսպելու համար վերստին արշաւել Հայաստան: Բայց ինքն ալ պալատական խռովութեան մը մէջ սպաննուեցաւ:

Օթմանի յաջորդը Մուամլիէ որ իւմմէեան հարստութեան հիմնադիրը եղաւ, ամիրապետական աթոռը փոխադրեց Դամասկոս. եւ այնպիսի ազդեցիկ դերք մը ունեցաւ որ Հայերը իրենց կամքովը մտան անոր տիրա-

պետութեան տակ 657ին :

Բիւզանդիոն սակայն Հայաստանի վրայ իր ունեցած դերիշխանութեան իրաւունքէն չէր ուզեր հրաժարիլ : Յուստինիանոս Բ. ազդարարեց Հայոց , Բիւզանդիոնի հովանաւորութեան տակ մտնել : Հայերը վստահութիւն չունենալնուն պատասխանեցին . «Ամէն ատեն դուք մեզ լքած էք . կը խնդրենք որ մեզ ձգէք մեր վիճակին եւ պատճառ չըլլաք նորանոր դժբախտութեանց մղելու մեզ» :

Արարներու դէմ անոնք կը կռուէին , ոչ թէ արարական լուծէն Հայերը ազատելու , այլ իրենց կարգին զանոնք ընկճելու , եւ ծանրածանր տուրքերու ենթարկելու համար , թո՛ղ դեռ կրօնական տեսակէտէ անոնց ցանկութիւնները :

Յուստինիանոս ինքզինք կշտամբուած զգաց Հայոց այս տուած պատասխանով : Եւ բանակ մը զրկեց Հայաստան , որ Արարներէն շատ աւելի անդուծ վերաբերուեցաւ Հայոց հանդէպ : Եւ ութը հազար հայ ընտանիքներ դերեվարելով , զրկեցին ուրիշ հեռաւոր աշխարհներ , ուր անոնք վաճառուեցան իբրեւ գերի :

Այսպէս , Հայաստան երկու սուրի մէջ էր : Քրիստոնեայ ըլլալնուն համար Արարներէն՝ եւ յունադաւան չըլլալուն համար ալ մոլեռանդ յոյներէն կը ճնշուէր եւ կը հալածուէր : (Պատմ. Հայոց , Հ.Ս.Տ.Մ. , էջ 380) :

Յուստինիանոսի բանակները հինգ տարի Հայաստանը կեղեքելէ յետոյ քաշուեցան եւ այս անգամ Արդէլ Մելիք ամիրայետը արշաւեց եւ գրաւեց Դուինը , անկէ վռնտելով հռոմայեցի կառավարիչը :

Բիւզանդական եւ արաբական կռիւնները Հայաստանի վրայ , տեւեցին քառասուն երեք տարիներ (640-693) մինչեւ որ երկիրը դարձաւ արաբական նահանգ մը : Եւ Արդէլ Մելիքի հրամանով , Հայաստանի կառավարիչը

եղաւ Արդուլլահ ոստիկանապետը, որ 694ին արաբական բանակով մը եկաւ հոն:

Աւելիքան մէկ ու կէս դար, 693էն մինչեւ 859 Հայաստան մնաց արաբական տիրապետութեան տակ: Դամասկոսէն կամ Պաղտատէն ընտրուած կառավարիչը կամ ոստիկանը որ էմիր ալ կը կոչուէր, միշտ բնակեցաւ Դուին:

Հայաստան ընդամէնը քսան ոստիկան ունեցաւ, որոնցմէ 16ը արաբ զօրավարներ եւ չորս հատը Բաղդատունեաց տոհմին իշխաններ եղան: Արաբ ոստիկանը իր հպատակաց վրայ կեանքի եւ մահու իրաւունք ունէր:

Ամէն միջոց կը դործադրէին Հայաստանը ստրկութեան մէջ պահելու: Անոնք սպանութեամբ եւ դերութեամբ նախարարական տունները կը բնաջնջէին եւ հայ ժողովուրդը ծանր տուրքերու կ'ենթարկէին, որպէսզի Հայաստան անգլուխ եւ թոյլ մնալով չըմբոստանայ:

Արաբական տիրապետութիւնը, Հայերը բռնութեամբ իսլամացնելու կամ իսլամներու հետ ձուլելու ձգտումը եւ հնարը չունէր: Որովհետեւ Մուհամէտ թոյլ տուած էր կրօնական ներդրամութեամբ վարուելու այն ժողովուրդներուն հետ որոնց կրօնը յայտնութեան մը վրայ հիմնուած էր: Սակայն հակառակ Մուհամէտի ներդրմտքին քանի մը արաբ ոստիկաններ միայն արդարասէր եւ խոհեմ եղան: Միւսները բոլորն ալ, անգութ եւ մոլեռանդ միւսլիմաններ, արհամարանքով եւ ատելութիւնով լեցուած էին Հայոց հանդէպ, եւ անլուր խստութիւններով, ոչ մէկ միջոցի առջեւ կանգ չառին, արիւն թափելու եւ իրենց ցանկութիւններն յագեցնելու: Վրէժին համար, հայկական այն աստատմբութեանը՝ որ թիկունք ունենալով Ղեռոն Իսաւրացի յոյն զօրավարը Վարդանակերտի պարիսպներուն առջեւ արիւնահեղ ճակատամարտով մը արաբական բանակը

խորտակած էր :

Պատմիչը չի յիշեր Լեւոն Իսաւրացի զօրավարը իբրեւ բիւզանդական բանակի զօրավար , այդ ապստամբութեան դուրսը կամ կոնակը կենալը : Ձի յիշեր նաեւ Վարդանակերտի տեղը , որ նոր տեղի մը , գիւղի մը կամ քաղաքի մը անունն է : Անտարակոյս հիմնուած է վերջին կամ Գ . Վարդան Մամիկոնեանէ Տարօն դաւառին մէջ , կ'ըսենք ենթադրաբար :

Վարդանակերտի ամբողջական կռիւէն վերջն էր որ Կաշմ անունով ոստիկանը եկաւ եւ կրօնական մոլեռանդութեան ոգիով , հայ նախարարները եւ մեծամեծները դաւով մը հաւաքելով լեցուց Նախիջեւանի Տաճարին մէջ եւ հրդեհեց տաճարը (704) , անոր մէջ այրելով բոլորը : Նոյն ատեն շատ մը Հայեր գերելով զրկեց Դամասկոս (Պ . Հ . , Հ . Ս . Տ . Մ . , Բ . տպ . , Բ . հ . , էջ 379-382) :

ԴԱՐՁԵԱԼ ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՄԸ

Տեղի ունեցող այս անգթութիւնները ութերորդ դարու սկիզբի տարիներուն , որոնք յաճախ տուն կուտային ընդվզումներու , Սիւլէյման , Պէքիր եւ Հասան ոստիկանները , խստութեանց եւ կեղեքումի քաղաքականութիւնը այնքան ծայրայեղութեան տարին որ նոր ապստամբութիւն մը սլայթեցաւ : Այս անգամ Պաղտատի տիրապետութեան դէմ , Հայաստանի անկախութեան նախանձախնդիր եղաւ դարձեալ Մուշեղ Մամիկոնեան մը :

Մուշեղ Մամիկոնեան , օգտուելով Լեւոն Դ . Բիւզանդական կայսրէն , արաբական ինքնակալութեան տըւած հարուածէն , ոստիկան Հասանի դէմ ապստամբեցաւ : Տարօնէն վռնտեց արաբական հրոսախումբերը եւ

քալեց Դուլինի վրայ: Տիրեց քաղաքին եւ ստիպեց Ոստիկանը Հայաստանի սահմաններէն դուրս ելլելու:

Այսպէս կացութեան տէր դառնալով Մուշեղ, ազդեցութիւն ի դործ դրաւ Հայկական դաշնակցութիւն մը կազմելու, արաբական յարձակումներուն դէմ: Իրեն միացնելով Բագրատունի եւ Արծրունի նախարարական դերդաստանները: Որով Հայաստանի մէջ հեղ մըն ալ ապստամբութեան դրօշը պայծառօրէն բարձրացաւ:

Մուշեղ ինքը դուլին անցած Հայկական դաշնակցութիւն եզոզ ուժերուն, երկարատեւ եւ յաղթական կռիւներ մղեց իր վրայ քալող արաբական հորդաներուն դէմ: Եւ միշտ յաղթականօրէն զանոնք Հայաստանի հողերէն դուրս նետեց:

Բայց ոչ Հայերը եւ ոչ ալ Յոյները չկրցան երկար վայելել իրենց յաջողութեանց պտուղները: «Վասն զի Հարուն-էլ-Ռաշիտ, արաբական ղօրութեանց գոռ հըրամանատարը, փայլուն յաղթութիւն մը տանելով Կոստանդին Զ. բիւզանդական կայսեր (760-802) վրայ, ստիպեց զայն հաշտութիւնը ծանրագին գնելու, վրայ տալով յունական Հայաստանէն մաս մը: Այլ նաեւ քանդել տալով անոր Թէոդուպոլսոյ (Կարին) բոլոր ամբութիւնները: Այս յաջողութենէն քաջալերուած, Արաբները 30,000նոց բանակով մը քալեցին Մուշեղի փոքրիկ ուժերուն վրայ: Մամիկոնեան Մուշեղ իր երեք հազար քաջերով դիւցազնական դիմադրութիւն մը ցոյց տալէ յետոյ, արաբական այրուծիէն սլարտուելով, ինքն ալ քաջութեամբ ինկաւ իր ղինուորներուն հետ միասին պատերազմի դաշտին վրայ: Իրեն դաշնակցող Բագրատունի եւ Արծրունի տուները ցրուեցան եւ քաջուեցան անմատչելի տեղեր (780ին), ապստամբութեան մէջ Մուշեղին միացած ըլլալնուն:

Մուշեղ Մամիկոնեանի անկումը մահաբեր հարուած

մը եղաւ Հայաստանի ազատագրութեան ձգտումներուն եւ ոգորումներուն : Թէեւ արաբական կայսրութեան նահանգներուն մէջ ծագած խռովութիւններէն, Պաղտատը չկրցաւ անմիջապէս Ոստիկան մը զրկել Հայաստան, որ վեց տարիներ (780-786) հայ նախարարներով կառավարուեցաւ : Բայց չգտնուեցաւ անոնց մէջ մէկը, իբրեւ ղեկավարող անձնաւորութիւն, ցրուած ուժերը միացնելու եւ երկիրը պաշտպանելու օտարներուն դէմ : Միայն Բաղրատունիները եւ Արծրունիները քաջութեամբ պաշտպանեցին իրենց երկիրները, ընդ միշտ ետ մղելով իրենց վրայ դացող արաբական ուժերը (Պ. Հ., Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հ., էջ 384) :

ՀԱՐՈՒՆ-ԷԼ-ՌԱՇԻԹ

Բոլոր ամիրապետներուն մէջ ամէնէն շատ դիմացողը, փառասէրն ու մեծագործը, որ արդար տիտղոսին արժանացաւ եւ Արասեանց անունը փառաւորեց, Հարուն-էլ-Ռաշիտը եղաւ (786-809) : Ասիկա Հայաստանի անիշխանութեան վերջ դրաւ : Աստամբութիւն արծարծողները խստութեամբ պատժելէ ետք անիկա արաբական լուծը Հայոց թեթեւ ընծայեց : Ան ուղեց որ իր քրիստոնեայ հպատակները իսլամաց հաւասար քաղաքական եւ կրօնական ազատութիւն եւ իրաւունք վայելեն : Ճշմարտութիւն մըն էր որ, հայասէր կոչուելու արժանի, քաղցրաբարոյ իշխան Հօլ ոստիկանին օրով, Հայաստան, բառին իսկական առումով, խաղաղութիւն վայելեց եւ հարստացաւ՝ Պաղտատի եւ Դամասկոսի պէս չահաստան մեծ քաղաքներուն հետ վաճառականութեամբ կապուելով :

Բայց, հակառակ Հարուն-էլ-Ռաշիտի այդ քաղաքականութեան, ընդհանրապէս ամէնէն շատ Աբբասեանց իշխանութեան տակ Հայաստան դառնօրէն հեծեց :

Հարուն-էլ-Ռաշիտէն յետոյ եկող արաբական ամիրապետները, Պաղտատ նոր մայրաքաղաքը գեղեցկացրնելու համար դրամի պէտք ունենալով, ոստիկաններ կը զրկէին Հայաստան, որոնք արտակարգ ընչաքաղցութիւն ցոյց տալ սկսան։ Այս կեղեքիչ քաղաքականութեան դէմ Հայոց իշխանները զրդոտելով, դարձեալ գլխիս բարձրացուցին արաբ տիրապետութեան դէմ։

Պաղտատի արքունիքը սակայն չներեց Հայոց այս յանդգնութեանը։ Եւ Հայաստան զրկեց Աբուսեթ Ռոտիկանը, որ խաբէութեամբ բռնեց Բաղրատունի Բաղաբատ Պատրիկը Տարօն գաւառին մէջ եւ չղթայակապ ուղարկեց Պաղտատ, ամիրապետին։ Այս արարքին վերայ սակայն, Սասունցիք կատղած՝ յարձակեցան ոստիկան Աբուսեթին վրայ ու զայն սպաննեցին Մուշ քաղաքին մէջ եւ իր գունդը Հայաստանէն հալածեցին (849) Պ. Հ., Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հ., էջ 385)։

Ամիրապետը զայրացաւ եւ իսկոյն նոր բանակով մը Հայաստան զրկեց Բուղա ոստիկանը որ ազգաւ Թուրք էր, ստրուկի անտիճանէն մինչեւ իշխանական աթոռը բարձրացող։ Անիկա ամիրապետէն հրաման ունէր բոլոր հայ մեծամեծները ձերբակալելու եւ մնացեալ Հայերն ալ խստիւ պատժելու։ Այս անգութ դադանը, իր առաքելութեան մէջ շատ աւելի հեռուն դնաց։

Չեղաւ հայկական գաւառ մը որ տարուան մը (852-853) ընթացքին զերծ մնար այս արիւնարբու մարդուն մահաբեր հարուածներէն։ Ան իր քայլերուն վրայ աւելն սրսկելով Դուին հասաւ, ուր չտեսնուած անգլթութիւններ ի գործ դրաւ։ Գեղեցկադէմ սպառնիները, դաւանափոխութեամբ միայն կրնային մահէն ազատել։ Մնացածներուն բաժինը մահ էր, զլխատում եւ աքսորի ճամբաներուն խմբական կոտորած։

Սմբատ Բաղրատունի այն ատեն սպարապետ թէեւ

բունի՝ առաջնորդը եղաւ բռնաւորին, կարծելով որ այդպէս պիտի կրնայ բռնաւորին քար սիրտը կակղեցնել։ Ու երբ ամբողջ Հայաստանը, այլ մանաւանդ Տարօնը իր Մուշ քաղաքով արիւնով ներկեց, Բուղա իր պաշտօնը լրացած համարելով դարձաւ Պաղտատ, իր հետ տանելով հայ իշխաններու բաղմուժիւն մը շղթայակապ վիճակաւ։

Ամիրայապետը, նոյն այդ շղթայակապ վիճակաւ դանոնք իր առջեւ հանեց։ Եւ խստութեամբ կշտամբեց հայ զինուորականները։ Եւ իր բարկութենէն աղատելու իրր միակ միջոց, առաջարկեց անոնց հաւատուրացութիւնը։

Աղատ արձակուեցան անոնք որ կրօնքնին ուրացան։ Իսկ միւսները նահատակուեցան, մերժելով կեանքը եւ ամիրապետին փայլուն խոստումները։

Իրենց հաւատքին մէջ ամուր մնացողներուն եւ գլխատուողներուն մէջ էր նաեւ Հայոց սպարապետը Սըմբատ Բաղրատունին, որ ոստիկան Բուղաի նենգաւոր աչքերէն չէր կրցած փախչիլ։ Այս ալ շղթաներուն մէջ մեռնելով, մատնութեան արատը ճակտէն սրբեց՝ ժառանգելով խոստովանող անունը։

Բիւզանդիոնի արքունիքը ցնցուեցաւ քրիստոնեայ Հայաստանի տառապանքներուն առջեւ եւ լրջութեամբ դէնքի դիմեց։ Ու մինչ խլամներէ, Կապադովկիոյ եւ Պոնտոսի երկիրներէն, քրիստոնեաները կը հալածուէին, Միքայէլ Դ. կայսեր (842-867) զօրավարները Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ պատերազմ հրատարակեցին ամիրապետին դէմ։ Եւ Պետրոնաս զօրապետը մեծ յաղթութիւն մը տարաւ արաքական բանակներուն վրայ, Դամասկոսի մօտ (Պ. Հ., Բ. տպ., Բ. հ., էջ 385-387)։

Իսկ Միքայէլ կայսեր որդին Թէոփիլոս կայսրն ալ, Հազարացոյ դէմ պատերազմեցաւ Հայաստանի մէջ

(829), ու հասաւ Բասեն, Գոմաճոր, Վանանդ, Կարճաքար: Կը կոտորէին նաեւ Հայեր, Հաղարացոց (Արաբ) ենթակայ ըլլալնուն համար: Վանանդի Կարճաքար մեծ աւանին մէջ, երկրին իշխանը Սահակ, դէմ ելլելով սաստիկ հարուած տուաւ անոնց:

Կայսրը անցաւ Խաղդիք եւ Հայեր դերեվարեց իրենց ընտանեօք: Տեղ տեղ կը կոտորէր եւ տեղ տեղ ալ դերի կը տանէր:

«Իսկ զԽոզան դաւառ աշխարհին Չորրորդ Հայոց, անապատ արար ի մարդոյ եւ ի անասնոյ, ըստ պատմելոյ Ասողկայ» (Չամչեան, Բ. հ., էջ 434):

Չամչեանի խօսքը անշուշտ Միքայէլ Երրորդ կայսեր մասին է: Որովհետեւ, Միքայէլ Երրորդի որդին Թէոփիլոսը, որուն արշաւանքը եւ կատարած դործերը հոս դրի առինք, կը մեռնի 842ին եւ իրեն կը յաջորդէ որդին Միքայէլ Դ., որուն օրով Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ իր զօրավարները պատերազմեցան արաբական ամիրապետին դէմ եւ Պետրոնասը փայլուն յաղթութիւնը տարաւ Դամասկոսի մօտ: (Տես նախորդ էջ):

«Եւ խաղացեալ մինչեւ յերկիրն Գեղամայ, էառ զքանի բերդս, յորս բռնացեալ էին այլ աղդիք, այն է Ծմու, Ասաղին, Մեծկերտ եւ Ալրերդ: Պատմիչին խօսքը, դարձեալ Թէոփիլոս կայսեր մասին է: Ու կը շարունակէ:

«Եկաւ նաեւ Սպեր որուն խաղաղութեամբ եւ մեծ հանդիսաւորութեամբ դիմաւորեց, երկրին իշխանը (1) ծն: Պատմութեան մէջ առաջին անգամն է որ Խոզան անունով դաւառի մը կը հանդիպինք:

Այս Խոզան անունը, աղաւաղուած է Խորձեան անունէն: Այն Խորձեան դաւառին անունէն զոր Քրիստոսէ առաջ առաջին դարուն Ստրաբոն կը սահմանէ (Ստրաբոն, ԺԱ., 14-15), այդ դաւառը, կղզիացնելով կամ

Թերակղզիացնելով, Քղիի դետին, Արածանիին եւ Սեւ ջուրին միջեւ, երբ կը դրէ Արտաշէս Առաջինի եւ Ծովաց Ջարհէի զինակցութեամբ դաւառներու՝ Կարինի, Դերջանի, Խորձեան, Եկեղեաց կամ Երիզ դաւուր՝ եւ յետոյ անդի տաւրոսական երկիրներու շուրջ (Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 149-150) :

Խողան անունով դաւառը կը դտնուի պատմական Խորձեանի հարաւային արեւմտեան ծայամասերուն, Արածանիով եւ Սեւ ջուրով կամ արեւմտեան Եփրատով կազմուած անկիւնին վրայ : Ուր կայ այժմ Խողաթը, նոյնպէս աղաւաղուած Խողանէն : Եւ Չմշկածաղը :

Ըստ պատմիչին՝ երկրին իշխանը : Աշոտ Շապուհէանը, որ որդին էր, մասկեր մականնուանեալ քաջն Աշոտի եղբորը Շապուհին, եւ հայրը Շապուհ Բաղրատունի պատմադրին, ներկայացաւ Թէոփիլոսին :

Թէոփիլոս հաւնեցաւ Աշոտին, դովեց զինքը, եւ Ապուհիւպատ եւ Անթէ Պատրիկ կարգեց զայն : Որ ըսել է հիւպատոս եւ մեծ պատրիկ : Եւ անոր յանձնեց մերձակայ դաւառներու իշխանութիւնը : (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 436) :

«Հայաստանէն դառնալուն, Թէոփիլոս կայսրը անցաւ Տարօնէն, ուր կ'իշխէր Յրոնքի Մուշեղ կոչուածը որ Յունաց հպատակ էր» : Ըսել կ'ուղուի թէ յունասէր էր : «Եւ կայսրին բաղում խնամ եւ սէր եցոյց Հայոց անդ եղելոց : Եւ հաճեցեալ յոյժ ընդ քաջն Մուշեղ, մանաւանդ թէ կապեալ սիրով նորա, առեալ տարաւ դնա ընդ իւր ի Կոստանդնուպոլիս : Քանզի էր Մուշեղ այդ շնորհալի զիմակ, եւ դեղեցիկ կերպարանք, առոյգանձն եւ ծաղկահասակ, կորովամիտ եւ զգաստ : Հղօր ի դործս եւ քաջարարուկ ի պատերազմունս : Որպէս վկայեն պատմիչք Յունաց Գէորգ մօն. , Սիմէոնմա, Կեղրոնոս, Զօ-

նարառ ԺԵ. 27 եւ այլք: Պատմիչ Վարդանը կը յիշէ նաեւ Գենէղիոսը (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 435):

Թուակահանական շուրջ երեսուն տարիներու տարբերութիւն մը ըլլալուն Չամչեանի եւ Հ. Ս. Մ. ի միջեւ չենք կրնար այս Մուշեղ Յրոնքին նոյնացնել Մուշեղ Մամիկոնէին հետ, որ Բագրատունի եւ Արծրունի տոհմերը իր կողմը շահելով, Լեւոն Դ. կայսեր օրերուն, սպստամբելով, Տարօնէն վռնտեց Հասան ոստիկանին ուժերը եւ քաղեց Դուինի վրայ, դրակեց զայն եւ ստիպեց ոստիկանը Հայաստանի սահմաններէն դուրս ելլելու: (էջ 241-243): Հարուն-էլ-Ռաշիտէն առաջ:

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՄԱՆՈՒԷԼ Բ.

Թէոփիլոս բիւղանդական կայսեր օրով (829-842), արքունիքին մէջ, Մամիկոնեան տոհմէն բարձր զինուորական մը կար Մանուէլ անունով: Որը արեւելեան բանակի սպարապետն էր: Պատերազմի ժամանակ Թէոփիլոսի կեանքը փրկած էր: Այդ եւ իր արտակարգ քաջութեան պատճառաւ շատ կը սիրուէր կայսրէն:

Արքունեաց շուրջը դեղերողներ, նախանձելով Մանուէլի դիրքին, քսութիւններ ըրին:

— Բեղի կը դաւաճանէ, կայսրութիւնդ ձեռքէդ կ'առնէ, — ըսելով Թէոփիլոսին, զայն լարեցին Մանուէլի դէմ: (Չամչեան, Բ. հ., էջ 437-441):

838ին, Մանուէլ երբ տեսաւ, կայսեր զիւրահաւանութեամբ, իրեն դէմ դաւեր լարելու մասին մտածելը, բիւղանդական արքունիքէն եւ Կոստանդնուպոլսէն փախաւ դէպի Միջագետք: Յետոյ սակայն դարձաւ Դարանաղի կամ Աղբը (որ կը թուի թէ այդ օրերուն եղած էր Կամախ իսլամ տարրերէ ազաւաղուելով Հայերէ յաճախ զործածական Կամ-Աղբ ձեւէն: Գ.Թ.):

Ու կամախէն Մանուէլ պատգամաւոր ղրկեց եւ նամակ դրեց Հաղարացոց, որոնց յայտնեց իր փախչիլը բիւզանդական կայսեր Թէոփիլոսէն: խոստանալով սըրտովին ղինակցութիւն, պայմանաւ որ ղինք քրիստոնէական կրօնին մէջ ազատ թողուն:

Հաղարացիք ընդունեցին Մանուէլը, եւ բարձր պատուի եւ ղիրքի արժանացաւ անոնց մօտ:

Թէոփիլոս երբ իմացաւ, զղջաց եղածին, խոր ցաւ զգալով: Ու միջոց մտածեց եւ իսկոյն դործադրեց:

Երդման գնով մը մէկը, Յովհաննէս Սիւնկեղոսը ղրկեց արաբական մայրաքաղաքը, որ գիրը Մանուէլին ձեռքը դադտնի հասցուց:

Մանուէլ հաւանեցաւ: Եւ առիթ կը փնտռէր:

Առիթը եկաւ: Արաբիան դարձեալ պատերազմ յայտարարած էր: Մուշեղ ճամբայ ելաւ ղինուորական պարտականութեան ղլուխն անցնելու: Ամիրապետին որդւոյն հետ միասին:

Մանուէլ փախաւ եւ անցաւ Յունաց կողմը: Եւ առանց կանգ առնելու, ճամբան շարունակեց եւ հասաւ Պոլիս: Երեք չորս տարիներ անցած էին իր փախչելու թուականէն: (Չամչեան, Բ. հ., էջ 437-441):

Թէոփիլոս կայսրը ինչպէս արքունի տան անդամները, եւ կայսրութեան բիւզանդական ղեկավարութիւնը ուրախացան Մանուէլի վերադարձին, եւ դարձուցին ղինքը ի պատուի, աւելի քան իր փախուստէն առաջ էր:

Այս պարազան կ'ապացուցուի անով որ, Թէոփիլոս կայսեր մեռնելուն (842) երբ անոր անչափահաս որդին Միքայէլ Դ. եւ կինը անոր կայսերական աթոռը դրաւեցին, անոնց վրայ Մանուէլ Մամիկոնեանը խնամակալ կարգուեցաւ:

Այդ տարիներուն, պատկերապաշտութեան դէմ խիստ պայքար կար. օրուան Պատրիարքը Յանեսն ալ

դէմ էր: Մանուէլ պաշտպանեց, սպառնալով թագաւորին եւ անոր մօրը: Եւ օրէնք հանեց, պատկերապաշտութեան սովորութիւնը պահելու եկեղեցեաց մէջ (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 441):

Թէոփիլոսի դահաւալութեան հինգերորդ տարին, 829ին, կը վախճանէր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Դաւիթ Բ. Կաղաղեցին, որ ընտրուած էր 806ին: Եւ անոր տեղը նոյն տարին կը դրաւէ Յովհաննէս Դ. Ուլալեցին որ կը վախճանի 855ին (Հայոց Եկեղեցի, էջ 249): Կաթողիկոսաց ժամանակադրութենէն:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ

Արաբական կայսրութիւնը, հաշուի վրայ հիմնուած չլլալով, լոկ զգացական էր: Այդ կայսրութիւնը որչափ տարածուեցաւ, այնքան տկարացաւ:

Նախ իր կեդրոնը Մեքքէ, որ մնաց ընդ միշտ կըրօնական կեդրոն մը: Քաղաքական կեդրոնը փոխադրուեցաւ նախ Դամասկոս, ապա Պաղտատ, Ասիոյ մէջ:

Յետոյ կայսրութիւնը անդամատուեցաւ 750էն սկսեալ, եւ երեք կայսրութիւն ստեղծուեցաւ: Եւ այդ կայսրութեանց մայրաքաղաքները եղան Պաղտատ, Ասիոյ մէջ: Գահիրէ (Եգիպտոս) Ափրիկէի մէջ եւ Քորտովա, Սպանիոյ (Եւրոպա) մէջ:

Այս երեք կայսրութիւնները տարածուելով Հընդ-կաստանէն մինչեւ Ատլանտեան, կը բովանդակէին չափազանց բազմացել ժողովուրդներ: Ասիկա հերիք պատճառ մըն էր որ ան երկար կեանք չունենար:

Արաբական կայսրութիւնը անխուսափելի փլուզումի ենթակայ էր: Ատկէ հպատակ ազգերը պիտի օգտուէին: Ու Հայերը, որոնք արաբական տիրապետութեան ենթակայ ազգերու մէջ ամէնէն աւելի խոչրան-

դուածներն էին, յաջողեցան վերջապէս իրենց դերութեան շղթաները խորտակել:

Ու նախարարական Բազրատունի տունը, որ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն սկսեալ Հայաստանի մէջ, առաջնակարգ դեր կը կատարէր, Կիւրեղապատ եւ Ոստիկանի տիտղոսներով, Արաքներու աչքին իրենց կարեւորութիւնը եւ ազդեցութիւնը ալ աւելի շեշտուեցաւ: Վասն զի Մամիկոնեանները ըլլալով յոռասէրներ, ընդ միշտ ապստամբական վիճակի մէջ էին արարական ամիրայապետութեանց եւ անոնց կողմէ Հայաստան զըրկուած ոստիկաններուն դէմ:

Այս տուեալներէն զատ, Բազրատունիներու ցեղային ծագումն ալ նպաստեց: Որով անոնք կրցած էին ամիրայետներուն հասկցնել իրենց ալ, Արաքներուն հետ Աբրահամազարմ միեւնոյն ծագումը ունենալին, բացատրելով անոնց, Քրիստոսէ վեց հարիւր տարիներ առաջ Նաբուգոդոնոսորի զինակից Հայկակ Բ.ի միջոցաւ եւ խնդրանօք, իրենց պետին Շամբատի կամ Սմբատի Հրէաստանէն Հայաստան տարուիլը:

Ոչ մէկ տարակոյս որ, իրենց բոլոր առաւելութիւններուն հետ միասին, ցեղակցական այս կապն ալ նըսպատեց իրենց Հայաստանի թագաւորութեան վերականգնումին համար անոնցմէ հետեւողականօրէն թափուած ճիգերուն արդիւնաւորումին:

Թող որ Բազրատունիք, առանց թագաւոր ըլլալու, իբրեւ նախարարական տուն թագաւորական տուներէ շատ աւելի կալուածական հարստութիւններ ունէին Հայաստան աշխարհին դաւառաց մէջ ինչպէս նաեւ Վերաստանի սահմաններուն մէջ: Իրենցմէ մին ամուսնացած ըլլալով վրացի թագաժառանգուհու մը հետ, որ այդ թագաւորութիւնը իր սերունդներուն փոխանցեց, եւ բովանդակ Միջին դարուն մէջ, մինչեւ ութեւտասա-

ներորդ դարը Վրաստանը այդ ընտանեաց իշխաններէն
կառավարուեցաւ» : (Պ. Հ., Հ. Ս. Ս. Մ., Բ. տպ. Բ.
հ., էջ 390-391) :

Այսպէս, Բագրատունի նախարարական տուներու,
բոլոր կալուածները միասին առած պետութիւն մը կը
ձեւացնէին, որոնց սահմաններէն 40,000 զինուոր կարե-
լի էր հանել : (Տես նոյն) :

Շնորհիւ այդ բարձր դիրքին եւ անսահման հարըս-
տութեան, կասկած չկար որ հայկական թաղին վիճակ-
ուած էր անոնց դիւստն հանդէսը :

Ա Շ Ո Տ Ա.

Արաբական տիրապետութեան վերջին տարիներուն,
Հայաստանի սպարապետն էր Սմբատ Խոստովանողի որ-
դին Աշոտը : Ան՝ 859 թ. կոչուեցաւ իշխանաց իշխան :

885ին, արքայական թաղ ստացաւ Ամիրայապե-
տէն : Նոյն տարին նաեւ թաղ բիւղանդական կայսրէն,
Վասիլ Հայկազնէ : (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 674) :

Առոյգ կազմ ու դեղեցիկ դէմք ունէր Աշոտ, նրբա-
մտութիւն եւ կորով կը մարմնացնէր ան : Իրականու-
թեան պահանջին հետեւող մը եղաւ անիկա, առանց
սպասելու ընդհանուրին համակրանքին : Ընդհանրապէս
յարած էր Արաբացոյց : Առանց Բիւղանդիոնի դէմ թըշ-
նամութիւն ցոյց տալու : Խոհական քաղաքականութիւն
մը կը վարէր ներքնապէս : Եւ այդպէսով սիրելի դար-
ձած էր բոլորին : Բարեպաշտութեամբ կղերն իրեն հետ
միացուցած էր եւ առատաձեռնութեամբ ժողովուրդը եւ
երկիրը կը հարստացնէր :

Աշոտ Ա. մեռաւ 889ին : Իրեն յաջորդեց որդին Սըմ-
բատ, 892ին, թաղ ստանալով : Եւ մեռաւ 914ին : Աշոտի
մեռնելուն Գէորգ Բ. Գառնեցի Կաթողիկոսը եւ նախա-
րարները զինքը կը հռչակեն յաջորդը : Երիտասարդ

Սմբատ հօրը մեռնելուն Գուգարք կը գտնուէր , գոյժը իմանալով եկաւ Շիրակաւան : Բաղդը սակայն չհամապատասխանեց իր արժանիքներուն : Ան դժբախտ մը եղաւ : Իր օրերուն նախարարներու փառասիրութիւնը Հայաստանը դարձեալ պառակտեց : Ներքին եւ արտաքին պատերազմներէն երիտասարդ թագաւորը գլուխը չկըրցաւ ազատել :

Սմբատ դեռ նոր գահը բարձրացած էր երբ իր հօրեղբայրը սպարապետ Աբաս , թագն իր ձեռքէն խլելու համար դաւ մը կաղմակերպեց :

Աբաս , նախ Կարսի մէջ բանտարկեց Վրաստանի Ատրներսեհ իշխանապետը , որ մերժած էր Սմբատին դէմ դաւադրութեան մասնակցելու : Աբաս ինք իր ոյժերով յարձակեցաւ թագաւորին վրայ եւ քաղաքային պատերազմի պատճառ եղաւ :

Գէորգ Բ . կաթողիկոսը ի դուր աշխատեցաւ Աբասը եւ թագաւորը հաշտեցնելու համար : Քաղաքային պատերազմը բռնկեալ կերպով շարունակուեցաւ . եւ եղբայրասպան անմիտ կռիւով մը , ղիւղեր եւ քաղաքներ կործանեցան . եւ հայրենի երկիրը , հարազատ ձեռքերով թափուած արիւնով հեղ մըն ալ ողողուեցաւ : Մինչեւ որ Աբաս Կարսի մէջ պաշարուեցաւ , եւ իր բանտարկած Ատրներսեհը կապանքներէն ազատելէ յետոյ , Սմբատին ղթութեան ապաւինեցաւ :

Երկիրը խաղաղած էր , եւ Սմբատ «Սեւ Ծովի եղերքներէն , Եգարացոց աշխարհէն Կովկասի լեռներուն ծայրը եւ անկէ մինչեւ Ատրպատականի սահմանները տարածած էր» (Պ . Հ . , Հ . Ս . Տ . Մ . , Բ . Գ . էջ 398) Հայաստանի սահմանները : «Սակայն Վանը , եւ հայկական երկիրներու հարաւային մասը դեռ այդ ժամանակ Աբարացոց ուղղակի իշխանութեան ներքեւ էր» (Նոյն էջ) :

Ատրպատականի ոստիկանը Ափշին , որ յանուն ամի-

րապետին Սմբատ իբր թագաւոր ճանչցած էր. չէր հանդուրժէր որ, երիտասարդ թագաւորը իր սահմանները դէպի հարաւ տարածէր: Եւ լսելով որ Սմբատ բիւղանդական կայսեր հետ, հօրը Աշոտին կնքած դաշնադիրը վերանորոգած էր, սաստիկ բարկացած էր անոր դէմ: Եւ կ'ուզէր որ Հայաստան դարձեալ իսլամական լուծին ենթարկուի: Մտածելով թաւարդի մէջ բռնել անոր թագաւորը Սմբատ:

Ափշին, ուրից կողմեր երթալը պատրուակելով անակնկալօրէն Հայաստան եկաւ, Նախիջեւանէն անցնելով, Դուինի առջեւ բանակ դրաւ: Սմբատ որ անպարստ էր, ամուր տեղեր քաշուեցաւ եւ բանակ պատրաստեց եւ յարձակեցաւ Ափշինի բանակին վրայ: Ու ջարդեց զանոնք Արաղածի ստորոտը Դողս կոչուած աւանին մօտ մղուած ճակատամարտի մը մէջ: Ափշին երդում ըրաւ որ հեղ մըն ալ Հայաստան ոտք չկոխէ: Եւ ամօթահար՝ դարձաւ Ատրպատական: Իր հետ տանելով Գէորդ Բ. կաթողիկոսը որ, պատերազմէն առաջ իբր հաշտարար իր մօտ գացած էր: Յետոյ սակայն փրկանք առնելով զայն ազատ թողուց:

Նոյն ատենները Միջագետքի արաբ ոստիկանը Ահմէտ արշաւած էր Տարօն եւ Վանայ լճին արեւմտեան հիւսիսային եզերքներուն մօտ, Սմբատի ուժերուն վրայ յաղթուիլուն մը տարած էր: Ափշին այս խմանալով, ինքն ալ իր կարգին մտաւ Հայաստան իր բանակով որ կատարեւապէս ջախջախուած չէր, թէև Ափշին ինքզինք նուաստացած զգացած էր, առաջին պարտութիւնը, որ կրած էր Արաղածի ստորոտը Դողս աւանի մօտ տեղի ունեցող ճակատամարտին:

Սմբատ նախարարներէն լքուած, ապաւինեցաւ Տայոց ամուր լեռները: Իսկ Ափշին մեծ ուժերով գնաց եւ պաշարեց Կարսը, ուր կային թագուհին եւ թագաւորին

հարսը եւ ուրիշ հայ իշխանուհիներ :

Արքունի տան հաղարապետը Գնդունի հասան պաշարուածներուն մէջ էր , իբրեւ բերդին հրամանատարը : Տեսնելով որ բերդը չի կրնար երկար ատեն դիմադրել , պայման դնելով բերդականներու կեանքերուն խնայելը , յանձնուեցան :

Ափշին խոստումը պահեց , թէեւ թաղուհին , թաղաւորահարսը եւ իշխանուհիները Դուին տարաւ , ուր անոնք պատուով պահեց :

Սմբատ նուաստացուցիչ , իր Աշոտ որդին պատանդ եւ Շապուհ որդոյն աղջիկն ալ Ափշինին հարս տալու պայմաններով , արքայական ընտանիքը ազատեց Դուինէն , իր մեծամեծներուն անմիաբանութեան երեսէն : Ափշին հարսնիք ընելով Դուինի մէջ , դարձաւ Ատրպատական :

Նախարարաց անմիաբանութենէն բարկացած թաղաւորական թաղ ղրկեց Վրաց Ատրներսեհին որ իրեն օգնած էր նեղ օրերու մէջ : Եւ հռչակեց զայն իբրեւ երկրորդական դահլ , թաղաւոր Վրաստանի : Ասոր վրայ նախարարները աւելի զայրացան եւ վերստին Ափշինը ղրդուցին Սմբատի դէմ :

Ափշին դարձեալ արշաւեց Հայաստան Սմբատը բռնելու նպատակաւ : Բայց չյաջողեցաւ եւ ետ դարձաւ : Իրեն յաջորդ ձգելով իր ներքինապետը :

Սմբատ Անիի մէջ տեսակցութիւն մը ունեցաւ ներքինապետին հետ եւ զմայլեցուց զայն , իր ազնիւ եւ քաղցրաբարոյ վերաբերմունքովը , որ զայն իրեն կապեց : «Կեանքիս մէջ նման մարդ տեսած չէի» ըսելով ներքինապետը թշնամացաւ Ափշինի դէմ . եւ իր մօտ պատանդ դառնուած Սմբատի որդին Աշոտը եւ անոր կիներ որ Եդարացոց թաղաւորին աղջիկն էր , յանձնեց Սմբատին :

Ափշին, ներքինապետին իր դէմ ըմբոստանալուն մէջ Սմբատին դերը կասկածելով, որոշեց Հայոց աշխարհը արեան մէջ խեղդել: Բայց նպատակին չհասաւ, հիւանդութեամբ մեռնելով:

Բազրատունեաց Թադաւորութիւնը դեռ կը շարունակէր, Ատրպատականի ոստիկանին միջոցաւ տուրք մը տալ Ամիրապետին: Որը ծանր կ'ըլլար: Ուստի Սըմբատ խնամով պատրաստուած նամակաւ մը խնդրեց ամիրապետին Մօքտան Փիլլայի որ այդ տուրքը ուղղակի Պաղտատ ղրկէ: Ամիրապետը ընդունեց առաջարկը եւ ի նշան բարեացակամութեան Թադ մը ղրկեց Սըմբատի:

Ամիրապետին ղրկուելիք տուրքին փոփոխութիւնը զայրացուց Ատրպատականի ոստիկան Ուսուսիը, որ յաջորդած էր Ափշինին, անոր եղբայրը ըլլալով: Որովհետեւ, ղրկուած տուրքէն կարելոր բաժին մը կը մնար Ատրպատականի ոստիկանութեան:

Ուսուսի, իր նուէրներով եւ խօսքերով, Հայոց Թադաւորը ինքնադուլի ձգելու վտանգը ցոյց տալով, Ամիրապետին միտքը վերստին ի նպաստ իրեն փոխեց:

Ասոր վրայ Ամիրապետը կրկնեց տուրքին տարեկան քանակը: Սմբատ հրաման հանեց, որ ամէն մարդու ունեցած կարողութեան մէկ հինգերորդը առնուելով տուրքը վճարուի:

Նախարարները այս ծանր տուրքը վճարելու դէմ ելան զայրացած: Իրենց հետ ունենալով Վրաց Թադաւորն ալ, որ յոյս ունէր Հայոց Թադաւորը ըլլալու: Այս դաւաճանութեան գլուխն էր Հասան իշխանը, որ Ատրնեբսեհի հետ Շիրակ դաւառը եկաւ եւ Անի հօգոր ամրոցը անոր յանձնեց:

Դաւադիրները նախարար մը ղրկեցին, այդ միջոցին Տաշիրք գտնուող Սմբատ Թադաւորին, որ բարե-

կամ ձեւանալով զայն սպաննէ :

Սմբատ դաւը իմանալով, կայծակի արագութեամբ Ծիրակ հասաւ : Դաւադիրները Տայքի ամուր բերդերը փախան : Ժողովուրդը այդ դաւադրութիւնը իմանալով կատղեցաւ : Եւ զինուորներ համախմբեց թագաւորը պաշտպանելու :

Սմբատ դաւաճանները դժուար վիճակի մէջ դրաւ : Ատրներսեհ ինքզինքը անոր զթութեանը յանձնեց, զըղջալով իր ըրածին վրայ եւ մատնեց մեղսակից դաւաճանները : Թագաւորը ներեց Ատրներսեհի : Բայց դաւաճից նախարարները միայն աչքերու լոյսերէն զրկելով բաւականացաւ :

Սմբատ, ներքին դաւերը իր բոյնին մէջ խեղդելէ յետոյ, կը յուսար թէ՝ արտաքին թշնամի մը այլեւս պիտի չհամարձակի Հայաստան արշաւելու :

Սակայն անիկա քրորդի մը ունէր, Գադիկ Արծրունի իշխանը, որ ըմբոստացաւ եւ պատճառ հանդիսացաւ նորանոր աղէտներու :

Սիւնեաց աշխարհին եւ Վասպուրականի միջեւ Նախիջևան քաղաքը որ Գադիկի ցեղին կալուածն էր եւ որ յաճախ դժտութեան առիթ կ'ըլլար, Սմբատ հրովարտաւով մը այդ կալուածը տուած էր Սահակ Սիւնեցի իշխանին : Առանց ասոր փոխարէնը ուրիշ քաղաք մըն ալ Գադիկին տալու, համաձայն իր խնդիրքին :

Գադիկ ասոր վրայ սրտնեղած դնաց եւ Ատրպատականի ոստիկանին մատնեց իր թագաւորը :

Չարամիտ Ուսուկիւր լաւ դիտնալով որ միացած Հայաստան մը անպարտելի է, զայն սլառակտեց : Գադիկ Արծրունին Վասպուրականի թագաւոր անուանելով եւ ճոխ ընծաներով զայն Հայաստան վերադարձնելով : Եւ Արծրունեաց ցեղը որ դարերով թագ կ'երազէր, իր նը-

պատակին հասաւ եւ Գաղիկ Արծրունեաց թագաւորութեան հիմնադիրն եղաւ (908-937) : «Թագաւոր ըլլալու ցանկութեան ղոհելով հայրենիքի եւ կրօնի նուիրական շահերը» (Պ. Հ., Հ. Ս. Ս. Մ., Բ. տպ. Բ. հատոր, էջ 397-402) :

Երկու թագաւորներով, երկու Հայաստաններու մէջ ժողովուրդն ալ երկու կուսակցութեանց բաժնուեցաւ : Եւ Ուսուխի, որ հարուածը ճիշդ ոսկորին հասցուցած էր, հրճուեցաւ :

Սմբատ փորձեց, Յովհաննէս Զ. (սխալ է, Ե. Րդ.) պատմաբան Կաթողիկոսի միջնորդութեամբ եւ արժէքաւոր ընծաներով, Ուսուխիը սիրաշահիլ, անոր շինած Վասպուրականի թագաւորութիւնը իր խսկ ձեռքով քանդելու :

Ընծաները ընդունեց եւ Կաթողիկոսը բանտարկեց Ուսուխի : Եւ Գաղիկ Արծրունի թագաւորին առաջնորդութեամբ մտաւ Հայաստան :

Աւերումը Սիւնեաց նահանգէն սկսաւ եւ տարածուեցաւ Շիրակի մէջ : Յուսուր դերի բռնեց Սմբատին եղբայրը Աբաս եւ սղաննեց զայն :

Սմբատ քաշուած էր Վրաստան : Ժողովուրդը չուարած էր եւ չէր գիտեր թէ ո՛ր կողմը պիտի հակի : Վախնալով այս կամ այն կողմի վրէժխնդրութենէն :

Նախարարներէն շատերը, անձնատուր եղան Ուսուխի : Ոստիկանը նախ չոյեց անոնց փառասիրութիւնը. երկրին ուժերը իր ցանցին մէջ առնելու համար : Յետոյ, երբ տիրացաւ անոնց զաղտնիքներուն, զանոնք բոլորը մէջտեղէն վերցուց : Անոնցմէ ոմանք գլխատել տալով, ոմանք թունաւորելով եւ ոմանք ալ զաղտնի խեղդել տալով : Իսկ անոնցմէ ամէնէն բախտաւորներն ալ բանտերու մէջ չարչարելով, սովամահ ըրաւ :

Աղնուական տուններու տիկիներուն ալ չխնայեց : Եւ նախարարաց ծաղկահասակ անչափահաս որդիներն ալ զնոսաններու մէջ մաշեցուց :

Հայրենասէր Թադաւորը Սմբատ, որ փորձած էր խաղաղ միջոցներով Ուսուիրը զինաթափ ընել, հաւառակ իր պատերազմողի բռնն փափաքին : Խաղաղութիւնը կարելի չեղաւ ձեռք բերել : Ու երբ օր ըստ օրէ քանդումի դործը կը սաստկանար եւ Հայաստանը կը լափլիղէր, հարկադրուեցաւ, եւ իր բանակը յանձնեց իր երկու որդիներուն Աշոտին եւ Մուշեղին : Ու զանոնք զրկեց Նիգ դաւառը Ուսուիրին բանակին վրայ, զոր կ'առաջնորդէն Գադիկ Արծրունին :

Պատերազմի տաք վիճակին մէջ, արքայորդիներուն բանակին մէջ գտնուող սեւորդիները (Ուտէացիներու քաջամարտիկ դուռնիները) յանկարծ պատերազմի դաշտէն խոյս տուն : Եւ Մուշեղ յաղթուելով դերի ինկաւ : Յետոյ Ուսուիր ցրուեց իր ասպատակները, անպաշտպան մնացած Արարատեան նահանգը :

Ուսուիրի ուժերուն անդթուլթիւններէն զերծ մնալու համար, Արարատի դաշտին բնակչութենէն չատերը փախչելով ապաւինեցան լեռներու անառիկ ամրոցները :

Այդ ատեն միայն Գադիկ վերջապէս հասկցաւ թէ արիւնարբու Ուսուիրին միակ նպատակն է եղեր Հայաստանի աւերակներուն վրայ իր աթոռը հաստատել : Ու նշմարեց անդունդը ուր ինքը դահաւլիժած էր իր կարճատես դիւանադիտութիւնովը :

Եւ զգալով թէ ինքն է այս բոլոր չարեաց միակ պատասխանատուն, զղջաց եւ ուղեց միաբանիլ Սմբատին հետ : Բայց արդէն ուշ էր :

Թադաւորը մերժեց դաւաճանին քարեկամութիւնը : Դեսպաններով զիմեց Պաղտատի եւ Բիւղանդիոնի արքունիքները եւ անոնցմէ օգնութիւն խնդրեց, ի զուր :

Ամիրապետը, ներքին շփոթութիւնները զսպելու դործով զբաղած էր: Եւ Յունաց կայսրն ալ մեռած էր:

«Պաղտատ եւ Բիւզանդիոն Հայաստանի հարցով կը հետաքրքրուէին այն ժամանակ միայն, երբ յոյս ունէին զայն վերջնականապէս իրենց տիրապետութեան տակ առնելու եւ Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը կեղեքելու»: (Պ. Հ., Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. հ., էջ 403):

Պատմիչի ինչ ճշդագոյն բնորոշում:

ՍՄԲԱՏ Ա. ԿԱՊՈՅՏ ԲԵՐԴԻՆ ՄԷՋ

Ամէն կողմէ անօղնական մնացած, իր նախարարներէն լքուած թաւաւորը իր խումբ մը անձնուէր քաջերով ապաւինեցաւ անպոկիկ Կապոյտ բերդը: Ուսուով շուտով եկաւ եւ պաշարեց:

Հայ քաջերը, խրախուսուած իրենց թաւաւորէն, քաջարար կռուեցան, եւ թշնամի դիակները մինչեւ բերդին պարիսպները բարձրացան:

Ոստիկանը, շփոթած այս կատաղի դիմադրութենէն, բանակին ճակատը քրիստոնեաներ ղետեղեց: Թուտ չըրաւ, անոնց դիակներն ալ դիզուեցան միւսներուն վրայ:

Պաշարումը տարի մը տեւեց: Սովէն նեղուած Սըմբատ կամաւոր անձնատուր եղաւ Ուսուկին, խնայելու համար իր քաջերուն, զիրենք ազատ թողելու երդումը Ուսուկէն առնելէ վերջը: (913):

Ուսուկի թոյլ տուաւ որ Սմբատ Շիրակ քաշուի: Բայց երբ Գագիկ Արծրունին սրարչաւ, յանկարծ իր երկիրը փախաւ, Ուսուկի կասկած ունեցաւ այդ փախուստին մէջ, ու հրամայեց Սմբատը Դուին տանիլ ու զընտանի մէջ փակել:

Սմբատ տարի մը մնաց բանտարկուած ու տառապեցաւ: Բայց երբ ոստիկանը իմացաւ որ նախարարներ եւ ազնուական կիներ Երնջակ բերդը ապաւիններ են, դնաց պաշարեց զայն, Սմբատն ալ իր հետը տանելով:

Երնջակի մէջ եղողներուն դիմադրութենէն կատղած, Յուսուի դահլճներուն յանձնեց Սմբատը, որ չարաչար տանջեն զայն:

Այս վեհանձն ու դժբախտ թաղաւորը սոսկալի չարաւնքները համբերութեամբ տանելէ վերջը, Դուին քաղաքին մէջ խաչին վրայ մեռաւ (914): (Պ. Հ., Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. հատոր, էջ 405):

Սմբատ Բագրատունիի այս պատմութիւնը դրեթէ նոյնութեամբ արտադրեցի հոս, որպէսզի իբրեւ մշտնջենական դաս հայ ժողովուրդը աչքի առջեւ ունենայ: Ու դիտնայ թէ՛ քսան դարեր այլոց ծառայելով լիքնասպան եղած ենք: (Գ. Թ.):

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ

Սմբատ Ա.ի անդրանիկ որդին էր Աշոտ: Անիկա ծայր աստիճան յանդուգն ու անվեհեր բնութիւն ունեցող մէկն էր: Իր քաջադործութեանց համար Երկաթ մականունը առաւ:

Իր հօրը Սմբատի մահուան վրէժը լուծեց Ուսուիէն: Իր փոքրաթիւ բայց քաջասիրտ ուժերով յարձակեցաւ անոր ուժերուն վրայ ու մեծ մասամբ կոտորեց, մնացեալը փախստական դարձուց, կարճ ժամանակուայ ընթացքին Ուսուիի դրաւած հայկական դադաքները պատադրելով:

Այս քաջադործութիւնները տեսնելով, նախարարները հաւաքուեցան եւ Աշոտը իր հօրը դահլ բարձրա-

ցուցին (914) :

Ուսուլի, իր կարգին վրէժ լուծելու համար, իր ուժերը կրկնապատկելով յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ եւ անմարդկային չարիքներ դործեց : Հայաստան այս արշաւանաց ենթակայ մնաց ամբողջ եօթը տարի : Այս պատճառաւ հողագործութիւնը դադրեցաւ, առեւտուր չկար, եւ սովը տիրեց երկրին մէջ :

Բիւզանդիոնի արքունիքը ցնցուեցաւ Հայաստանի այս տաղնապալից կացութիւնը իմանալով : Յովհաննէս պատմաբան Կաթողիկոսը, որ Ուսուլի ձեռքէն մեծ փրկեանքով աղատուած էր, Վրաց թաղաւորութեան պալատին մէջ, Յունաց Նիկողայոս Պատրիարքէն քաջալերիչ նամակ մը ստացաւ, որով Արշակունի Կոստանդին Պէրփէռութէն կայսրը (913-959) իր աջակցութիւնը կը խոստանար : Եւ թաղաւորին հետ նաեւ Կաթողիկոսը իր մօտ (Պոլիս) կը հրաւիրէր :

Աչոտ Երկաթ զնաց առանց Կաթողիկոսին, որ կը խուսափէր կրօնական վէճերէ : Աչոտ մեծ պատիւ դտաւ կայսրէն եւ դունդ մը զօրք առնելով անկէ Հայաստան վերադարձաւ : Ասիկա անկեղծ օգնութիւն մըն էր զոր Յոյները մատուցին Հայերուն :

Ուսուլի վրդովեցաւ : Աչոտ սպարապետը, որ իր մօտ պատանդ էր, թաղաւոր անուանելով Հայաստան զրկեց (921) : Աչոտ որ Բռնաւոր անունը առաւ, Դուինէն քալեց Աչոտ Երկաթի վրայ, իրեն կուսակից նախարարներ դտնելով : Յովհաննէս Կաթողիկոս ի զուր միջամտեց առժամանակեայ հաշտութիւն մը ձեռք բերելու համար, որովհետեւ քաղաքային պատերազմը տարիներ տեւեց եւ հայ արիւնը հոսեցաւ : Ի վերջոյ Աչոտ Երկաթ յաղթող հանդիսացաւ եւ Դուինի մէջ հաշտութիւն կնքուեցաւ : Եւ Աչոտ Բռնաւոր թաղաւորի տիտղոսէն հրաժարեցաւ :

Գուգարաց, Ուտիաց եւ Արցախի նախարարներն ապստամբեցան: Անոնց հետեւեցան Կովկասցիները, Վերացիները, Ափխազները եւ Աղուանք: Որոնք իրենց ուժերով յարձակեցան Հայաստանի վրայ եւ մեծ աւերներ գործեցին, մեծ քանակութեամբ աւար տարին եւ հայ կիներ յափշտակեցին: Վերջ ի վերջոյ, Աշոտ Երկաթ յաղթեց բոլորին: Սակայն տեւական խաղաղութիւն կարելի չէր, քանի որ նախարարական տենչանքներով անմիաբանութիւնը կը շարունակուէր:

Նախարարաց խռովութիւններէն զզուած, Աշոտ Երկաթ հարիւր մարդոցմով քաշուած էր Սեւանայ կղզին: Ուսուփի յաջորդը՝ Պէշիր, մեծ սլաւորաստութեամբ այդ լիճին եղերքը դրաւեց, Աշոտ Երկաթը բռնելու նպատակով:

Աշոտ լաւ դաս մը տուաւ Պէշիրին, նաւամարտով մը, անոր զօրաց մեծ մասը ծովամոյն ընելով: Պէշիր փախաւ իր մնացեալ ուժերով: Գէորգ Մարգպետունին հետապնդեց զայն եւ սաստիկ ջարդ մը տալով անոնց, ողջ մնացողները հալածեց մինչեւ Դուին:

Աշոտ Երկաթ յաղթական Շիրակ վերադարձաւ: Իրեն դաւող եղբայրը Աբաս հաշտուեցաւ իրեն հետ եւ համբուրուեցան:

Տասն եւ չորս տարուան թագաւորական փոթորկալից կեանքէ մը վերջը երջանկութեան եւ խաղաղութեան մէջ ձգելով հայրենիքը, իր մահկանացուն կնքեց: (Երեսը):

Վասպուրականի թագաւոր Գագիկ Արծրունիի խորհուրդով Աշոտ Երկաթի յաջորդեց անոր եղբայրը՝ Աբաս, որ իր աթոռը հաստատեց Կարս քաղաքին մէջ: Եւ երկրին մէջ շինարարական աշխատանաց նուիրուեցաւ:

Արխաղաց Բէր Թաղաւորը յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ: Արաս ասոր դէմ քալեց Գէորգ Մարզպետունի սպարապետին հետ միասին: Կուրի ափին, ջարդեց եւ ցրուեց Արխաղաց բանակը, Բէրն ալ գերի բռնեց եւ աչքերը հանեց: Յետոյ Արխաղները դնեցին զայն Արասէն, Հայաստան ոտք չկոխելու խոստումով:

Յովհ. պատմարան Ե. Կաթողիկոսը, կրօնական վէճերէ խուսափելու համար, Պոլիս չդնաց Աշոտ Երկաթի հետ:

Անիկա Տարօնէն անցաւ Դերջան: Եւ Դերջանէն Դարանաղիի միջեւ գտնուած — Դերջանի, Սալահունիքի, Երզնկայի եւ Դարանաղիի — վանքերուն այցելութիւն կու տար: Թէեւ միշտ հրաւիրակը Թէոտորոս կը հետամտէր զայն իր կամքովը Պոլիս երթալու:

Միւս կողմէն Նըսըր ոստիկանը Յովհաննէս Կաթողիկոսը բռնելու համար բանակ դրկեց եւ պաշարեց Բիւրականի բերդը: Կաթողիկոսը սակայն, կանխելով, անկէ ելլելով դացած էր Բաղարան, Աշոտ Բռնաւորի մօտ, որ Աշոտ Երկաթի հօրեղբօր որդին էր:

Բիւրականի բերդակալները զիմադրեցին Նսըրի բանակին որ զիրենք պաշարած էր: Ի վերջոյ, ներսէն մատնութիւն եղաւ, Հապարացիք ներս մտան եւ ջարդեցին ներսը գտնուողները՝ պաշտպանող զինուորուծիւնը եւ կղերականութիւնը, որոնց մէջ նաեւ Սահակ Եսլիսկոպոսը: Եւ սպանեալներուն գլուխները կտրելով տարին Նըսըր ոստիկանին: Այդ սպանդէն Գէորգ անուն սարկաւազ մը միայն ազատելով դնաց եւ պատահածները պատմեց Յովհ. Կաթողիկոսին:

Յովհաննէս Կաթողիկոսը տեսնելով որ չի կրնար Կաթողիկոսական աթոռը վերադառնալ, դնաց Վասպուրական, Թաղաւորին Գաղիկ Արծրունիին մօտ: Եւ

հոն վախճանեցաւ 925ին (Զամչեան, Բ. Հ., էջ 809) :

Օրմանեան Սրբազան կը դրէ : 50. Յովհաննէս Ե . Դրոխանակերտցի , մականունն պատմաբան , կ'ընտրուի 899 , Վասպուրական կը փոխադրուի 928 կը վախճանի 931 (« Հայոց Եկեղեցի » Կաթողիկոսներու ժամանակադրութիւնը , էջ 249) : Թուականի 6 տարուան տարբերութիւն :

Արաս շինարար Թադաւոր մը ըլլալուն իր մահը մեծ վիշտ պատճառեց երկրին , թէեւ անիկա խոր ծերութեան մէջ մեռաւ :

Արասին յաջորդեց որդին Աշոտ (953-977) , որ կոչուեցաւ Ողորմած : Գէորգ Մարզպետունիի Գոռ անունով որդին իր տասը հազարնոց բանակին սպարապետ կարգեց :

Նախարարաց փափաքով աննախընթաց Թադաւորական օծումը կատարուեցաւ Անանիա Կաթողիկոսին ձեռքով , ուր ներկայ էին քառասուն եպիսկոպոսներ : Օծման հանդիսութեանց ներկայ էր նաեւ Աղուանից Փիլիսպոս Թադաւորը : Օծումը կատարուեցաւ (961) Անիի մէջ , որ այնուհետեւ եղաւ Բաղրատունեաց Թադաւորութեան մայրաքաղաքը :

Հայաստանէն բոլոր ասպատակները վճռեց : Թըշնամիներուն սարսափ աղղեց , եւ իր բարեկամութիւնը շատ շատերու վնասեւ տուաւ :

Աշոտ Ողորմածի եղբայրը Մուշեղ , որ Վանանդի դաւառապետն էր , դեռ 962ին յաջողեցաւ ինքզինք Թադաւոր օծել տալ : Եւ ինքզինքը հիմնադիրն ըրաւ Կաթոց Թադաւորութեան :

Աշոտ , դարմանալի լայնամտութեամբ , հանդուրժեց եղբորը այդ արարքին , ու ճանչցաւ իր եղբորը Թադաւորութիւնը :

ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ ԵՒ ՀԱՄՏՈՒՆ

Արաբացոց Համտունը զօրավարը Ամիրապետին դէմ ապստամբեցաւ : Միջադեպին ու Ասորիքը ոտնակոխ ընելէ յետոյ Աշոտի վրայ քալեց , որը մերժած էր իրեն հարկ տալ եւ իր դեսպաններն ալ վռնտած էր :

Աշոտ դիմադրեց եւ արիւնհասեղ պատերազմի մը մէջ անոր յաղթելով , զինքն ալ բռնեց եւ դուռը կտրեց : Մօթէ Փիլահ ամիրապետը (916-971) շատ ուրախացաւ այս ապստամբիչ ձեռքէն ազատելուն , եւ Աշոտը վարձատրեց , անոր զրկելով թագ եւ շատ մը ընծաներ , «Շահի Արմէն» տիտղոսով :

ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ ԵՒ ԶՄՇԿԻԿ ՅՈՎՀ . ԿԱՅՍՐ

Հայկազն Յովհ . Զմէկիկ կայսրը , 969-976 , Արաբացոց դէմ պատերազմի երթալուն՝ Հայաստանէն կ'անցնէր : Գնաց եւ բանակեցաւ Տարօն դաւառը : Հայաստանի մէջ կայսեր ներկայութիւնը ստառնալիք մը թուաց ըլլալ : Վասպուրականի Աշոտ Սահակ թագաւորը դունդ մը օղնական զօրք զրկեց Աշոտ Ողորմածի : Անիկա արդէն ութսուն հազար զօրք ունէր : Աշոտ դեսպան զրկեց կայսեր որ դուրս ելլէ Հայաստանէն : Կայսրը իր ձեռքով նամակ մը դրեց Աշոտին եւ բարեկամական յարաբերութիւններն ամրացուց եւ տասը հազար օղնական զօրք առնելով Աշոտէն , քալեց Արաբներուն վրայ , 973ին :

Աշոտ շինարարական շատ մը դործեր ըրաւ իր մայրաքաղաք Անիի մէջ : Եւ խաղաղութեան մէջ կնքեց իր մահկանացուն :

Հաղբադի եւ Սանահինի երկու հոյակապ վանքերը շինուած են թագուհի Խոսրովանոյշի անձնական ծախքովը , որոնք ծաղկեցան իրենց ժամանակին իրրեւ ուսման կեդրոններ :

Զմշկիկ Յովհաննէս կայսրը Տարօն գալուն, Այծեոց բերդին առջեւ Մուշ իջաւ: Յունաց զօրքերը առաջին գիշերը նեղութիւն կրեցին: Պատուիրակութիւն մը Վահան կաթողիկոսէն ղրկուած նամակը Մուշի մէջ յանձնեց Զմշկիկ կայսեր (զթուղթ) որ սիրով ընդունեց եւ պատուիրակութիւնն ալ պատուեց, սիրոյ ուխտ հաստատելով Հայոց հանդէպ: Կայսրը Մուշէն, Ղեւոնդ եւ պիսիոսոսը եւ անոր հետ նաեւ իշխաններ ղրկեց Աշոտ Ողորմածին, մեծամեծ պարզեւներով, 972ին (տես Ուրհայեցի, էջ 21):

Կայսրը, զոր կը կոչէին նաեւ Կիւռժան, ասեր եւ արիւն տարածելով իր ճանապարհին կը յառաջանար: Շատ մը քաղաքներ եւ բերդեր որոնց թիւը երեք հարիւրի հասաւ, մինչեւ Պաղտատ, հիմերէն կործանեց, քարատակ ըրաւ: Բայց Ուռհա (Եդեսիա) որուն սահմաններուն մեծ թիւով կրօնաւորներ կ'ապրէին, չմօտեցաւ: Սակայն մեծ բարկութեամբ հասաւ Տիգրանակերտի վրայ (Ամիդ): Իսկ Ամիդի տէրը կին էր. քոյրը Տաճիկներու Համտոյ մամիրային, որուն հետ ժամանակներ առաջ թագաւորն (Զմշկիկ) խառնակեալ էր ընդ նմա մեղօք (տես Ուռհայեցի, էջ 21): Որովհետեւ Զմշկիկ Յովհաննէսը Խոզնա գաւառէն Զմշկածաղցի էր: Կինն ալ այդ սահմաներէն էր: Այս ծանօթութիւնը պատճառ եղաւ որ կայսրը խնայէ նաեւ Ամիդի:

«Եւ ելեալ կնոջն ի վերայ պարիսպին քաղաքին ասէ զթագաւորն. — Ի վերայ կնոջ դաս ի պատերազմ, եւ չհամարես դայդ քեզ նախատինք»: Եւ թագաւորն ասէր. «Երդում ունեմ առ իս քակել զպարիսպս քաղաքիդ եւ ադատեսցեն մարդիքդ»:

Ասէր տիկինն քաղաքին. «Էջ եւ քակեայ զկանդարայն (կամուրջ) որ կայ ի վերայ Ադադադ (Տիգրիս) դետոյն եւ այնիւ կատարեսցես գերդումն քոյ»: Եւ ա-

բար թաղաւորն այնպէս եւ էառ բազում դանձա ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ թողեալ զԱմիդ վասն կնոջն իւր: Եւ վասն զի Չմշկիկ ի դաւառին Խողնա էր, «ի տեղւոյն որ այժմ կոչի Չմշկածագը»: Այս վերջին խօսքով Մատթէոս Ուռհայեցին է որ ժամանակագիր է, չէք կարծեր թէ իր ապրած դարուն Չմշկածագի նոր անուն մը ըլլալը տէջտեղ կը դնէ: «Եւ կինն ի նմին սահմանացն էր: Զի յայնմ ժամանակի Տաճկունք (ըսել կ'ուզէ իսլամները) էին տիրեալ բազում տեղեաց» (Ուռհայեցի, էջ 21):

ՎԱՀԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԳԱՅԹԱԿՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ըստ ժամանակագրական ցուցակի 55րդ կաթողիկոսը Վահան Ա. Սիւնի կ'ընտրուի 967ին, դահլնկէց կը լինի 969 (Օրմանեան, «Հայոց Եկեղեցի», էջ 249): Թէեւ պատմիչը 970էն 971 թուականը կու տայ: Պատմելով Վահանի յարուցած կրօնական դայթակղութեան շուրջ Սնիի մէջ եպիսկոպոսներէ եւ այլ կղերականներէ դումարուած ժողովին մասին:

Լուր տարածուած էր թէ Վահան կաթողիկոսը կրօնապէս միաբանած է Յոյներուն եւ Վրացիներուն հետ: Գումարուող ժողովը մեծամասնութեամբ դտաւ որ ճիշդ են այդ մասին եղած տարածայնութիւնները: Բայց ժողովին մէջ երկպառակութիւն ինկաւ եւ ժողովը երկու մասի բաժնուեցաւ:

Անոցմէ մեծ մասը, չատ մը վիճաբանութիւններէ յետոյ, Վահանը կաթողիկոսական գահէն վար առնելու կողմնակից էր: Եւ մինչ անոնք ձեռք պիտի առնէին այս որոշումին դործագրութիւնը, Վահան փախաւ կաթողիկոսարանէն, իրեն կողմնակից ժողովականներէ իմանալով մեծամասնութեամբ տրուած որոշումը: Եւ գնաց Վասպուրական, ապաւինելու Գագիկ Արծրունիի որդ-

ւոյն եւ յաջորդին ԱրուսաՀ Թաղաւորին մօտ: ԱրուսաՀ սիրով ընդունեց զայն, հաճեցաւ անոր եւ միաբանեցաւ անոր ուղիղ մտքերուն կամ կրօնական տեսակէտներուն:

Իսկ Անիի մէջ դումարուած այդ ժողովը, առանց ցրուելու, Վահանի տեղ նոր կաթողիկոս ընտրեց (56րդ) Ստեփանոս Գ. Սեւանցի (969ին). (Օր., «Հ. Ե.», էջ 249), որով Մեսրոպ Մաշթոցի եւ Յովհաննէս սլաւոմարանի հետ աղղականութիւն ունէր (Չամչեան, Բ. Հ., էջ 841): Անոր առաջին դործը եղաւ Վահանին եւ ԱրուսաՀին նղովադիւր զրկել:

Վահանը փոխադարձեց նղովադիւր զրկելով Ստեփանոսին եւ անոր համախոհներուն:

Գայթակղութիւնը աւելի խորացած տարածուեցաւ հայ աշխարհին մօէն կողմերը, երկու կողմերէն անդադար նղովադիւրներու փոխանակութեամբ:

Ստեփանոս կաթողիկոս տեսաւ որ Վահանը իրմէն աւելի կը զօրանայ, կրօնաւորներու բաղմութիւն մը ժողովեց, բաղկացած Տարօնի, Հաշտենից (1), Ծովագ, եւ Խորձեանի (2) եպիսկոպոսները, որոնց հետ նաեւ Մովսէս վարդապետ եւ Բարդէն վանական Սիւնեցիները:

1) Հաշտենից եպիսկոպոսական արքայ Արշամունիքի մարգին մէջ էր երեք վանքերով. — Ա. Ապարու Ս. Կարապետ, Բ. Առեկի գետահայեաց Ս. Աստուածածին և Գ. Յոսնակի Ս. Կիրակոս: Թէ տառնեորդ դարուն ասոնցմէ ո՞րն էր որ շէն էր, այդ չի գիտցուիր: Փաստ է որ, եթէ ոչ բոլորը, գոնէ ասոնցմէ մէկը շէն էր եւ կանգուն իբրեւ եպիսկոպոսական արքայ, որուն եպիսկոպոսը կը մասնակցէր Ստեփանոս կաթողիկոսի դէպի վասպուրական կառարած նահապետութեան, ուր կ'երթար Վանի կաթողիկոսը յանդիմանելու:

2) Ստեփանոս կաթողիկոսի դէպի վասպուրական

Եւ ասոնց բոլորն ալ իրեն հետ առնելով զնաց Վասպու-
րական, Վահանը յանդիմանելու:

Իսկ ԱրուսաՀլ Թաղաւորը, առանց անոնց երեսը
տեսնելու, կարգադրեց որ բոլորը միասին ղրկուին ու
դրուին Աղթամար կղզին:

Բանտուածի իրենց կեանքին մէջ խոնարհողները,
կամ իրենց առած քայլին համար զղջացողներէն ոմանք
աղատեցան անկէ. մանաւանդ Մովսէս վարդապետն ու
Բարդէն վանականը (Չամչեան, Բ. հ. էջ 840): Իսկ
Ստեփանոս կաթողիկոսն ալ ղրկեց Կոտորակ բերդը
(971), ուր մնաց ան քանի մը ամիս եւ վախճանեցաւ
972ին (Օրմ. «Հայոց Եկեղեցին», էջ 249):

Այդ տարին մեռաւ նաեւ ԱրուսաՀլ (Համադասպ)
Վասպուրականի Թաղաւորը, 19 տարի Թաղաւորելէ
յետոյ:

ԱրուսաՀլ երեք որդիներ ունէր. Սահակ Աշոտ, Խա-
չիկ Գուրգէն եւ Կրտսերը՝ Յովհ. Սենեքերիմ, որոնք
իրենց հօր ԱրուսաՀլի մեռնելէն վերջ երեքն ալ իրենց
կարգին, միասին Թաղաւորեցին: Աշոտը Վասպուրա-
կան աշխարհին առ հասարակ: Գուրգէնը անոր մէկ մա-
սին Անձեւացեաց, իսկ Սենեքերիմը Ռշտունեաց դաւա-
ռին վրայ:

Այս երեքին մասին ալ զովեստով կը խօսի Սբ. Գր.
Նարեկացին, որ ժամանակակից էր անոնց եւ ականատես

կատարած նամբորդութեան հորձեանի եպիսկոպոսին
հետ միասին ըլլալը փաստ մըն է որ ժ. դարուն շէն էր
նաեւ հորձեանի Ասագ վանքը: Զի գիտցուիր ասկայն
քէ այդ դարուն պարզ եպիսկոպոսակա՞ն արքունի մըն էր
Ասագ վանքը քէ միեւնոյն ատեն դպրեմանք, ինչպէս
կը փայլէր ժԳ, ժԴ, ժԵ եւ ժԶ դարերուն: (Տարեգիրք
Քղիի Հայր. Միութ., էջ 26-28):

(Չամչեան, Բ. 4. էջ 840) :

×

Ս. Գրիգոր Նարեկացին ծնաւ 951 թուին : Որդին էր Անձեւացի Խոսրով եպիսկոպոսին : Իր գլուխ գործոց Նարեկը լրացուց 1002 թուականին :

Աչոտ Ողորմած Թաղաւորի մեռած օրն իսկ, յաջորդեց իրեն անդրանիկ որդին Սմբատ Բ., 977-989 : Աչոտ Ողորմածի եւ Սմբատի օրովն էր որ կը գործէր Տրդատ ճարտարապետը : (Չամչեան, Բ. 4., էջ 850) :

Զմչկիկ Վասլի դէմ, բիւզանդական դահուն շուրջ, Վարդի եւ Փոկասի կողմէ կատարուած ապստամբական խլրտումներէն յետոյ : Այս անգամ Չորտուանիլ անուն Մաղիսարոսը որ Տայեցի Հայոց հետ ազգականութիւն ունէր, գլուխ բարձրացուց, ապստամբեցաւ եւ բռնացաւ Դերջանի եւ Տարօնի կողմերը, եւ նեղութիւններ տուաւ այդ դաւառներու ժողովուրդին :

Զմչկիկ Վասիլի զօրավարներէն Ժանը 989 թուին չափ մը զօրքերով յարձակեցաւ Չորդուանիլի վրայ, սակայն առաջին անգամ կորուստներ ունեցաւ եւ վրտանդուեցաւ անկէ : Յետոյ սակայն երկրորդ յարձակումին յաղթեց անոր Դերջանի Բաղառիճի դաշտին մէջ, սպաննելով զայն : Եւ անկէ վերջը, Զմչկիկ Վասլի Թաղաւորութեան այդ սահմանները խաղաղեցաւ (տես Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 850) : Ուրեմն այդ թուականներուն — Աչոտ Ողորմածի մեռնելէն յետոյ — Բաղրատունեաց Թաղաւորութիւնը փոքրացած էր, Արարներն ալ քիչ մը քաշուած ըլլալով, միջին այդ դաւառները Դերջանէն Տարօն ինկած էր դարձեալ բիւզանդական Թաղաւորութեան սահմաններուն մէջ :

ՎԵՐՁԻՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ
ԵՒ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈՔՐ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Բաղբատունեաց հարստութիւնը բնաւ չկրցաւ ընդ-
դէրկել ամբողջական Հայաստանը :

Արտաքին թշնամիներէն աւելի, ներքնապէս ան մը-
նաց միշտ պառակտուած :

Նախարարական եւ արքունի տան իշխանադանց միջեւ
աւելի խիստ եղաւ դահուն տիրելու շուրջ հակամարտու-
թիւնը քան որ էր Արշակունեաց հարստութեան դարե-
րուն :

Թէպէտ կորովի եւ քաջ մարդիկ էին իշխանադունք
կամ նախարարութիւնք, այնու սակայն ղուրկ էին ա-
նոնք հասարակաց հայրենիքի մը զաղափարն ունենալու
գլխաւցուլթենէն :

Թաղաւորութեան բարձրանալու իրենց չափազան-
ցուած մարմաջը թոյլ չէր տար իրենց ստորադնահատե-
լու իրենց փառասիրութիւնները : Եւ միահամուռ գին-
ուելու համայնական հայրենիքի մը սպառնացող վտանգ-
ներուն դէմ :

Այս կացութեան հետեւանքն այն եղաւ որ Հայաս-
տան եօթը թաղաւորութեանց բաժնուեցաւ : Մենք տե-
սանք թէ ինչպէս ձեւացան Կարուց եւ Վասպուրականի
երեք թաղաւորութիւնները, Արուսահլի մահէն յետոյ :
Սիւնիք որ Երասխէն մեկնելով Սեւանայ լիճին երկիր-
ները կը բովանդակէր, 970ին անկախ հռչակուեցաւ :

Լոռի, 982էն ի վեր, բաժնուելով Հայաստանի դե-
րիշխանութենէն, այդ դարէն մինչեւ 13րդ դարու կէ-
սին, այդ քաղաքը թաղաւորական տան ոստանը եղաւ
Բաղբատունեաց Բ. ճիւղին, կոչուած Կորեկեանք : Տայ-
քի մէջ, 983ին, Բաղբատունի տունէն հիմնուեցաւ վրա-

կան նոր հարստութիւն մը, որուն պետը Դաւիթ Կիւրեղապատ, բիւզանդական կայսեր աջակցութեամբ, արքայական թագը կապեց գլխուն:

Բագրատունի հարստութեան կեդրոնական տունը, դրեթէ լուրջ ձեռնարկներ չկատարեց, իր շուրջը օր ըստ օրէ բուսնող եւ աճող թագաւորութեանց սանձելուն, որոնց օրինակէն խրախուսուած, ամէն մէկ նախարար կը ձգտէր իր դաւառին մէջ ինքզինք թագաւոր հռչակելու իր պատկան դաւառին: Ընդհակառակը Բագրատունիք իրենց շուրջը աճող թագաւորութիւնները միայն միջոցը կը համարէին հնազանդութեան մէջ պահելու իրենց փառասէր նախարարները:

Բագրատունեաց թագաւորութեան հեղինակութիւնը աճեցաւ Սմբատ Բ.ի եւ Գագիկ Ա.ի օրով:

Սմբատ Բ., մականունեալ Տիեզերակալ, անդրանիկ որդին էր Աշոտ Ողորմածի, որ անոր դահուն հետ նաեւ ժառանգեց անոր շինարարական ազնիւ յատկութիւնները (977-989):

Արտաքին ազդակներն ալ նպաստեցին անոր տասն երեք տարիներու փառասլան թագաւորութեան: Յունաց կայսրերը, մասնաւորաբար Չմչկիկ Յովհաննէս, տկարացուցած էին արաբական զօրութիւնը եւ Ատրպատականի ոստիկանութիւնը, որոնք հրաժարած էին Հայաստանի վրայ իրենց ոտնձգութիւններէն:

Հայաստան 913էն ի վեր դադրած էր ըլլալէ հարկատու Պաղտատի ամիրայետութեան: Այդ պատճառաւ ալ արքունի դահը հարստացած էր:

Գ Ա Գ Ի Կ Ա.

Սմբատ Բ.ի յաջորդեց իր եղբայրը Գագիկ Ա., որ իր իմաստութիւնով եւ մեծագործութիւններով Բագրատունեաց թագաւորութեան փառքը եղաւ: Անոր օրով Հայաստան իր զօրութեան գագաթնակէտին հասաւ:

Ան պատկառանք եւ յարգանք պարտադրեց արտաքին աշխարհին իր զօրութիւնովը: Արաբները անոր արքայից արքայ տիտղոսը տուին: Իր օրով, Յունաց Արշակունի Վասիլ Բ. կայսեր (976-1025) եւ Պուլկարիոյ Հայկազն Սամուէլ Դերջանցի թագաւորին միջեւ տեղի ունեցաւ արիւնալի պատերազմը, ուր անիկա չէզոք դիրք բռնեց: Պուլկարական բանակին մէջ շատ մը հայ զինուորներ եւ բարձրաստիճան սպաներ կային, որոնք քանի մը անգամ յունական բանակները ետ մղեցին (տես Պ. Հ., Հ. Ա. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 421):

Գագիկ Ա. իբրեւ աշխարհաշէն թագաւոր, տուրքերը թեթեւցուց եւ իր բոլորանուէր ոգիով նուիրուեցաւ ժողովուրդին զարգացման գործին: Իր օրով, բարեգործական, կրթական եւ վանական հիմնարկութիւնները բազմապատկուեցան: Երկրագործութիւնը եւ վաճառականութիւնը ծաղկեցան եւ այնպիսի մղում մը ստացան որ Անին, Նախիջեւանը, Արծն եւ Բաղէշ առեւտրական մեծ կեդրոնները իրենց տեղական ապրանքները կը փոխանակէին բիւզանդական կայսրութեան, արաբական, պարսկական եւ հնդկական երկիրներու ապրանքներուն հետ, հաղորդակցութեան ապահով եւ դիւրին միջոցներով:

Գագիկ Ա.ի օրով էր որ Անիի բնակչութեան թիւը մէկ միլիոնի բարձրացաւ, որովհետեւ փարթամութեան մէջ հեշտալի կեանք մը ապրելու համար ժողովուրդը օր ըստ օրէ հոն կը լեցուէր: (Պ. Հ., Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հ., էջ 421-422):

Գաղիկ առաջինի ժամանակաշրջանին էր որ (922), իբրեւ պատմիչ յայտնուեցաւ, Տարօնի Ստեփաննոս վարդապետը Ասողիկ կամ Ասողնիկ կոչեցեալը, որ Սարգիս Ա. Սեւանցի Կաթողիկոսի (ընտրուած եւ Անի փոխադրուած 992 Մարտ 29ին, հրաժարած 1016ին (Օրմ. Հայոց Եկեղեցի, էջ 249) հրամանաւ դրեց պատմութիւնը Հայոց ազգի ծագումէն մինչեւ մեր օրերը: 1000 կամ 1004 թուականը:

Սարգիս Կաթողիկոսի ընտրութեան չորրորդ տարին 995 թուին (Ասողիկ Գ. 36): Յաւուրս քաղոց ամսոյ (դեկտեմբեր) եղեւ դետնաշարժութիւն սարսափելի, ի սահմանս Հաշտենից, Խորձեանի, Ծովաց, Բալուայ եւ Պաղնայ: Եւ տեւեց եօթը ամիս. մեծամեծ քանդումներ տեղի ունեցաւ: Այս մասին կը դրէ Ասողիկ, ինքը վկայ ականատես (Չամչեան, Բ. 4., էջ 877-878):

«Բոլորովին փլան ասէ շինուածք ամենայն. ի հիման է դղորդեալը, ըստ դրեցելումն թէ շարժէ զառ ի ներքոյս, առ ի հիմանց, եւ սիւնք նորա ծողան, եւ կամ թէ որ հայի յերկիր եւ տայ դողալ սմա: Փոխանակ մարդարէիցն, արար Աստուած որմոցն աղաղակել: Եւ փոխանակ առաքելոցն, լերինք ձայն արձակեցին: Զի ծանեցին եւ իմասցին անդգայք, զահաւոր զօրութիւն Աստուծոյ: Որք ոչ լուան ի լրոյ զփորձ առցեն տեսութեամբ եւ չարչարանօք անձանց: Զի հերցեան լերինք ի վատառեցան վեմք. բացան աղբիւրք եւ ջուրք յանջրդին տեղիս. եւ ցամաքեցան ելք սովորական ջուրք. դաշտք ծածանէին, եւ լերինք որպէս թէ առ միմեանս խոնարհէին: Ծիտոյ նմանութեամբ փուշոյն ծառացելոյ զօդսն լւոյր, եւ ամենայն շինուածք քաղաքաց, դիւղից եւ ագարակաց տապալեալ՝ զընակիւնսն ի ներքոյ առնուին, մեռեալս եւ կիսամեռս զնոսա առնելով: Եւ մնացելոցն կեն-

դանեաց ճիւղը լալեաց եւ վայք ողբոց ի վեր բարձրանայր : Եւ ի բերդն Բալու հանդերձ շինուածովն , եւ քարն եւս փլուզանիւր : Խարխարեալ Ճապաղջուր բերդին Դիլաթայ , Աթթախայ եւ Ամդայ : Եւ ամենայն քար ու կիր գեղեցկաշէն եկեղեցեաց եւ ասարանից : (Չամչեան , Բ . հատոր , էջ 877) :

Երկրաշարժի այս եօթն ամիս տեւող ահարկու դէպքը ուրեմն սլատահած է Արածանիի հիւսիսային եւ հարաւային ամերրուն :

Հարաւային ամերրուն արեւելքէն արեւմուտք Պաղնատունը եւ Ծովաց դաւառը , Պաղնատունէն ուղիղ հարաւ , ցնցելով նաեւ Տիգրանակերտը , Ամիդ : Իսկ հիւսիսային ամերրուն , դարձեալ արեւելքէն արեւմուտք , Հաշտեանքը , Ճապաղջուրը , Հանձիթը եւ Խորձեանը : Այժմու Վարդոյ-կոյնուկը Բալուն (Արածանիի հիւսիսային ամերրուն : Միջին դարու Խորձեանը , որ ներկայ ժամանակներու Բիլին է , բաղկացած Արշամունիք , Անդեղ տուն եւ Խորձեանի արեւելեան մարդերով : Յընցումները որ եօթն ամիս տեւած է , սլատմիչին դրածին նայելով , Արածանիի արեւելեան երկու ամերրուն աւելի ուժեղ եղած են և շատ վնասներ սլատճառած են , քան Արածանիի արեւմտեան երկու ամերրուն գտնուող տեղերուն : Որովհետեւ վնասուած տեղերու մասին Ասողիկ յատկապէս կը յիշէ անունները «ի բերդն Բալու հանդերձ շինուածովն եւ քարն (ժայռ) եւս փլուզանիւր» : Ո՛վ տեսած է Բալու քաղաքը Արածանիի անմիջապէս ամին , տեսած կ'ըլլայ նաեւ ժայռը , քաղաքին վերեւը , որ հարաւային գաղաթին , ժայռային անջատուած մասեր ունի , հաստ շղթաներով շղթայուած , անտարաւոյս անկումի վտանգներէն յետազային քաղաքը ազատ պահելու նըպատակաւ եղած : Յետոյ կու տայ անունները Ճապաղ-

ջուր բերդին Դիլաթայ, Աթթախայ եւ Ամդայ (Տիգրանակերտ) : Բայց չի խօսիր, օրինակ, Ծովաց քաղաքներու ինչպէս Խարբերդի Կիւմիւշ Մատինի : Ինչպէս նաեւ սլատմական Խորճեանի արեւմտեան եւ հարաւային արեւմտեան մասերուն դռնուող տեղերու մասին, ուր այդ դարուն, Խոզան անունով դաւառը, իր Ձմշկածադով միասին, սլատմութեան բեմին կը տեսնենք : Հինգերորդ դարուն, «Աղգաց Երկիր» անունով տեղերուն, հարաւ արեւմտեան մասերուն վրայ :

×

Քրիստոսի ճիշդ 1000 թուականին, Յունաց Վասիլ կայսրը, Կիլիկիոյ Տարսոն (Թարսուս) քաղաքը կը դռնուէր, երբ իմացաւ Տայքի իշխանին, Կիւրեղասպատ Դաւիթի մահուան լուրը, եւ անոր ըրած կտակը, որ Կեդրոնոսն ալ կը յիշէ (Չամչեան, Բ. հ., էջ 881), փութաց Տայոց աշխարհն հասնելու :

Կայսրը Մելիտինէ (Մալաթիա) հասնելուն, Սերաստիայէն խումբ մը քահանաներ, յատկապէս իրեն համար հոն եկած ըլլալով, մօտեցան անոր եւ բողոքեցին — անշուշտ Սերաստիոյ — Մետրապօլիտին :

Կայսրը լսելով անոնց բողոքը, հրամայեց անոնց, որպէսզի յետ այդու համարձակ կատարեն հայկական պաշտամունքները : Հայոց եկեղեցւոյ կոչնակները աներկիւղ հնչեցնելով (Չամչեան, Բ. հ., էջ 881) :

Ուրեմն այդ դարուն, երբ Բագրատունեաց Հարըստութիւնը ունէինք, Փոքր Հայքի, Յոյներէ տիրապետուած դաւառներէն, Սերաստիոյ շրջանին մէջ, յոյն Մետրոպօլիտը արդիւրած էր Հայոց եկեղեցիներուն կոչնակները հնչեցնելը : Ու մենք, դեռ մինչեւ ներկայ դարուն, արեւմտեան կողմն աշխարհի քրիստոնեայ թաղաւորներուն կանգուն մնալու մաղթանքներ ըրած ենք,

մեր եկեղեցիներուն մէջ: Անոնցմէ քրիստոնեայ Հայաստանի ազատութիւնը աղերսելով:

Դէպի Տայք ըրած այդ ճամբորդութեան ընթացքին, Դերջան եկաւ Նիւրկերտի ամիրան, պատուելու համար Վասիլ կայսրը, որ իր կարգին պատուեց ամիրային իշխանութիւնը: Եւ շատ մը պարգեւներով իրմէ արձակեց: Եւ հրաման ըրաւ Տարօնոյ եւ Չորրորդ Հայոց ուժերուն օգնել ամիրային երբ անիկա օգնութեան կոչ մը ընէ իրենց:

Ասկէ կը հետեւցուի ուրեմն, թէ Զաչկիի Յովհաննէս կայսեր կատարած արշաւանքներէն վերջը, հայկական Տարօնը, Հաչտեանքը եւ Խորձեանը յունական տիրապետութեան ներքեւ կը գտնուէին: Եւ այդ շրջաններէն մասնաւորաբար Չորրորդ Հայքը ուրեմն Բաղրատունեաց թագաւորութեան մաս չէին կազմած:

«Այդ ճամբորդութեան ընթացքին կայսրը անցաւ գնաց Արշամունիք դաւառի Երեզ քաղաքը» (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 881):

Ասկէ կը հասկնանք թէ Հաչտեանքն ալ, ինչպէս Տարօնը, Յունական տիրապետութեան տակ էին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՂԱՆԴ ՄԸ

Գրիգոր Մադիստրոս խօսելով նոր աղանդին շուրջ, այդ աղանդին յարողները կը կոչէ «խնեալք, խցեալք ի խաւարի»: Այդ աղանդաւորներուն գլխաւոր կեդրոնը ցոյց տալով Ապահոնեաց Թոնտրակ գիւղը, այժմու Կորը: Ապահոնիքը հին Հարքն է եւ Ժամանակակից Պուլանդը: Թոնտրակ գիւղէն դատ այդ աղանդաւորներէն կը գտնուէին նաեւ Մանանդիի Թուլայլ գիւղը. ուրիշներ ալ, որոնք կը բնակէին Խնուս կամ Խնուս ա-

ւանը: Գր. Մաղխատրոսը կը կոչէ Խնուկեցիք, յատկապէս ասոնց համար ըսելով «ի խաւարի խցեալներ»:

Պատմիչը մէջ կը բերէ նաեւ Լաստիվերտցիէն Գլ. ԻԲ.: Այն Ժամանակուայ (1002) Հարք դաւառին առաջնորդն, Յակոբոս եպիսկոպոս ոմն. որ ասոնց չար աղանդին ծուղակին մէջ բռնուած էր (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 887):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Յովհաննէս Սմբատ Գ. յաջորդեց իր հօրը (1020-1042) Գաղիկ Ա.ի: Խաղաղ բնութեան տէր մէկն էր սա, բայց քիչ մը վախկոտ:

Իր կրտսերը Աշոտ, վառվռուն քաջ երիտասարդ մըն էր, որ չկրցաւ հանդուրժել Հայաստանի դահուկ վրայ եղող իր եղբորը Յովհաննէս Սմբատի մեղկ, դանդաղ եւ թուլամորթ կառավարութեան, որ անընդունակ էր կենսունակութիւն տալու Հայաստանին, անոր բարդաւաճ վիճակ մը ապահովուելուն համար:

Այս մտածումներով Աշոտ արշաւեց դահուկ դէմ, Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունիէն օգնութիւն ստանալով:

Յովհաննէս Սմբատ թէեւ 60,000 զօրք ունէր եւ թաւաւորութեան կարեւորագոյն ամրութիւնները իր ձեռքն էին, սակայն չուարեցաւ:

Բայց Վրաց թաւաւորին դեսպանը ներկայացաւ եւ օգնութիւն առաջարկեց Յովհաննէս Սմբատի, որ նախ մերժեց, սակայն յետոյ համաձայնեցաւ:

Վրացի իշխանը, Յովհաննէս Սմբատի հետ միասին, Հայոց բանակին գլուխն անցած, դացին ապստամբ Աշոտին վրայ: Աշոտ քաջութիւն ցոյց տուաւ եւ վիրաւորեց Վրացին: Յովհաննէս Սմբատ արիւնհակ դաւաճեց:

բաղժին մէջ խոյս տուաւ եւ դնաց Անիի պարիսպներուն մէջ պատսպարուեցաւ, մինչդեռ իր բանակին մէջէն կարեւոր թիւ մը Ախուրեանի մէջ խեղդուեցաւ: Աչոտ յաղթական հասաւ Անիի դուռներուն առջեւ: Սակայն, նախարարները, Պետրոս Գետադարձ (1016) Կաթողիկոսը, Վրաց Գէորգի թաղաւորին հետ միասին միջամտեցին, եւ երկու եղբայրները հաշտեցուցին: Յովհաննէս Սմբատ Անիի եւ շրջականներուն թաղաւորեց, իսկ Աչոտ Պարսկաստանի եւ Վրաստանի սահմանակից երկիրներուն: Պայմանաւ որ իր եղբոր մահէն յետոյ իշխէ ամբողջական Հայաստանին:

Այս հաշտութիւնը կեանք չունեցաւ: Աչոտ միշտ դաւերով ուղեց վերջ տալ իր եղբոր կեանքին, բայց չհաջողեցաւ: Իր լարած դաւադրութիւնները ապարդիւն անցան: Ի վերջոյ քաջուեցաւ իր կալուածներուն մէջ եւ նստուեցաւ զբօսանքներու եւ որսորդութեան: Նախապէս իր եղբայրը սպաննելու երկու ուրիշ փորձեր կատարելէ վերջը: Այդ փորձերէն մէկը՝ Վրաց Գէորգի թաղաւորին միջոցաւ, որմէ Յովհաննէս Սմբատ ազատուեցաւ երեք բերդեր կաշառք տալով:

Երկրորդ փորձը կատարեց Ապիրատ իշխանի միջոցաւ, որ սակայն Յովհաննէս Սմբատը ծուղակի մէջ բռնելէ յետոյ փոխանակ սպաննելու, տարաւ զայն Անի եւ նստեցուց իր դահլ, ըսելով. «Լաւ եւս է որ Հայերը իմաստուն թաղաւորի մը հնազանդին քան թէ քաջ, բայց անսիրտ բռնաւորի մը»: (Պատմ. Հայոց, Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. հատոր, էջ 422):

Աչոտի վրէժխնդրութենէն զերծ մնալու համար, Ապիրատ ապաստանեցաւ Դուին, ուր Ապուլսովար Ամիրայէն սպաննուեցաւ իբրեւ լրտես:

ՏՈՒՂՐԻԼ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մինչ Աշոտ եւ Սմբատ Բագրատունեաց զահուն տիրելու հակամարտութեանց մէջ եղբայրասպան կռիւի մէջ էին, Տուղրիլ վայրագարար իր անկիրթ ուժերը Հայաստանի վրայ արձակեց, որոնք առաջին անգամ մտնելով Վասպուրական, ահ ու սարսափ տարածեցին հոն, իրենց անճոռնի երեւոյթով, հուրի ենթարկելով երկիրը:

Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորը իր ուժերը տրամադրելով իր Դաւիթ որդւոյն եւ Շապուհ սպարապետին, զրկեց Տուղրիլի վայրենի հրոսակներուն դէմ, որոնք յաղթուեցան, եւ Տուղրիլ իր արշաւանքը շարունակեց ու մտաւ Հայաստանի սիրտը, յառաջանալով Յովհաննէս Սմբատի երկիրը, իր ետեւ թողլով անհամար դիակներ եւ աւերակոյտեր:

Տուղրիլ Հայաստանէն անցաւ Պարսկաստան եւ Պարսից թագաւորութիւնը վերականգնեց: Սենեքերիմ Արծրունին, Հայաստանի յուսահատական վիճակը տեսնելով եւ տուղրիլեան բանակներուն դիմադրելու Յովհաննէս Սմբատի անկարողութիւնը, իր որդին Դաւիթը զըրկեց Վասիլ Բ. Յունաց կայսեր, Վասպուրականի իր կալուածները Սերաստիոյ հետ փոխելու առաջարկով:

Վասիլ Բ. կայսրը ընդունեց առաջարկը եւ հրովարտակով մը հաստատեց. որով 1021 թուականին վերջացաւ Արծրունեաց թագաւորութիւնը: (Պ. Հ., Հ. Ս. Տ. Մ., Բ. տպ., Բ. հատոր, էջ 426):

Դաւիթ երբ իր հօրը Սենեքերիմի մօտ դարձաւ հրովարտակովը զոր Վասիլ Բ. կայսրը ստորագրած էր, Սենեքերիմ համաձայնեցաւ եւ չորս հարիւր հազար հրատակներով անցաւ յունական Հայաստան, տալով Վասիլի ընդարձակ եւ արդիւնաւոր չորս հազար զիւղեր

(ըստ Հ. Ս. Տ. Մ. ի՝ հաղար), եօթանասուն երկու բերդեր եւ տասը քաղաքներ, փոխարէնը ընդունելով Սեբաստիա, Լարիսա եւ Աւարա քաղաքները:

Սենեքերիմ, իր բոլոր աղբականները, աղատադունդ զօրքը եւ ռամիկ գիւղացիութիւնը, գրեթէ իր երկրի բնակչութեան երրորդ մասը, իրենց ունեցածներով, հետն առած զնաց եւ բնակեցաւ Սեբաստիա, տանելով նաեւ իրեն հետ Վարադայ վանքի Սբ. Խաչը, եւ հոն շինեց Սբ. Նշանի վանքը:

Սենեքերիմի հետ, Վասպուրականէն դադթող իշխաններէն ոմանք, ճանապարհին քաղաքներ շինեցին, որոնց մէջ կը յիշուին Ակն՝ Եփրատի ափին՝ եւ Արաբ-կիր քաղաքները:

Սենեքերիմ մեռաւ Սեբաստիոյ մէջ 1026ին: Եւ իր կտակին համաձայն իր մարմինը փոխադրեցին Վասպուրական: Ասիկա կը նշանակէ թէ հայրենի երկիրը ձգելէն, Սենեքերիմ զոյժացեր էր: Դարձուցին Վասպուրական նաեւ Վարադայ Խաչը, զոր իրենց հետ տարած էին:

Սենեքերիմի մահէն յետոյ Թադաւորեց ի Սեբաստիա, իր անդրանիկ որդին Դաւիթը (1027-1037), որմէ յետոյ Թադաւորեց անոր կրտսերը Ատովմ 1037 թուին. (Չամչեան, Բ. հ. էջ 903-909):

ԱՆԻՆ ԻՆՉՊԷՍ ԿԸ ՎԱՃԱՌՈՒԻՐ

Բիւզանդական դահուն հարկատու Վրաց Գէորգ Թադաւորին ապստամբական միտումներուն համար, Վասիլ կայսրը, Յովհաննէս Սմբատ Բագրատունիէն օգնութիւն դտնելով յարձակեցաւ Վրաստանի վրայ եւ ապստամբութիւնը արեան մէջ խեղդեց: Անմարդկային

Ջարդեր կատարելով հոն, առանց սեռի խտրութեան: Եւ արշաւեց այս անգամ Հայաստանի սահմանները: Յովհաննէս Սմբատ տկարամիտ եւ անխոհեմ կայսեր վրէժխնդրութենէն վախնալով, միեւնոյն ատեն Տուղրիլի ուժերուն դէմ պաշտպան մը ունենալու յոյսով, առանց թագաւորութեան ժառանգորդին՝ իր եղբօրը Աշոտին հետ խորհրդակցելու Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին միջոցաւ երդուեցաւ կայսեր, իր պետութիւնը, Անի քաղաքով միասին, անոր թողուլ իր մահէն յետոյ:

Կայսրը Վասիլ, Տրապիզոնի մէջ լաւ ընդունելութիւն ըրաւ կաթողիկոսին, 1024ին:

Կոստանդին, եղբայրը Վասիլի որ յաջորդած էր 1025-1028, մահուան անկողնին մէջ իր խղճմտանքին դէմ դտնելով Անին գրաւելը անմիտ պայմանագրութիւնով մը, իր մօտ կանչեց կաթողիկոսարանի հիւրընկալ Կիրակոս քահանան, իբրեւ վստահելի անձ եւ անոր յանձնեց Յովհաննէս Սմբատէ Վասիլ կայսեր ղրկուած Անին տալու խոստում՝ բովանդակող նամակը, խնդրելով որ վերադարձնէ Յովհ. Սմբատին, խորհուրդ տալով որ Անին եւ երկիրը ուղղակի դահուն ժառանգորդներուն տայ: Ինքը հայաղբի ըլլալուն պատճառաւ մեղքեցած ըլլալով (1029):

Այս նամակը որ պէտք էր Յովհաննէս Սմբատի վերադարձուէր, վեց տարի իր քով պահեց քահանան եւ ապա ծախեց Կոստանդին կայսեր յաջորդող Միքայէլ Ե. կայսեր (1041-1042), ու փոխարէնը ոսկիներ ստացաւ, պատճառ դառնալով Հայաստանի զլխուն նոր պետներուն:

×

ԳԱԳԻԿ ԵՐԿՐՈՐԴ,

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱԻՈՐԸ

1042 թուականին, Գագիկ Բ. երբ Բագրատունեաց դահը կը բաղմէր, իր հայրը Աշոտ, քիչ յետոյ նաեւ

իր հօրեղբայրը Յովհաննէս Սմբատ թագաւորը մեռած էին: Եւ Հայաստան վտանգաւոր դրութեան մէջ էր: Մէկ կողմէն սելճուկ Թուրքերու եւ միւսկողմէն բիւղանդական ղիտաւորութիւններուն, որոնք կ'ուզէին Հայաստանը կայսրութեան մէկ նահանգը դարձնել:

Աւելի սպաննիչ վտանգ մըն էր, ներքին պառակտումը, որ կար այդ օրերուն Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ ստեղծուած երկու կուսակցութիւններով: Ատոնցմէ միոյն՝ Յունական կուսակցութեան՝ գլուխը կը գտնուէր, Հայաստանի թագը ձեռք ձգելու փառամոլութենէն, հայրենիքին դաւաճանող Վեստ Սարգիսը:

Միեւնոյն ցեղին երկրորդ Վասակ Սիւնին: Ան կրթնած էր Միքայէլ կայսեր, որ այդ օրերուն դաւաճան քահանայէն իրեն հաճուած համաձայնադրին հիման վրայ Անին եւ շրջակայ դաւառները կը պահանջէր: Երկրորդին՝ աղգային կուսակցութեան՝ գլուխն էր սպարապետ Պահլաւունի Վահրամը, որ պաշտպան կը հանդիսանար դահաժառանգին եւ աղգային շահերուն: Անիի դահը հաստատուն հիման վրայ պահելու անկեղծ ձրդատումներով:

Կայսրը քանի մը անգամ իր բանակներով մտաւ Հայաստան եւ ջարդուեցաւ. վերջին անգամ Անիի պարիսպներուն տակ:

Միքայէլ կայսեր այս բանակներուն ջարդուելէն վերջն էր որ, Պահլաւունի քաջ սպարապետը Վահրամ, օրինաւոր դահաժառանգ Գագիկը դադտնի միջոցներով Անի մտցուց: Եւ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին օծել տալով բաղմեցուց Բագրատունեաց դահը, որուն առջեւ հաւատարմութեան իրենց երդումը կատարեցին աւագանին եւ պետերը:

Պահլաւունի Վահրամի խորհուրդներով, երիտասարդ թագաւորը իր արքայավայել ձիրքերով երկիրը

լաւ վարեց եւ ամէն ինչ խաղաղութեամբ կ'ընթանար, որով հայ ժողովուրդին սլաշտամունքին առարկան դարձաւ Գաղիկ:

Սակայն Վեստ Սարգիս հանդիստ չնստաւ, եւ վերջի վերջոյ իր ապաստանած Սուամասոս բերդաքաղաքէն Միքայէլ կայսեր յաջորդող Մոնոմախոս կայսեր խորհուրդ տուաւ Անին պահանջելու:

Գաղիկ պատուով ընդունեց կայսեր պատգամատարը, բայց մերժեց իր նախորդին խոստումը կատարելը: Եւ անկէ վերջը Անիի վրայ քալող Ասիա անուն զօրավարին բանակը ջարդեց: Երկրորդ անգամ ջարդեց նաեւ Նիկողայոս զօրավարին ոյժերը, նախապէս ընծաներով զինաթափ ընելով Ապուսուարը, որ թելադրուած էր Մոնոմախոսէն Գաղիկին վրայ քալելու:

Պատերազմով Անին առնելէն յուսահատած կայսրը, դարձեալ Վեստ Սարգիսի խորհուրդով, խարդախութեամբ Գաղիկը Պուլիս հրաւիրեց, ինչ որ մերժուեցաւ Գաղիկէն: Երկրորդ թուղթով մը, որ խաչի եւ Աւետարանի վրայ երդուելով հրաւիրած էր, Վահրամ Պահաւունիի եւ ազդայնական աւագանիներու խորհուրդով Անիի բանալիները Գետադարձ Պետրոս կաթողիկոսին յանձնելով Գաղիկ, դնաց Պուլիս: Եւ կայսերական իշխաններէ շրջապատուած արքայաւայել ընդունելութեամբ, բիւզանդական արքունիքը մտաւ, ուր Մոնոմախոս կայսրը, քանի մը օր վերջը, պահանջեց Գաղիկէն Անին եւ Շիրակը յանձնել, դահէն հրաժարիլ պահանջելով անկէ:

Գաղիկ բողոքեց, որուն վրայ աքսորուեցաւ Մարմարայի Իշխանաց կղզիներէն մէկը:

Պետրոս կաթողիկոսն ալ դաւեց, եւ Սամուսատի յոյն իշխանին միջոցաւ համաձայնելով կայսեր հետ, Անիի քառասուն բանալիները զրկեց Պուլիս: Կայսրը՝ իր

աքսորաւայրէն բերել տալով Գաղիկը, ցոյց տուաւ բանալիները, ըսելով. «Նախարարներդ իրարու հետ համաձայնած, ինծի զրկեցին Անիի բանալիները:»

Գաղիկ Բ.ի ընդդիմութիւնները անարժէք մնացին եւ դահէն հրաժարեցաւ, եւ անոր փոխարէն ստացաւ Կապադովկիոյ Պիղու քաղաքը, Պոլսոյ Վոսպորի ափին պալատ մը, 1045ին: (Պատմ. Հայ. Հ.Ս.Տ.Մ., Բ. հ. էջ 431-34) Ասոնց հետ նաեւ ուրիշ կալուածներ Կապադովկիոյ, Խորճենիոյ եւ Լիկանդիոյ շրջաններուն, կ'աւելցնէ Չամչեան, Բ. հ. էջ 835, որ թուականի երկու տարուան նուազ տարբերութիւն մը ունի:

Այս ձեւով վերջացաւ նաեւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնն ալ, որուն թուական կու տան Լաստիվերոցի եւ Ուոհայեցի ժամանակագիրները, Վարդան, Կեղրոնոս եւ Սկեղիկոս պատմիչները՝ 1046:

Նոյն տարին նմանը չտեսնուած երկրաշարժ մը կը պատահի Յունիս 17ին, որմէ արկածեալ դլխաւոր տեղը եղաւ Երզնկա քաղաքը ուր տասն եւ հինգ հազար հոգի մեռան եւ հինգ հազար հոգի ալ խորտակուած վիճակով աղատեցան: Ուր, բացի ուրիշ ատեններէ, նաեւ 907 թուականին ալ զարհուրելի երկրաշարժ մը պատահելով, երեսուն երկու հազար մարդկային կեանքեր անհետացած էին: (Չամչեան, Բ. հ. էջ 936):

Յաջորդ տարին (1047 թ.) Անիի հայատեաց յոյն կառավարիչը Կամէնաս, իբր թէ կայսրէն ստացած սուտ հրամանագրով մը, Պետրոս կաթողիկոսը զրկեց Կարնոյ Արծն քաղաքը, ուր զայն մեծ պատիւներով եւ ուրախութեամբ ընդունեցին:

×

Եւ մինչ դահազուրիկ Գաղիկ նշաւակ դարձած էր յունական ատելութեան և կը թափառէր աստ անդ, Տուղրիլ իր ոյժերը վերստին Հայաստանի վրայ նետեց: Եւ

Տուղրիլի եղբայրը Իսլրահիմ առանց լուրջ արդեւքի հանդիպելու, 1098էն մինչեւ 1054, քսանչորս հայկական դաւառներ աւերակ դարձուց: Եւ քալելով դէպի հիւսիս արեւմուտք, եկաւ եւ պաշարեց Կարին դաւառի Արծն բաղմամարդ, հարուստ եւ նշանաւոր քաղաքը, որ ութ հարիւր եկեղեցիներ ունէր: Թէոդուսիոսէն երեք ու կէս ժամ հեռու դէպի արեւմուտք, ուր այժմ կայ Խարարչ դիւղը: Իսլրահիմի ոյժերը կողոպտելէ վերջ Արծնը, կրակի տուին եւ դաւառին 150.000 Հայերը իբրեւ ըստրուկներ գերի տարին (Պատմ. Հայ. Հ.Ս.Տ.Մ., Բ. հ. էջ 437): Ու քալելով դէպի հիւսիս, յարձակեցան յունական բանակին վրայ, որ Կոմնենոս զօրավարին հրամանատարութեամբ, վաթսուն հազար լեզէոնականներէ կը բաղկանար, եւ հանդիսատես էր հայ ժողովուրդի սրածութեան ու քաղաքներու աւերումին: Բաբերդի մօտ կայսերական այդ ոյժերը ջախջախուելով, ճամբայ տուին երկիրը ապականող եւ քարուքանդ դարձնող բարբարոսական այդ հեղեղին:

Տուղրիլի այդ ոյժերը ղեկավարութեամբ Իսլրահիմի, հեղան ընդարձակ դաշտն Բասենոյ եւ Կարնոյ, ամսեանն սեպտեմբերի, Սբ. Խաչի տօնին չորեքշաբթի օրը: Եւ տարածուեցան Հայաստան աշխարհի չորս անկիւնները: Արեւմտեան կողմը Եկեղեաց դաւառը, հիւսիսային կողմը մինչեւ Սպեր դաւառ եւ Տայոց բերդերը Պարխարայ: Եւ հարաւային կողմը մինչեւ Տարօն դաւառը, Հաշտեանքը եւ Խոր ձեանը: Եւ տասն եւ չորս օր մնալով բոլոր տեղերը ապականեցին: (Լաստիվերտցի, ԺԱ., Ուռհայեցի, Վարդան, Կեդրոնոս, Չոնարաս: Չամչեան, Բ. հ. էջ 946):

ՀԱՇՏՅԵՆԻՑ

ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ԵՐԷՁ ԱՒԱՆՆԸ

ԵՒ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ՈՐԴԻ ԻՒԱՆԵՆ

1048ին, իբրեւ յունական պաշտօնատար, կ'իշխէր Լիպարիտ Կիւրեղապատի որդին Իւանէն, ըստ Տօմաշէ-
կի Վրացի եւ ըստ Լաստիվերոցու՝ Հոռոմ «որում
տուեալ էին ի պարզեւ ի տեղիս բնակութեան զմեծ ա-
ւանն Երիզայ ի դաւառին Հաշտենից» (Լաստ. էջ 97) :

1046ին Բագրատունեաց հարստութիւնն ալ վերջ
դտնելով, Հայաստանը փաստօրէն բիւզանդական կամ
յունական կայսրութեան ենթակայ էր : Ինչպէս նոյն
թուականներուն Հայաստանի բոլոր մասերուն յոյն
պաշտօնատարութիւն եւ երբեմն ալ բանականամետ կը
տեսնենք :

Այս իշխանաւորը, Իւանէն, վրացի կամ հոռոմ ծա-
ղումով, ինքն իր անունը արձանագրել տուած է իբր
Բարբարոսաց չահերուն ծառայող մէկը, որ պարսիկ -
սկիւթացի վայրենիները առաջնորդած է Օթխիս եւ Ճա-
նեթ : Եւ իր որդին ալ Դինարի յորդանները առաջնորդած
է Մելիտինէ 1054ին : (Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 485) :
Պատմիչին աղբիւրը Տօմաշէկն է, որ Իւանէ անունն ալ
նշանէի փոխած է :

Պատմական այս տեղեկութեանց մէջ մեր հետաքրք-
րութիւնը շատ աւելի կ'երթայ Լաստիվերոցիին . «Որում
տուեալ էին ի պարզեւ ի տեղիս բնակութեան զմեծ ա-
ւանն Երիզայ ի դաւառին Հաշտենից» խօսքին, որ տեղի
տուած է Հաշտեանքը Եկեղեաց հետ նոյնացնելու չփո-
թութեան, եւ որուն շուրջ Զ. դարու Յուստինիանոս
Ա. է կատարուած վարչական կարգադրութիւնները պար-
զած ատեննիս լուսաբանեցինք չփոթութեան պատճառը,
եւ հիմա ալ կը կրկնենք որ այդ չփոթութեան տուն
տուող պատճառը Երէզ անունով երկու աւաններու դո-

յութիւնն է: Իսկ երկրորդը կամ միւսը՝ Հաշտենից դա-
ւառի Արշամունիք մարզի Երիզն է, որ ժամանակագիր
ողբերգու պատմիչը Լաստիվերտցին, վերոյիշեալ Իվա-
նէի մասին գրած պահուհի, գրաբարի մէջ սեռական հո-
ւովով Երիզայի դարձուցեր է Երէզը, եւ այդպիսով տե-
ղի տուած է շփոթութեան: Մանաւանդ որ վերջին դա-
րերուն, մանաւանդ անցեալ, այլ մանաւանդ ներկայ
դարու պատմիչներ կամ քննական պատմիչներ, երբ ի-
րենց գործերուն վրայ կ'աշխատէին կամ կ'աշխատին:
Հաշտենից դաւառի Արշամունիք մարզին մէջ գտնուած
Երէզը արդէն վաղուց, դարեր առաջ պատմութեան ան-
ցած է: Բարեբաղդաբար այդ Արշամունեաց Երէզը,
պատմականացած է Մամիկոնեանց եւ Կամսարական
քաջերու հետ կապուած հայ ազգին պատիւ բերող դէպ-
քերով, զորս պատմած է Հայոց հնագոյն պատմիչնե-
րէն Փարսեցին (Օրմ. Ազգպատմ., Ա. հ. էջ 464-466):

Ընթերցողը երբ այս լուսաբանութենէն համոզում
կըզոյացնէ թէ խնդրոյ առարկայ եղողը Եկեղեաց Երի-
զը չէ, այլ Հաշտենից դաւառի Արշամունեաց մարզի Ե-
րիզն է, այն ատեն ինքնին կը չքանայ նաեւ Իւանէի իր
կալուածներէն զրկուած ըլլալու պարագան: Ու երբ կը
համոզուինք որ մէջտեղը զրկուած մէկը չկայ, ուրեմն
չկան նաեւ զրկողներ: Անտեղի ենթադրութիւն մըն է
Թոռնիկի եւ Փիլարտոսի անունները մէջտեղ բերելը:
(Տես Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 486): Երբ զիտենք թէ
անոնց հանդիպումը տեղի ունեցած է 1073ին, իրրեւ
պատերազմիկներ:

ՊԱՂՆԱՏԱՆ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԿԱՅՍՐ ՄՈՆՈՄԱԽՈՍ

Հինդ տարիներէ ի վեր, բիւզանդական կայսեր Մո-
նոմախոսի ճշշումներով ու խաբեբայական դաւադրու-

Թեամբ Բանդրատունեաց հարստութեան վերջ տրուած, Հայաստան աշխարհը վաստօրէն դարձածէր բիւզանդական, բայց այդ նոյն Հայաստանի բոլոր դաւառները կը գտնուէին Տուլըիլի պարսկա — սկիւթական կրօնականերուն տակ: Ամենուրեք հայ ժողովուրդը անխնայ կը հնձուէր այդ բարբարոսներէն: Այդ կացութեան մէջ իսկ, Հայաստանի Բանդրատունեաց հարստութեան թագը դաւադրութեամբ ու խաբէութեամբ խլող Բիւզանդիոնի դահակալը Մոնոմախոս դաւեր կը լարէր Հայաստանի այս ու այն կողմը գտնող իշխանական հասարակ տուններն ալ ստրկացնել:

Այդ օրերուն (1051) Պաղնատուն դաւառը, համանուն Պաղին աւանին անունով, Արածանիի հարաւային ափը, Հանէթ պատմական դաւառին դէմն ու հարաւը, որ մաս կը կազմէր Չորրորդ Հայոց, բաղդատմամբ ուրիշ դաւառներու, կը թուի թէ չափազանց լեռնային անմատչելի դիրքի մէջ գտնուելուն, անդորր վիճակ մը կը ներկայացնէր, որովհետեւ դեռ այնտեղուանքը Տուլըիլի տարածած բարբարոսներուն ոտքը դպած չէր:

Գաւառին իշխանները, Յունաց տիրապետութեան ենթակայ, հնազանդութեամբ եւ խաղաղութեամբ կ'ապրէին հոն: Եւ այդ իշխաններուն մէջ երեւելի էին Հաբէլի որդիները: Չորս եղբայրներ, որոնցմէ առաջինը կը կոչուէր Հարպիկ, քաջագոյնը եւ հզօրագոյնը, որ Պաղնատան ընդարձակ դաւառին հարաւային մասերուն մէջ Արդընիի Բարձրաբերդ անմատչելի ամրոցին կ'իշխէր: Այն Արդընին ուր այժմ նոյն անունով գիւղը կայ, Արդընի—Մատէն նորաչէն քաղաքէն չորս ժամ հեռու, Արդընի—Տիգրանակերտ խճուղիին վրայ:

Պաղնատան դաւառին մէջ նշանաւոր էր նաեւ Թըլպաչտոյ բերդին տէրը Թորոսակ իշխանը:

Բանսարկու մարդիկ, խաղաղութեամբ ապրող այս

իշխաններու մասին չարախօսեցին կայսեր Մոնոմախոսին, դանոնք ներկայացնելով Պարսիկներու մօտեցողներ եւ ապստամբութեան մասին պատրաստութիւն տեսնողներ: Իսկ Մոնոմախոսի տրամադրութիւնները Հայաստանի եւ Հայոց մասին արդէն ճշդուած էր եւ առիթ կը փնտռէր Հայաստանն ու հայութիւնը տկարացնելու եւ մեռցնելու: Եւ իսկոյն ճամբայ հանեց դէպի Պաղնատուն իր զօրադուիններէն Պեռոս Կատապան: Իր անդրթութեամբը ծանօթ մէկը որ ի զօրու էր Պաղնատան՝ իշխաններուն կարծեցեալ ապստամբութիւնը զսպելու:

Պեռոս առ երեսս պատուեց իրեն դացող իշխանը եւ ինքզինք այնպէս մը ձեւացուց որ իբր թէ բան մը չի դիտեր իշխանաց զազտնի որոշումէն. ու միայն Հարէլի չորս որդիներուն մասին հարցումներ կ'ուղղէր անոնց եւ կ'ուզէր իմանալ անոնց ուր բնակիլը: Ու երբ իմացաւ անոնց տեղը, շատ մը զօրքեր առնելով, իշխաններն ալ միասին, զնաց Արդնի քաղաքին եւ բերդին վրայ: Ու երբ հասաւ հոն եւ բերդը տեսաւ, հիացաւ անոր շինուածքին ու բարձրութեան զարմացաւ ու զարհուրեցաւ անոր անմատչելիութենէն: Կռիւով այդ բերդը գրաւել եւ բերդականները պարտութեան մատնել կարելի չէր: Ուստի մտածեց եւ ըսաւ իր շուրջիներուն. — Ով որ Հարպիկին գլուխը բերէ, այդ բերդին տէրը եւ կայսերական տան իշխանը կը դառնայ:

Հարպիկ այս իմանալուն, կասկածներու եւ մտատանջութեան մէջ ինկաւ: Բերդապահ իրեն սիրելիներէն եւ հաւատարիմներէն ոմանք, բերդին տէրը եւ կայսերական տան իշխան դառնալու խայծէն մտածումը ունեցան Հարպիկն սպաննելու: Ու զայն յորդորեցին որ քնանայ եւ հանդուտանայ:

Հարպիկը քնանալուն՝ դաւադիրները անոր գլուխը

կտրեցին եւ Պեռոս Կատապանին բերին: Որ ձողի մը վրայ անցընել տուաւ եւ հոն կանգնեցուց:

Առտուն Հարպիկին եղբայրները երբ տեսան իրենց եղբօր կտրուած գլուխը, անոր պատճառած կսկիծը զիրենք ուշաթափ դարձուց: Ու երբ ուշքի եկան, այնքան լաց ու կոծ ըրին որ Պեռոս ինքն ալ լացաւ:

Այսպէս Պեռոս Արղնիի բերդին տէրը դառնալով, Հարպիկին եղբայրները եւ բոլոր Պաղնատան իշխանները հետը առնելով դանոնք Պոլիս տարաւ: Ապստամբները զսպողի եւ դանոնք դերի առնողի յաւակնոտութիւն ցոյց տալով: Մինչդեռ Պեռոս ինքն ալ համոզուած էր որ ապստամբական որեւէ բան չկար: Իսկ կայսր Մոնոնախոս առանց քննութեան դանոնք աքսորեց կղզի ինչ: «Ոչ զի յանցաւորք էին, այլ զի կամէր մի առ մի բռնար զամենայն մեծամեծս Հայոց, տեղերնին Յոյներ լեցնելու, կ'ըսէ Ուռհայեցի»: (Չամչեան, Բ. հ. էջ 951):

Տուղրիլ, Յոյներու վրայ արշաւելու նպատակաւ, ինքը անձամբ մտաւ Հայաստան Վասպուրականէն 1053-ին, իր անհամար հորդաներուն գլուխն անցած: Ըստ Ուռհայեցուն, անցաւ Բերկրիէն, որուն իշխանները բռնելով երկաթներով կապեց եւ դերի զրկեց: Ինքը անցաւ Տուրուբերան աշխարհի Ապահունեաց դաւառը եւ բանակ դրաւ Մանաղկերտ քաղաքին շուրջը: Այն ատեն այդ քաղաքին իշխանը — դարձեալ ըստ Մատթէոս Ուռհայեցու — ծագումով Հայ, մօր կողմէ Վրացի մըն էր, որդի Ապուքասայ Վասիլ անունով Տաքցի մը, որ ուժեղ եւ հանճարեղ մէկը ըլլալուն, Մոնոխամոս կայսեր կողմէ Ապահունեաց դաւառին վերակացու կարգուած էր:

Տուղրիլ այս քաղաքին զբաւման դժուարութիւնները նախատեսելով, իր զօրքը չորս մասերու բաժնեց:

Երեք մասերը զանազան կողմեր ուղարկեց: Մէկ մասով ալ ինքը դնաց Բասեն, անցնելով Տուարածատափէն: Անցնելով նաեւ Առնիկ ամրոցէն (Ծաղկոտն դաւառ) Աւնկայ, եւ ելաւ Բասենի գլուխը Դու կոչուած գիւղին մօտիկը:

Մանազկերտի շուրջը դտնուող Տուղրիլի ուժերը քաշուելուն, Մանազկերտցիք դուրս ելան քաղաքէն եւ եւ իրենց համար ուտեստեղինաց եւ ջուրի մեծ պատրաստութիւններ տեսան, երկար տեսն պաշարում նախատեսելով: Իսկ Տուղրիլ, Բասենէն ետ քաշուելով դրնաց դարձեալ Վասպուրական եւ պաշարեց Արճեշ քաղաքը: Արճեշցիք պատերազմէն ձանձրացած, Տուղրիլին ըսին թէ՝ քաղաքը քուկդ է, բայց չենք տար քեզի եթէ Մանազկերտը չդրաւես: Երբ Մանազկերտը դրաւես, դրաւած կ'ըլլաս նաեւ այս քաղաքը: Ասոր վրայ Տուղրիլ վերադարձաւ Մանազկերտի վրայ: (Չամչեան, Բ. հ., էջ 955):

Տուղրիլի ուժերը մինչեւ որ Մանազկերտ հասան, այն միւս գունդերը որ ինքը դրկած էր, երթալով դանադան կողմեր, Հանձիթ, Խորձեան, Խաղտիք, Տայք մինչեւ Ճորոխի հունը, գիւղերը եւ աւանները ասպատակեցին: Ասպականեցին շատ մը տեղեր եւ շատ մը քաղաքներ, որոնց մէջ Բաբերդը, ուր ինչ որ դտան կոտրեցին. այրերու եւ կիներու մեծ մասը սուրէ անցուցին եւ մնացեալները գերեւլարեցին:

Իսկ Մանազկերտի վրայ պատերազմը կը շարունակուէր: Քաղաքին դէմ օրական երկու անգամ յարձակում կը գործուէր: Առաւօտ արշալոյսի պահերուն եւ երեկոյեան մայրամուտի պահերուն:

Մանազկերտցիներու գիմադրութիւնը յուսահատական էր: Տարակուսանքի մէջ էին եւ թուլացած:

Յարձակող բարբարոսներուն մէջէն իշխան մը, որ մտերիմն էր Տուղրիլին, բարի սրտի տէր մարդ, դուրսէն փրկարար դեր կատարեց, Մանաղկերտի պաշտպաններուն դրաւոր ցուցմունքներ տալով: Եւ պաշտպանութեան կէտերուն ուղղութիւնը նշանակելով, պարիսպներէն, իր նետին ծայրի սլաքին կապելով, նետուած թուղթին վրայ: Համաձայն նախատեսուած յարձակումներու նախադէին ցոյց տուած կէտերուն: Տալով նաեւ հրահանգներ, զէոյճ, ամուր եւ սրտեալ մնալու:

Շնորհիւ այս բարի իշխանին, Մանաղկերտ քաղաքը պիմադրեց, քաղաքը կործանելու եւ դրաւելու ու բնակչութիւնը կոտորելու բոլոր տուղրիլեան հնարքներուն, քարընկեց փրկիկուաններուն եւ բաբաններուն, անոնց դէմ կարասիներով եւ բամպակէ մեծամեծ կապոցներով պարիսպներ կանգնեցնելով (Լաս., էջ 81):

×

Այդ օրերուն, այդ բարբարոսներէն խումբ մը ուղղակի թուրքեստանէն փախչելով հասած էր Տարօն եւ ասպատանած Տարօնի Անշուշ յունական դաւառապետին պաշտպանութեանը, որուն անունն էր Պուլղար Արոնի որդի Թէոդորոս (ըստ Զամչեանի, Բ. հ., էջ 960-1055): Եւ ըստ (Լաստ., էջ 87) դաւառին Ահարոնի որդի Թէոդորոսի մօտ, որուն յունական հնչումով աւանն կը կոչէին:

Այս խումբը միամտութիւն ցոյց տալով, խլաթ դաւառը մտնելով, աւարած էին եւ այդ աւարն ալ բերած էին Տարօն:

Ասկէ կը հասկցուի որ ընչաքաղցութիւնը իրենց սովորական բնիկ կեանքն էր: Եւ արտառոցութիւն մը չէր իրենց համար իրենց ասպատան դտած Ժողովուրդին հանդէպ այդ կարգի երեւոյթները:

Պարսկա-թաթարական ուժերը լսելով Տարօնի իշխանին մօտ ապաստանող Թուրքեստանցիներու խումբի մասին, գացին եւ Տարօնի իշխանէն պահանջեցին, սպառնալով անոր: Իշխանը մերժեց տալ եւ կռիւ տեղի ունեցաւ, ուր քաջարար զիմադրեց Թէոդորոս, բայց ինքն ալ, որ քաջ եւ ազնիւ երիտասարդ մըն էր, նոյն այդ կռիւներուն մէջ մեռաւ:

Նոյն ձմեռը, Հարք գաւառի Մանկադոմ (Կոր)ցիները երբ 1056ի Ծննդեան զիշերը տօնական պաշտամունք իր կատարէին, թաթար-պարսիկ մեծ ուժեր յարձակեցան անոնց վրայ եւ բոլորը կոտորեցին. թէ Մանկադոմը եւ թէ այդ շրջանի բոլոր զիւղերը աւարեցին, եւ աւարն ու զերինները առնելով, Արածանիի ափին եղող զիւղն իջան, սառ կապած գետին վրայէն անցնելու համար: Եւ մինչ բոլորը, աւար թէ գերի, հազիւ թէ գետին վրայ ելած էին, իրենց ծանրութենէն սառոյցը կոտրեցաւ եւ բոլորը գետամոյն եղան, սառին տակը ծածկուելով: (Տես Լատտ., էջ 87):

Մոնոմախոս կայսրը, տարի մը առաջ, 1054ին մեռած էր: Անոր տեղը թաղաւորեց թաղուհւոյն քոյրը Թէոդորան, որ բարեպաշտ կին մըն էր: Ասիկա տեղեկանալով անմեղութեանը Պաղնատուն գաւառի իշխաններուն, որոնք աքսորաւայր կղզին կամ կղզիներն էին, ետ դարցուց զանոնք իրենց աքսորաւայրէն, եւ աղատ արձակեց երթալու իրենց հայրենիքը: (Արդեօք այս իշխաններուն անունով է որ Մարմարայի կղզիները Իշխանաց կղզիք կոչուած են):

Թէոդորա կայսրուհին իրենց գաւառը զրկելով իշխանները, անոնց հետ զրկեց նաեւ Պաղնատան նոր գաւառապետ մը, Մելիսիանոս անունով խաղաղասէր եւ բարեխնամ մէկը, տեղը Կատապան չար Պեռոսին՝ որ, իսկոյն ետ կանչեց Պոլիս: (Չամչեան, Բ. հատոր,

էջ 960) :

ՀԱՆՁԻԹ ԵՒ ԽՈՐՁԵԱՆ

ԶԽորձեան եւ զՀանձէթն յորժամ յիշեմ, եւ որ ինչ ի նոսա զործեցաւ, հատկիւն արտասուօք, փղձկի սիրտ իմ, եւ յիմարին միտք իմ, եւ զդողի հարկանի ձեռքս եւ ոչ կարեմ զոճ տողիս յառաջնաղացուցանել (Տես Լաստիվերտցի, էջ 74) :

Եւ իրօք, ժամանակագիր Լաստիվերտցին կ'ընդհատէ իր գրելիքը Հանձէթի եւ Խորձեանի շուրջ: Եւ իր գործին 77էն մինչեւ 101րդ էջերը կը յատկացնէ, չըրջակայ այլ գաւառներուն, ուր կը թուի թէ Տուղրիւեան բարբարոսներու վայրենութիւնը հասած չէր այն թափին ինչ որ տեղի ունեցաւ Խորձեանի եւ Հանձէթի մէջ: Այլ մանաւանդ Հանձէթի Հարաւոյ քաղաքին մէջն ու շուրջը, որուն համար, Չամչեան Հատաւ անունը տուած է: Իսկ մենք աղաւաղման դժով եւ նկարագրութենէն դատելով՝ կ'ըսենք թէ այժմու Հաւաւը բլլալու է, որ կը գտնուի Հանձէթի հարաւային մասերուն, Արածանիի աջ ափին, ոչ աւելի քան հինգ քիլոմէթր հեռու անկէ, ուր կայ քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածինը:

Աղբիւր ունենալով ժամանակագիրներ Լաստիվերտցի ԺԲ. եւ Ուհհայեցի 37 եպիսկոպոսներու գործերը, կը գրէ (Չամչեան, Բ. հ., էջ 964-965) :

«Երկրորդ բաժինն այն թշնամեաց զոր այժմդ յիշեցաք, դիմեալ ի սահմանս Հանձիթոյ եւ Խորձենոյ եւ անցեալ զնոքօք՝ հասին ի վերայ քաղաքին՝ որ կոչ իւր հատաւ կամ հարաւ: Եւ սուր ի վերայ եղեալ կոտորեցին, գրեթէ զամենայն մարդ եւ արարին զքաղաքն զուժ արեան» :

Չամչեանի «Եւ անցեալ զնոքօք» խօսքն է որ մեզ կը կանգնեցնէ Հաւաւ գիւղին վրայ, որու շուրջ ժամա-

նակագիրներուն պատմելով ձեւերէն, տեղերը ճանչցողին համոզումը կատարեալ կ'ըլլայ թէ աղաւաղում մը տեղի ունեցած է Հարաւ, Հատաւ եւ Հաւաւ ձեւերուն միջեւ: Բայց մենք պահ մը մտիկ ընենք Լաստիվերտցին որ միեւնոյն ատեն տեղով ալ շատ հեռու է Խորձեանէն եւ Հանձիթէն, որոնք Մանանաղիէն յետոյ իրարմէ շղթայուած են, դէպի հարաւ արեւմուտք:

«Այն որ յառաջի յիշատակ արարաք թէ յորժամ իջին ի սահմանս Մանանաղոյ բաժանեցան յերկուս, առաջին դայս դորձեաց զոր դրեցի. իսկ երկրորդն ձիաթափ արագամիտ ընթացիւք ընդ Հանձէթ եւ ընդ Խորձեանն ոչ խոտորելով յաջ կամ յահեակ, այլ որպէս նետ որ ի ձեռաց աղեղնաւորին ելանէ, ուժդին ձգմամբ երթալ նպատակին հանդիպի, նոյնպէս եւ նոքա, ոչ տալով քուն աչաց եւ նինջ արտեւանաց, դիշերազնաց եղեալ, յանկարծակի յեղակարծումն ժամու, իրեւ դկարկուտ քարախառն, հեղան ի վերայ բնակչաց քաղաքին հարաւոյ (տես Լաստ., Գլ. ԺԹ., էջ 102):

Հանձիթի հարաւային մասերուն, ճիշդ Արածանիի օջ ափին, այն ատենն ալ կար Բալու քաղաքը: Ինչ պէտք ունի սակայն «քաղաքին հարաւոյ» ըսելու Լաստիվերտացին, երբ Բալու անունը լաւ ծանօթ էր այն ատեն: Մանաւանդ 992 թուականի երկրաշարժով, «Բալուի բերդը փլած էր» (Չամչեան, Բ. հ., էջ 877-878):

Չամչեան Հարաւին հետ կ'ըսէ նաեւ Հատաւ, իսկ մենք յարմար կը տեսնենք նոյնացնելու այժմու Հաւաւին հետ, որ կը դառնուի Հանձիթի հարաւային մասերուն, Արածանիէն հինգ քիլոմէթր հիւսիս եւ Բալու քաղաքէն հիւսիսային արեւմուտք, ութը քիլոմէթր:

Թէ ինչեր կատարուեցան հոն՝ Հաւաւի կամ Հատաւի եւ անոր շուրջը տարածուող այգիներուն մէջ, աղ-

բիւրնները ուսումնասիրելով, ընթերցողը կրնայ դադար փար մը կազմել:

Մեր նպատակը վերելի, Լաստիվերտացու եւ Չամչեանի քանի մը տողերով տրուած քաղաքին՝ Հալաւի դիրքն ու տեղը ճշգեւն է, որ կը գտնուի, ինչպէս վերը ըսինք, Հանձիթի հարաւային մասերուն: Հանձիթը, սակայն, չգլխաւորած ըլլալով Խորձեանի Անդեղ տուն մարդին, Փրոֆ. Խաչատուրեանէ տարուած է Մեծի Ծովաց դաւառը:

Ծանօթութիւն տուողը լսենք.—

« (3) Իսուվա կամ Իշուվա (Իշուա, ըստ Փրոֆ. Խաչատուրեանի, կը համապատասխանէ աւելի Հանձեթի (Հայ. Սեպ. Շրջ. Պատմ., էջ 16, 19, 47, 48 եւ 324-398) վերին եփրատի վրայ, Խարբերդի մօտակայ երկիրներուն»: Այս վերջին տողը քիչ մը կը մօտիկնայ իրականութեան. բայց եւ Փրոֆ. Խաչատուրեան Հանձեթը կը նոյնացնէ Իսուվա, Իշուվա կամ Իշուաի հետ, կը համապատասխանէ ըսելով, կը սխալի ինքը եւ կը չփութեցնէ ուրիշները: Որովհետեւ Իշուվան, Իսուվան կամ Իշուան, ուր ուր են, հոն են. դարձեալ Ծովաց դաւառի, Խարբերդ քաղաքէն դէպի հիւսիս, Արածանիի միջեւ տարածուող հողամասն է. ուր դեռ հիմա ալ Իշուա կոչողներ կան. եւ ուր հիմա դեռ կանգուն է Իշուաէն աղաւաղուած Աշուան գիւղը:

Իսկ Հանձիթը՝ Յուստիանոսեան Խորձեանի, Անդեղ տան կամ Բուն Կեղի մարդի սահմանակից հողամասն է, այս մարդին եւ Արածանիի միջեւ տարածուած: Արածանին թափող Բղի եւ Մնձուր միացեալ գետին դէպի արեւելք երկարող, մասամբ հովտային եւ մասամբ լեռնային: Մէջն ըլլալով նաեւ Ճապաղջուրը: Այս Հանձեթին դէմն ու դէմն է Պաղնատուն կոչուած լեռնաշ-

խարհը, իրարմէ Արածանիով բաժնուած. երկուքը միասին կը կազմեն Բալու ժամանակակից ընդարձակ դաւառը: Պաղնատունը ամբողջութեամբ՝ մէջն ըլլալով նաեւ Արդնիի բարձրահայեաց Սբ. Աստուածածինը, կ'ենթարկուէր Բալուի դայմադամութեան ու նաեւ առաջնորդութեան:

Բալահովիտ եւ Բալու անունները միայն բալ պըտուողով կարելի է ստուգարանել: Որոնք կը գտնուին Հանձիթի հարաւային մասերուն: Աւելի շատ Բալու քաղաքէն դէպի արեւմուտք տարածուած հողամասը որ ընդհանրապէս հայկական գիւղերէ կը բաղկանար:

Հանձէթ անունը, Հայկաղեան ժամանակներէն կու գայ. ձիթհան բառին նախնական ձեւն է: Ձէթ հանելու երկիր կամ տեղ:

Արդարեւ, չրջակայ դաւառներուն մէջ չկայ ուրիշ դաւառ մը որ այդ քանակութեամբ ձիթհաններ կամ հան-ձէթ ունենայ: Չկայ նաեւ մօտակայ դաւառներուն մէջ դաւառ մը որոնց Հանձէթը կամ հայկական Բալուն ձէթ չլիւծառէ: Կտաւատ կը դործեն, ինչպէս նաեւ առաւառ: Կտաւատէն եւ սուսամէն իւղ կը հանեն: Կտաւատին ձէթը մասնաւորաբար վառելու (եկեղեցեաց մէջ) եւ սուսամին ձէթը (չիրիկ) ուտելու համար, ընդհանրապէս մեծ պատին:

Հանձէթը Բալու դաւառին, Արածանիի աջ կողմը ըլլալուն ամէնէն զօրաւոր ապացոյցը Բալուի հայկական հոծ գիւղերուն կեդրոնը գտնուած Ձէթ գիւղն է, իր հինդ-վեց հատ ձիթհաններով:

ՀԱՆՁԵԹԻ ՄԷՁ ԻՆՁ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԻ

Հատու կամ Հալալ քաղաքի բնակչութիւնը կոտորելէ վերջ, Սկիւթացիք, քաղաքէն դուրս փախչողներ եւ չրջակայ այգիներուն խաղողի թուփերուն մէջ պահ-

ուողներ նշմարելով, իսկոյն անոնց ետեւէն դացին եւ ամբողջ խաղողի թուփերը խուղարկելով, փախչողները ամբողջութեամբ խողխողեցին տեղն ու տեղը իրենց սուրերով եւ նիզակներով: Արիւնը այնքան առատ հոսեցաւ որ, «զողկոյղս որդւոց որք մերկ էին ի կութս (կթելու) արեամբ նոցա ներկեցին: (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 964):

Յետոյ, բարբարոսները, այգիներէն վերստին Հաւաւ կամ Հատաւ դառնալով. «խոյզ եւ խնդիր արարին դտանել զթագուցեալս ի նմա: (Չամչեան, Լաստիվերտցիէ եւ Ուոհայեցիէ): Եւ դտածներնին չարաչար մահուամբ սպաննեցին ու կրակ ձգելով քաղաքը ամբողջապէս այրեցին: Եւ անկէ դուրս ելան մեծաքանակ աւարով, ու տարածուեցան շրջակայ գիւղերը եւ աւանները, սպառելով բոլորը հրով ու սրով, առանց կենդանի չունչ մը ձգելու այդ տեղերը: (Չամչեան, Բ. հ., էջ 964-965): Ասպա ելան եւ դնացին իրենց երկիրը:

ԱՐՈՒ ԴԻՆԱՐ ԵՒ ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

Դեռ նոր մեկնած էին դէպի իրենց աշխարհը պարսկա-սկիւթական վոհմակները, լեցուեցան այլ անհամար պարսկա-սկիւթական զօրքեր, Դինար զօրագլուխի հրամանատարութեամբ: Որոնք Կամախի սահմանները հասնելուն, երկու մասերու բաժնուեցան:

Այս ուժերը Կամախ հասնելէ առաջ, անշուշտ իրենց ճամբուն ինկող Դերջանն ու Եկեղեացը, ով գիտէ թէ քանիեւորդ անգամն ըլլալով ոտի կոխան դարձուցին: Երբ դիտենք թէ աննկարագիր Իվանէ վրացիին մէկ որդին էր առաջնորդը Աբու Դինարի զօրքերուն, դէպի Մելիտինէ առաջնորդողը: (Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 486):

Երկու մասի բաժնուող ուժերէն մէկը Կամախէն դէպի Կողոնեայ (Քէօյլու հիսար) ուղղուեցաւ եւ ջարդեց

ու աւարեց քաղաքը: Իսկ միւս մասը, ուղղակի իրեն՝ Դինարի գլխաւորութեամբ, իր ճամբան շարունակեց դէսլի Մելիտինէ (Մալաթիա) որ ծաղկեալ բազմամարդ քաղաք մըն էր այդ դարուն:

Արեւմտեան Նփրատի (Սեւ ջուր) աջ ափէն կ'ընթանային անոնք, անշուշտ ոտի կոխան դարձնելով դէտին աջ ափին գտնուող եւ իրենց ճամբուն մօտ ինկող բոլոր գիւղերն ու քաղաքները. բացի Ակնէն, որ դեռ այդ օրերուն նոր կը հիմնուէր, 1021ին, Վասպուրահանէն դադթողներէն:

Բայց որքան որ այդ բարբարոսները, իրենց յատուկ աչքճակութեամբ, իրենց ճանապարհին ինկող տեղերուն աչք դարձնելով, նեղութիւններ կը պատճառէին, իրենց բուն նպատակը եղող թիրախը, բարեւից, ծաղկեալ, հարուստ ու բարգաւաճ եւ բազմամարդ Մելիտինէն էր (Մալաթիա):

Բիւզանդիոնի պաշտօնատար Արշամունեաց Երիզի վրացի կառավարիչ Իւանէի որդւոյն, Դինարի ուժերուն, դէպի Մելիտինէ առաջնորդող ըլլալը այդ կ'ապացուցանէ:

Ծագումով Վրացի, յոյն պաշտօնատար Իւանէի եւ իր որդւոյն, պարսկա-թաթարական ուժերը դէպի Օթխիս ու Ճանէթ ու դէպի Մելիտինէ առաջնորդողի դերերը կ'ապացուցանեն:

Հազար քառասուն եւ վեց թուականին Բիւզանդիոնի Մոնոմախոս կայսեր ձեռքով Բաղրատունեաց թաղաւորութեան կործանումէն յետոյ — պաշտօնապէս կամ անպաշտօն — Պարսիկ ու Թաթար, Յոյն եւ Վրացի կը գործակցէին, վիհը շատ աւելի խորունկ փորելու, հայ ժողովուրդը Փիղիքապէս ու բարոյապէս մեռցնելու եւ հոն թաղելու համար:

Հասնելով Մելիտինէ, դրաւեցին քաղաքը եւ տաս-

երկու օր մնալով հոն, կոտորեցին ու քաղաքը հիմէն կործանեցին, ինչպէս եւ շուրջի արուարձանները: Եւ իրենց հետ առնելով աւարն ու գերիները, ետ դարձան նոյն ճանապարհով դէպի Երիզա:

Երզնկացիները, որ արդէն նոր հարուածուած էին թաթար-պարսկական ոյժերէն, իմանալով անոնց վերստին գալը եւ Մելիտինէի մէջ անոնց կատարած վայրագութիւնները, ժողով դումարեցին եւ վճռեցին դիմադրել, ու շատ մը աղեղնաւորներ գիրք բռնեցին Եփրատի կիրճերուն ճամբաներուն վրայ:

Ու երբ պարսկա-սկիւթական ոյժերը, երզնկացիներուն իրենց դէմ կռուելու պատրաստութիւնը եւ վճռականութիւնը տեսան, հրաժարեցան յառաջանալէ եւ կեցան հոն ուր որ էին: Եւ որովհետեւ ուրիշ ճանապարհներու անծանօթ էին, հոն ամիսներով մնացին անճար (1058): Բայց ուր որ անոնք մնացին «ի յուսոյ կենաց բարքին» կ'ըսէ Լաստիվերտցի, եւ այն չարիքները որ հոն գործեցին, սերունդէ սերունդ յիշատակ թողուցին:

Հինգ ամիսներ անցած էին ու անոնք կը տեսնէին թէ ձիւները չեն հալիր, իրենց ձիւերը եւ միւս կենդանիները մերկ վիճակով եւ խումբերով առաջ քշեցին ձիւներու մէջ այսպէս ճամբայ բանալով: Ու լեռներէ անցնելով անոնք հասան Խորձեանի գլուխը, այն գիւղը որ կը կոչուէր Մորմըրան: Այժմ Գղիի Խորձեան մարդի կոճակ կոչուած գիւղախումբին մէջ Մրուն կոչուած գիւղը, որ ձորակով մը երկու մասերու բաժնուած է Մրուն գիւղ եւ Խուլոկներ անուններով:

Այդ բարբարոսները Մորմըրան հասնելու կամ ելլելու համար, անցած ըլլալու են արեւմուտքէն, Խորձեան պատմական ընդարձակ լեռնային դաւառի կեդրոնէն: Եւ անցնելով այժմու Տէրսիմ կոչուած մարդի Մընձուր գետի հիւսիսային կամ ձախ ափէն, Փախէն եւ

Խղրքիլիսէին, եւ Թարուաքար Ժայռի հարաւային ստորոտէն: Ազրակ գիւղէն Մորմըրան:

Մորմըրանը ներքնաբերդ մը ունէր անառիկ եւ անմատչելի: Բնակիւնները այս բարբարոսներուն դալը տեսնելով, հոն լեցուեցան:

Իսկ այլազգի եկողներու գլխաւորը որ զրահուած էր եւ ասպար ունէր, մօտեցաւ բերդին եւ նստաւ դահաւանդ տեղ մը ձիւնին վրայ, եւ սկսաւ նախատական դժոխսալուր բաներ խօսիլ եւ Հայերը դուրս կանչել իր դէմը ճակատելու: Աւանին նախարարը որ վերակացուն էր ամբողջին, գիտակն առաւ եւ տեսաւ որ այլազգի մեծաւորին ասպարը ծռած է. իսկոյն նետահարեց եւ սպաննեց: Այդ պահուն իրարանցում ինկաւ անոնց բանակին մէջ. եւ մանաւանդ երբ իմացան թէ յունական բանակ մը հաւանաբար Արթաշիսոնէն դալով զիրենք կը հետապնդէ: Իրենց ունեցած աւարը եւ գերիները ձգելով խուճապահար փախան:

Բերդին մէջ ապաստանողները տեսնելով ասոնց փախուստը, անոնց ձգած գերիներն ու աւարը առնելով բերդ փոխադրեցին: Յունական բանակը ասոնց փախուստը իմանալով, այլեւս չհետապնդեց: Իսկ փախողները տեսնելով որ զիրենք հետապնդող չկայ, ետ դարձան եւ յարձակեցան աւարը հաւաքողներուն վրայ եւ սպաննեցին անոնցմէ ոմանք, եւ ապա հեռացան: Առանց տեղ մը կանդ առնելու իջան Տարօն դաւառը, որովհետեւ իրենց Մելիտինէ երթալէն առաջ պարսիկ — Թաթարական ուժեր դէպի Հանձէթ իջնելուն եւ Հանձէթէն դէպի Իրենց երկիրը վերադառնալուն, Խորձեանի միւս մասերը քանիցս ոտքի կոխան դարձուցան էին:

ԵՂՆՈՒՏ ՅՈՂԱՆ ԵՒ ՄՇՈՅ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ

Մորմըրանի բերդին առջեւէն փախողները երբ Տա-

քօնի սահմանները մտան, ուղղուեցան շիտակ Եղնուտ ամրոցը: Ամրոցին քաջ պաշտպանները սակայն լաւ ջարդ մը տուին անոնց եւ առին դերիններ: Ամրոցը մտան եւ միացան բերդակալներուն ու թոյլ չտուին բերդին մօտենալու: Պարսիկ-սկիւթացիները վատթարանալով, դիմեցին Յոդկան ամրոցը: Միեւնոյն ատեն եւ Մշոյ Ս. Կարապետը, եւ այրեցին գեղեցիկ ապարանքները եւ ժամտուռը, որ շինուած էր Գրիգոր Մագիստրոսի հրամանովը եւ ծախքովը եւ անոր գործակալին Հրահատի ձեռքովը: Այրեցին նաեւ փայտակերտ եկեղեցին եւ այլ շինութիւններ, զոր ինքը Գր. Մագիստրոս նորոգած էր:

ԹՈՌՆԻԿ ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Այդ թուականներուն Տարօն դաւառին եւ Սասնոյ իշխանն էր Թոռնիկ Մուշեղեանը, Մամիկոնեան տունէն, որ լսելով Եղնուտ եւ Ողկան ամրոցներուն ինչպէս նաեւ իննակեան Ս. Կարապետի յարձակման ենթարկուիլը ու մանաւանդ վանքին աւարուիլը եւ հրդեհուիլը, իր ձեռքին տակ դտնուող պատրաստ ուժերով իսկոյն յարձակեցաւ այդ սկիւթացիներուն վրայ որոնց ձեռքը դեռ րաւական աւար կը դտնուէր Մելիտինէէն բերուած, ինչպէս նաեւ կարգ մը դերիններ: Իր ուժերով եւ ինքը անձնապէս մեծ քաջութիւններ գործեց եւ լաւ ջարդ մը տուաւ անոնց, խլելով անոնց ձեռքէն դերինները եւ աւարը (1058), եւ իրենցմէ ողջ մնացածները փախստեան մատնելով:

Իսկ ինքը, գերիններով եւ խլած աւարովը դարձաւ Աշմուշատ (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 965):

Այս Աշմուշատը, չի դիպցուիր թէ այն միեւնոյն Արշամունիքը կամ Աշմունիքն էր, զոր Քրիստոսէ քանի մը տարիներ առաջ Արշամը շինեց Հաշտենից դաւատին արեւմտեան մարդին եւ որուն անունով այդ արեւ-

մտեան մասը կոչուեցաւ Արչամունիք, թէ՛ այդ հին Արչամունիք կամ Աշմունիք քաղաքին անունը յաւերժացնող ուրիշ ական մը Աշմուշատ անունով, հին Արչամունիքէն կամ Աշմուշատէն տարբեր տեղ մը, եւ անշուշտ ոչ շատ հեռու միջավայր մը նախկինէն, որը նոյնպէս շատ հեռու տեղ մը չէր Տարօն դաւառէն:

Կը թուի թէ Թոռնիկ իր իշխանութիւնը կը պահէր Տարօնի եւ Սասնոյ վրայ, առանց հաւանութեանը Բիւղանդիոնի. որովհետեւ այդ միեւնոյն տարիներուն, Լիւպարիտի որդին Իւանէ Վրացին (որում տուեալ էին ի սլարգեւ ի տեղիս բնակութեան զմեծ ականն Երիզայ ի դաւառին Հաշտենից, եւ որ շուրջ զնովաւ դասակետք (Լաստ., էջ 97), դեռ անոր ձեռքն է: Միեւնոյն ատեն տարի ու կէս-երկու տարի առաջ, 1055ին, ըստ Լաստիվերտցու՝ Հոռոմ, եւ ըստ Չամչեանի՝ Պուլղար Ահարոնի կամ Արոնի որդի Թէոդորոսը Տարօնի կառավարիչն էր, անշուշտ Բիւղանդիոնէ զրկուած, ուր սպաննուեցաւ: (Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 960):

Մեր այս տեսակէտին ուժ կու տայ նաեւ քիչ վերջը պատմուելիք Թոռնիկ-Փիլարտոս բախումները:

1061 թուականին Բիւղանդիոնի դահուռն վրայ կը տեսնենք այս անգամ Կոստանդին Տուկիծ կայսրը, որուն օրով Յոյներու տկարութիւն մը կը նշմարուի. որովհետեւ, կը տեսնուի որ Տուղրիլի ուժերը ա՛լ աւելի դէպի արեւմուտք յառաջանալով աւերներ կը գործեն եւ ահուսարսափ կը տարածեն, կ'արշաւեն դէպի Սերաստիա, քաղաքը կը գրաւեն եւ մոխիրի կը վերածեն, ուրկէ Արծրունի Աստուծ թագաւորը կը փախչի Պուլիս:

Միեւնոյն ատեն, Մճմճի ղեկավարութեան ներքեւ դառնուող տուղրիլեան ուժերը կը յարձակին Արածանիի հարաւային ափին դառնուող Պաղնատուն դաւառը եւ կը յառաջանան մինչեւ Արղւնի հնագոյն քաղաքը (1061

Մարտ 12ին), ուրիշ Տիգրանակերտ միայն ութը ժամ հեռու է :

Այս տեղուանքը, Պարսիկ-Սկիւթացիները իրենց համար պատրաստ կերակուրի պէս դտան. «ղի բնակիչք տեղւոյն իշխանք եւ ուսմիկք, առ հասարակ անհոգս կային իրրեւ յաւուրս Նոյի, ընդ ձեռամբ տիրութեան Յունաց (տես Չամչեան, Բ. հատոր, էջ 976) :

Ժողովուրդին այս կարգի անհոգութիւնը տեսնելով յարձակողները քաղաքներն ու գիւղերը ամբողջապէս ոտքի կոխան դարձուցին, կոտորելով ու գերելով բոլոր բնակչութիւնը : Ու անկէ անցան Թլխրմոյ գաւառը, որ ըստ պատմիչին, աւելի բաղձամարդ էր Պաղինէն : Հոն ալ անխնայ կոտորեցին եւ գերեցին ամբողջ բնակչութիւնը, առանց մէկ հատ մարդ ձգելու : Այրեցին այդ չրջանի ամբողջ քաղաքներն ու գիւղերը, քանդելով պարիսպները եւ ամայի դարձնելով ամբողջ երկիրը, մինչեւ Եփրատ կամ Արածանի : (Չամչեան, Բ. հ., էջ 976) :

Թլխրմոն, Պաղին աւանէն կամ գիւղէն արեւմուտք գտնուող մասամբ լեռնային ու մասամբ դաշտային մասն է որ այժմ կայ Թէլ գիւղը, Թլայ վանքին մօտ. եւ Թլխէ ու Կաճարան գիւղերը : Այս չրջանին մէջ, գիւղի մը քահանան իր երկու քահանայ որդւոց եւ մաս մը Ժողովուրդի հետ եկեղեցի մտան ու աղօթեցին : Դուրս ելլելնուն՝ եկեղեցիին առջեւ ամբողջը սրածուեցան սկիւթացիներէ :

Տուղրիլ մեռաւ 1062ին եւ իրեն յաջորդեց աւելի արիւնարբու դադան մը. եղբայրը, ըստ Ուռհայեցուն : Եւ իր գահակալութեան երկրորդ տարին, 1064 Յունիս 6ին, պաշարելէ յետոյ դրաւեց Անին :

Նոյն տարին, պարսկա-սկիւթական արշաւանաց ազդեցութեան տակ, ինչպէս 1021ին, Արծրունի Սենեքերիմը, Վանանդի (Կարս) Թադաւորն ալ, Գաղիկ Ա-

բաս, համաձայնելով Բիւզանդիոնի հետ, Կարուց Թա-
ղաւորութեան պատկանող հողամասը փոխեց Ծամբն-
դաւի հետ, որ կը գտնուի Ամասիոյ: Կոմանայի եւ Լա-
րիսայի միջեւ (Չամչեան, Բ. հ. էջ 982):

Ալիասլանի Անին գրաւելէն երեք տարի առաջ, Խա-
չիկ Բ. Անեցի կաթողիկոսը որ իր մօրեղբօրը Գետա-
ղարձ Պետրոս կաթողիկոսին յաջորդած էր 1054ին, դեռ
Պոլիս էր (Օրմ. Հայոց Եկ., էջ 249): Որովհետեւ Յոյ-
ները չէին ձգեր որ վերադառնայ հայրենիք, իր Անիի
աթոռը: Գաղիկ Աբաս՝ Ծամնդաւի, եւ Արծրունի՝ Սե-
րաստիոյ թաղաւորները, աղերսադրով մը խնդրեցին
Կոստանդին կայսրէն ազատ արձակել կաթողիկոսը, որ
չմերժեց, եւ հրամայեց անոր Պոլսէն երթալ Փոքր Հայ-
քի Ջահան դաւառը, Տարանդա դաւառի սահմանը եղող
Թաւրլուր կոչուած ականը, Կոկիսոնի մօտ, տալով անոր
Տարանդա դաւառին մէջ գտնուող երկու վանքերը:

Խաչիկ կաթողիկոսին Թաւրլուր հաստատուելէն
վեց ամիս վերջն էր որ Ալիասլանէ Անիի գրաւումը եւ
անեցիներու կոտորածին լուրը հասաւ, ուր էր նաեւ
հայրապետական աթոռը: Կաթողիկոսը ամիս մը յետոյ
վախճանեցաւ (1064) եւ իր մէ յետոյ Հայրապետական
աթոռը ատեն մը Թափուր մնաց (Չամչ. Բ. հ. էջ 988):

Գաղիկ Աբասի աղջիկը Մարիամ, — ըստ պատմի-
չին՝ Թաղուհի, — որ սիրուած էր եւ կը յարգուէր Եւ-
դոքսիա Թաղուհիէն, խնդրեց անկէ՝ Դիոփէն կայսեր
մօտ միջամտելու եւ հաճեցուցանելու դայն կաթողիկո-
սի մը ընտրութեան: Դիոփէն կայսրը չմերժեց եւ ար-
քունի հրովարտակով մը արտօնեց կաթողիկոսին ըն-
տրութիւնը: Այդ ատեն Գաղիկ Աբաս, Ծամնդաւի մէջ
եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ ժողով դումարելով
Գրիգոր Մաղիսադրոսի որդին Վահրամը կ'ընտրեն կա-
թողիկոս (1065): Ամէն գովեստի արժանի մէկն էր

Վահրամ, որը օծեցին եւ կոչեցին զայն Գրիգոր Բ., որ
կոչուեցաւ նաեւ Վկայասէր: (Չամչեան, Բ. հատոր,
էջ 989): «Գէորգ Գ. Լոռեցին կ'ընտրուի աթոռակից
1069ին, կը մերժուի 1072ին: Սարգիս Հոնեցի Հակաթոռ
1076ին, կը վախճանի 1077ին: Թէոդորոս Ալախօսիկ հա-
կաթոռ 1077ին, կը վախճանի 1090ին: Բարսեղ Ա. Աթո-
ռակից 1081ին: Պօղոս Վարադցի Հակաթոռ 1086ին, կը
հրաժարի 1087ին: Գրիգոր Վկայասէր Բ. կը վախճանի
1105 Յունիս 3ին: (Օրմ., Հայոց Եկեղեցի, էջ 249):

Վկայասէր Գր. Բ. ի օրով, պարսկա-սկիւթական ժ-
շին զօրավարը իր ուժերով արշաւեց մինչեւ Սեւ Լեռ
(Խարամանեայ) եկաւ: Այրեց երկիրը եւ ջարդեց բը-
նակչութիւնը եւ վերադարձաւ:

Նոյն տարին, 1065ին, Գոմէշ Դեհկան անուն զօրա-
վարը արշաւեց Չորրորդ Հայքի Թլխմոյ դաւառը որ ար-
դէն երեք տարիներ առաջ նոյն պատուհասին ենթար-
կուած էր: Գրաւեց Թլէթուխ կոչուած բերդը: Եւ սրէ
անցնելով բնակչութիւնը, դարձաւ դնաց: (Չամչեան,
Բ. հատոր, էջ 989):

(ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻՆ)

5r

A $\frac{\text{II}}{77905}$